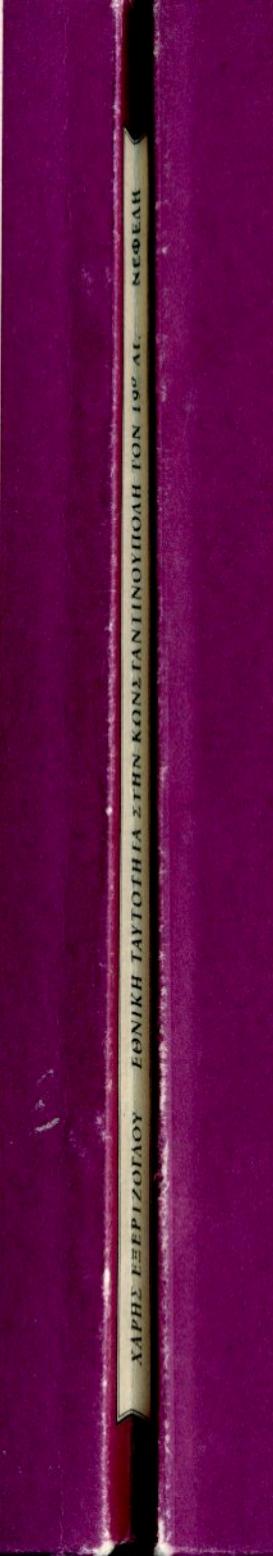

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

Hμελέτη «Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^ο αι.» έχει ως αντικείμενο τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινούπολεως (ΕΦΣΚ), έναν από τους πλέον γνωστούς και μακροβιώτερους πολιτισμικούς φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη ασχολείται τόσο με την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και τα ζητήματα που απόρρεουν από αυτήν όσο και με την ιδεολογική φυσιογνωμία του. Εξετάζοντας συγκεκριμένες δραστηριότητες όπως τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τους διαγωνισμούς και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες, η μελέτη επιχειρεί να ερμηνεύσει τον λόγο του Συλλόγου και κυρίως να ανασυγκροτήσει τις μεταπλάσεις των αναπαραστάσεων σχετικά με την ελληνική εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία που ο ΕΦΣΚ προέβαλε.

ISBN: 960-211-265-4

*EΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19^ο ΑΙ.*

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
1861-1912

ΝΕΦΕΛΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ

9, 6

022012

Ο ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ γεννήθηκε το 1956 στην Αθήνα. Σπούδασε οικονομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ιστορία στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (King's College) όπου εγκρίθηκε και η διδακτορική του διατριβή με θέμα «*Greek Banking in Constantinople 1850-1881*». Διδάσκει νεώτερη ιστορία στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Ανάμεσα στις δημοσιεύσεις συμπεριλαμβάνονται η μελέτη «Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων -Έλληνες τραπεζίτες στην Κων/πολη: Το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, 1871-1881», Ιόριμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990. Τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του αφορούν την ανάπτυξη της Εθνικής Ιδέας στον οθωμανικό και βαλκανικό χώρο και την συγκρότηση της Εθνικής Ταυτότητας.

Εθνική ταυτότητα
στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

1861-1912

Χάρης Εξερτζόγλου: *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα.*
Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912

Υπεύθυνος σειράς: Αντώνης Λιάκος
Επιμέλεια σειράς: Φωτεινή Γαζή

Χάρης Εξερτζόγλου

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19Ο ΑΙΩΝΑ**

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως
1861-1912

© Χάρης Εξερτζόγλου και εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80 – Τηλ. 3607744 – ΑΧ 3623093

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 1996

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

9-17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι, ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ, Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΦΣΚ,
Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

19-31

33-69

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

71-73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι, ΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ, ΟΙ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ, ΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ

75-101

103-132

133-163

ΕΠΙΛΟΓΟΣ, Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΙΑΣ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΗΣ
ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

165-177

ΠΗΓΕΣ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

179-186

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

187-194

Εισαγωγή

Ι. Η ενασχόλησή μου με τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ) βρίσκεται στα πλαίσια της έρευνάς μου για την ελληνορθόδοξη αστική τάξη της οθωμανικής πρωτεύουσας κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο. Ο Σύλλογος αυτός ήταν ένας από τους πολλούς ανάλογους φορείς μέσα από τους οποίους τα ελληνορθόδοξα μεσαία στρώματα επιχείρησαν να συγχροτήσουν την ταυτότητά τους σε μία περίοδο συνεχών αλλαγών και μετασχηματισμών στο οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο. Η εμφάνιση των συλλόγων προσέλαβε ιδιαίτερες διαστάσεις προς το τέλος της δεκαετίας του 1860. Ο Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως στις αρχές της δεκαετίας του 1870 παρατηρεί: «Ο ἀναγιγνώσκων τὰς ἐγχωρίους ἐφημερίδας παρατηρεῖ καθ' ἑκάστην σχεδὸν καὶ σύστασιν νέου τινὸς συλλόγου ἢ εὐεργετικοῦ σωματείου. Τὸ πράγμα κατήντησεν δπως εἰτεῖν τοῦ συρμοῦ καὶ συνεπάγεται τὸ συμπέρασμα δτι τὸ πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς κοινῆς ἐνεργείας ἐνεκεντρώθη τέλος καὶ παρ' ἥμīν»¹.

Ωστόσο ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος κατέχει αυτοδίκαια μία ειδική θέση στην ιστορία των συλλόγων, καθώς αποτέλεσε όχι μόνο το πρότυπο οργάνωσης ανάλογων φορέων συλλογικής δραστηριότητας, αλλά ήταν και ένα ενδιαφέρον πείραμα όσμωσης της λογιοσύνης και του ομογενειακού πλούτου ιδίως κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του και μέχοι τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Ανεξάρτητα πάντως από το πόσο σημαντική ήταν η θέση του Συλλόγου στην ανάπτυξη του φαινομένου των συλλόγων, το τελευταίο δεν είναι δυνατό να γίνει κατανοητό απλά μέσα από την πολυδιάσπασή του αλλά κυρίως ως συνολικό φαινόμενο.

Η αρχική προσέγγιση στο ζήτημα των συλλόγων δεν μπορεί παρά να έχει κοινωνική αφετηρία. Το φαινόμενο ίδρυσης συλλόγων αποτέλεσε μία νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας, η οποία θα έπρεπε να εγγράφεται σε μία ορισμένη κοινωνική και οικονομική συγκυρία. Η μεγάλη συχνότητα εμφάνισης συλλόγων

1. Νεολόγος, 3 Απριλίου 1873.

καταγράφεται σε μία περίοδο κατά την οποία η διαμόρφωση μίας ελληνορθόδοξης αστικής τάξης φαίνεται να παίρνει την οριστική της μορφή. Συνεπώς είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς την εύκολη πράγματι υπόθεση ότι η ανάπτυξη των συλλόγων ήταν απόρροια της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης στην οθωμανική αυτοκρατορία. Εξάλλου η σχεδόν αποκλειστική εμφάνιση των συλλόγων στον αστικό χώρο φαίνεται πως ενισχύει την υπόθεση αυτή. Επί πλέον οι ενδείξεις που έχουμε στη διάθεσή μας δείχνουν ότι οι σύλλογοι δεν συγχροτήθηκαν αποκλειστικά από ορισμένες μερίδες της ελληνοθωμανικής αστικής τάξης, αλλά συνδέθηκαν με το σύνολο σχεδόν των μεσαίων στρωμάτων. Οι σύλλογοι δεν πήραν μόνο τη μορφή του Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, του Ηπειρωτικού ή του Θρακικού Συλλόγου, των μεγάλων δηλαδή συλλόγων της Πόλης, αλλά και την μορφή σωματείων τοπικού ή συνοικιακού χαρακτήρα που είχαν πολύ πιο περιορισμένους στόχους. Με άλλα λόγια οι ελληνορθόδοξοι αστοί βρήκαν στους συλλόγους το μέσο έκφρασης μίας συλλογικής πολιτισμικής, κατά κανόνα, δραστηριότητας. Συνεχίζοντας μάλιστα αυτή την γραμμή ανάλυσης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι διαφορετικοί σύλλογοι αντιστοιχούσαν στην κοινωνική ιεραρχία που αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης.

Συνεπώς είναι δύσκολο να αποσυνδέσουμε το φαινόμενο των συλλόγων και του ΕΦΣΚ, ο οποίος μας απασχόλησε ιδιαίτερα, από το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Κων/πολης, ειδικότερα κατά το δεύτερο μέρος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Όπως επίσης θα ήταν δύσκολο να αποσυνδέσουμε την παρουσία συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, από το στενό επίπεδο της οικογένειας μέχρι το ευρύτερο μιας κοινωνικά ανώτερης μερίδας, σε συγκεκριμένους συλλόγους, όπως ο ΕΦΣΚ, από την συμβολική και ουσιαστική διάσταση του κύρους που αντές οι ομάδες ήθελαν να προβάλλουν για τον εαυτό τους.

Ωστόσο αυτή η γραμμή ανάλυσης έχει συγκεκριμένους περιορισμούς και δεν φαίνεται να είναι σε θέση να τους ξεπεράσει, καθώς τείνει να θεωρεί τους συλλόγους ως απλές αντανακλάσεις των κοινωνικών στρωμάτων με τα οποία αντοί συνδέονταν και

τις μεταξύ τους σχέσεις ως φυσικό επακόλουθο μίας συγκεκριμένης κοινωνικής συγκρότησης. Κατ' αρχήν, αν παραμείνουμε στο γενικό επίπεδο της σύνδεσης αυτής της τάξης ή αυτών των στρωμάτων με τους συλλόγους, δεν μπορούμε να συλλάβουμε επαρκώς το ότι, αν και οι σύλλογοι ήταν φορείς συλλογικής δραστηριότητας, συγκροτούνταν με βάση τα προσωπικά ενδιαφέροντα των μελών τους και ότι σχεδόν ποτέ, αν εξαιρέσουμε ορισμένες επαγγελματικές οργανώσεις που δύσκολα μπορούν να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των συλλόγων, δεν επιχείρησαν να εκφράσουν κοινωνικές ομάδες ή τα συμφέροντα κοινωνικών ομάδων. Το ξήτημα αυτό δε δεν μπορεί να ξεπερασθεί με μία απλή στατιστική καταγραφή των μελών και της διαχρονικής εξέλιξης της σύνθεσής τους: το κοινωνικό υπόβαθρο των συλλόγων είναι απαραίτητο να διερευνηθεί, αλλά δεν επαρχεί για την κατανόηση της δραστηριότητας των συλλόγων ως νέας μορφής συλλογικής δραστηριότητας.

Ο δεύτερος περιορισμός που διαπιστώνουμε είναι ευρύτερης εμβέλειας και αποδόει από μεθοδολογικά προβλήματα. Η προσέγγιση που περιγράψαμε πιο πάνω δεν επαρκεί, για να εξηγήσει γιατί η πολιτισμική αυτή δραστηριότητα των μεσαίων στρωμάτων, την οποία συνδέσαμε με τους συλλόγους, παίρνει την μορφή των συλλόγων και όχι κάποια άλλη. Ας μην ξεχνάμε ότι οι σύλλογοι ενσωματώνουν μία συγκεκριμένη μορφή δραστηριότητας (διαλέξεις, εορτές, χοροεσπερίδες, εκδόσεις κλπ.) και προβάλλουν συγκεκριμένα αιτήματα (π.χ. την εκπαίδευση, την φιλανθρωπία, την επέκταση της φιλομουσίας, τον καλλωπισμό εκκλησιών και κοινωνικών ιδρυμάτων, την υποστήριξη σχολείων κλπ.) και όχι κάποια άλλα. Το ερώτημα λοιπόν που προκύπτει είναι γιατί τελικά συλλογικές δραστηριότητες αλλά και συλλογικά αιτήματα αρθρώνονται στην μορφή των συλλόγων.

Το να υποστηρίξει κανείς ότι οι σύλλογοι αποτελούσαν μια μορφή παράδοσης στον ελληνορθόδοξο χώρο θα ήταν απλώς λάθος, καθώς το φαινόμενο της ίδρυσης συλλόγων αποτέλεσε μία πρόσφατη συλλογική δραστηριότητα που εμφανίσθηκε μόλις στις αρχές του 19ου αιώνα και πήρε την οριστική του μορφή μόνο κατά την διάρκεια του δεύτερου μέρους του 19ου αιώνα και κυ-

ρίως μετά την ίδρυση του ΕΦΣΚ, ο οποίος αποτέλεσε ένα γενικό πρότυπο λειτουργίας και οργάνωσης.

Κατά την άποψή μας δύσκολα θα μπορούσε να εξηγήσει κανείς τα αιτήματα και τις προθέσεις των συλλόγων μόνο μέσα από την κοινωνική τους διάσταση ή τον αστικό τους χαρακτήρα. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ανάπτυξη των εκπαιδευτηρίων και της μαζικής εκπαίδευσης των ελληνορθοδόξων που αποτέλεσε το πλέον συνηθισμένο αίτημα των συλλόγων, καθώς οι περισσότεροι σύλλογοι δημιουργήθηκαν, για να υποστηρίξουν οικονομικά και υλικά την οργάνωση των τοπικών εκπαιδευτηρίων. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η οικονομική ανάπτυξη της περιόδου και η συνακόλουθη ανάπτυξη αστικών στρωμάτων μοιραία οδήγησε στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης. Ωστόσο μία τέτοια υπόθεση έχει περιορισμένη εφαρμογή, διότι αφορά αποκλειστικά τα μεγάλα αστικά κέντρα και όχι τις επαρχιακές πόλεις όπου και εκεί επεκτάθηκε το σχολικό δίκτυο. Επί πλέον μία τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί στην οργάνωση των εκπαιδευτηρίων έπρεπε να παρεμβληθεί η δραστηριότητα των συλλόγων. Το βέβαιο είναι ότι οι σύλλογοι είχαν μία σημαντική θέση στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού δίκτυου, κάτι που επιβεβαιώνεται εξάλλου και από το ότι η κατά τόπους βιώσιμη λειτουργία των εκπαιδευτηρίων μάλλον ακολουθεί την ίδρυση των αντίστοιχων συλλόγων παρά το αντίθετο.

Ακόμη θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η σχέση που προέκυψε μεταξύ των συλλόγων και της εκπαίδευσης οφειλόταν απλά στην εγγράμματη ιδιότητα των μελών των συλλόγων που τους έδινε την δυνατότητα να αφθούσονταν το αίτημα της μαζικής εκπαίδευσης. Όμως η διαπίστωση αυτή δεν αρκεί, για να εξηγηθεί η προβολή αυτού του αιτήματος, η αφετηρία του οποίου δεν βρίσκεται στην μηχανιστική εξίσωση εγγράμματοι = σχολεία, αλλά στην πρόσληψη της καθημερινής πραγματικότητας η οποία όμως γίνεται με συγκεκριμένο τρόπο. Για τους περισσότερους συλλόγους δεν ήταν οι ανάγκες της σύγχρονης εποχής, οι ανάγκες της οικονομίας ή η «πρόδοση του πολιτισμού» αυτές που δημιούργησαν το συγκεκριμένο αίτημα της μαζικής εκπαίδευσης. Αντίθετα το αίτημα αυτό, για να ακολουθήσουμε το παράδειγμα του ΕΦΣΚ, προέκυψε αρχικά αφ' ενός από την ανάγκη καταπο-

λέμησης της αμάθειας γενικά και αφ' ετέρου, με όλο και μεγαλύτερη ένταση, από την ανάγκη συσπείρωσης και προστασίας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών από τις απειλές που αυτοί, σύμφωνα με την αντίληψη που συν-διαμόρφωναν τα μέλη των συλλόγων, αντιμετώπιζαν. Θα μπορούσε βέβαια να ισχυρισθεί κανείς ότι η ρητή διατύπωση των αναγκών αυτών εγγράφεται στην ιδεολογία του εθνικισμού που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται ανάμεσα στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αν και δεν θα διαφωνήσουμε γενικά με αυτή την διαπίστωση –και αφήνοντας ασχολίαστη την καθολικότητα αυτής της υπόθεσης–, θα προσθέταμε ότι ο εθνικισμός και η εθνικιστική ιδεολογία στηρίζονται σε μία συγκεκριμένη αντίληψη/αναταράσταση της πραγματικότητας, η οποία όμως αποκτά νόημα μόνο μέσα από την γλωσσική εκφορά της. Συνεπώς η ανάγκη καταπολέμησης της αμάθειας και η ανάγκη της προστασίας των ελληνορθόδοξων κατέληξαν να γίνουν αντιληπτές μέσα από ένα γλωσσικό πεδίο το οποίο επιχειρούσε να συγκροτήσει την εθνική ταυτότητα ενός μέρους τουλάχιστον των ελληνορθόδοξων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η γλωσσική δε εκφορά των αναγκών αυτών συμπληρώθηκε από το απαραίτητο σύστημα εννοιών, λέξεων και συμβόλων, το οποίο συνόδευε και διαμόρφωνε την (ελληνική) εθνική ταυτότητα. Όμως το πλέγμα αυτό δεν ήταν δεδομένο από την αρχή, αλλά μεταλλασσόταν συνεχώς μέσα από την συνειδητοποίηση του γλωσσικού και πολιτιστικού κατακερματισμού των ελληνορθόδοξων, την θετική ενσωμάτωση της ορθόδοξης ιεραρχίας στην πρόσληψη της ελληνικότητας, τις γεωπολιτικές αλλαγές καθώς και άλλους παράγοντες που πήραν την θέση τους στην ελληνική εθνική ταυτότητα.

Επαναλαμβάνουμε πάντως ότι οι ανάγκες που οδήγησαν πολλούς συλλόγους στην διατύπωση του αιτήματος της εκπαίδευσης δεν εκφέρονται γλωσσικά ανεξάρτητα από το συνολικό πλέγμα/σύστημα εννοιών, λέξεων και συμβόλων που αναπαριστούν την εθνικιστική οπτική, πλέγμα το οποίο επί πλέον μεταβάλλεται. Από το περιβάλλον της Πόλης, όπου οι συνεδριάσεις των συλλόγων αποτελούσαν και κοινωνικό γεγονός, μέχρι την μουντή ατμόσφαιρα των επαρχιακών πόλεων της Μακεδονίας, της Θράκης, και της Μ. Ασίας, όπου οι συλλογικές δραστηριότητες

οργανώνονταν από τους λίγους εγγράμματους που περίμεναν την επιβράβευση των προσπαθειών τους από τους μεγάλους συλλόγους ή κάποιους εύπορους ομογενείς, το γλωσσικό αυτό πλέγμα χρησιμοποιήθηκε συνεχώς αυτούσιο ή με παραλλαγές και διαμόρφωσε έναν κοινό τόπο αναφοράς που δεν περιορίσθηκε στα μέλη των συλλόγων, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε και στις κοινότητες που τα περιστοιχίζαν.

Με άλλα λόγια η μορφή των συλλόγων και η σχέση τους με την ανάπτυξη των σχολείων δεν προέκυψε φυσικά, αλλά ήταν το αποτέλεσμα μίας συγκεκριμένης αναπαράστασης της πραγματικότητας, που οδήγησε στο αίτημα της εκπαίδευσης μόνο μετά από την μεσολάβηση της συνειδητοποίησης συγκεκριμένων «απειλών» ή προτεραιοτήτων. Το ότι οι απειλές αυτές είχαν αναδειχθεί πρόσφατα δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Επί πλέον οι προτεραιότητες αυτές αλλά και το αίτημα της εκπαίδευσης εγγράφονται σε ένα πεδίο που συνδέεται με την γλώσσα και την ιδεολογία του εθνικισμού.

Στο σημείο αυτό οι σύλλογοι μπορούν να ερμηνευθούν όχι απλά ως φορείς εκπαίδευτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας, αλλά ως φορείς μίας συγκεκριμένης γλώσσας/λόγου που είναι σε θέση να αναπαριστά την πραγματικότητα, να οργανώνει την κατανόηση της και να προβάλλει αιτήματα. Η διάσταση αυτή προϋποθέτει ότι η πρακτική και τα αιτήματα των συλλόγων δεν προκύπτουν απλά από την εμπειρία των μελών τους και την συνείδηση που προέκυψε από αυτήν. Η διαμόρφωση της συνείδησης συνδέεται πάντα με μία συγκεκριμένη γλωσσική διάταξη της εμπειρίας, η οποία καθιστά την εικόνα και το νόημα που επιχειρεί να αναπαραστήσει πειστικά. Μόνο τότε η εμπειρία μπορεί να διαμορφώσει συλλογικές συνειδήσεις, να ξεφύγει από την ατομική διάσταση και να λειτουργήσει συλλογικά. Με άλλα λόγια η συλλογική συνείδηση δεν μπορεί να συνδεθεί με την εμπειρία παρά μόνο μέσα από την παρεμβολή ενός λόγου ο οποίος οργανώνει την κατανόηση της εμπειρίας. Και υπάρχουν περισσότεροι του ενός λόγοι που είναι σε θέση να αρθρώσουν την ίδια εμπειρία.

Πάντως η γλωσσική διάταξη της εμπειρίας αναφέρεται/εγγράφεται πάντα σε ένα ευρύτερο θεσμοθετημένο Λόγο (discourse) έξω από τον οποίο δεν έχει νόημα. Στην περίπτωσή μας η γλω-

σική διάταξη της εμπειρίας την οποία υποθέσαμε ότι οργανώνουν οι σύλλογοι, σε διαφορετικό βαθμό αν επιθυμείτε, εγγράφεται στο θεσμοθετημένο Λόγο της «σύντασης του εθνικού» ως κατηγορίας και επιχειρεί να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως ποια είναι η θέση της γλώσσας ή της ορθοδοξίας στην εθνική ταυτότητα, ποιος είναι ο ρόλος της ιστορίας στην εθνική συνείδηση κλπ., καθώς μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί να καταδειχθεί η κοινότητα και η μοναδικότητα της ομάδας που ο εθνικός Λόγος εγκαλεί ως Έθνος.

Αν όμως η μετουσίωση της εμπειρίας σε συνείδηση και συλλογική δραστηριότητα απαιτεί την γλωσσική διάταξη της εμπειρίας με έναν συγκεκριμένο τρόπο, τότε η τελευταία δεν μπορεί παρά να οργανωθεί από μία κοινότητα ή μία ομάδα που είναι σε θέση και έχει την πρόθεση να το κάνει. Η κοινότητα αυτή δε δεν μπορεί παρά να συγχροτηθεί από εγγράμματους, να υπάρξει δηλαδή ως εγγράμματη κοινότητα. Εδώ βρίσκεται το δεύτερο σημείο που θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε. Οι σύλλογοι αποτελούν εγγράμματες κοινότητες, οι οποίες οργανώνουν γλωσσικά και εννοιολογικά την εμπειρία του προβάλλοντός τους και την μετουσίωσην σε συνείδηση για τα μέλη τους και τις κοινότητες που τους περιστοιχίζουν.

Ωστόσο θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς ότι μία εγγράμματη κοινότητα δρα από την αρχή με συγχροτημένες και ενιαίες απόψεις, ότι τα εννοιολογικά και γλωσσικά εργαλεία που χρησιμοποιεί (λέξεις, σύμβολα, έννοιες) έχουν την ίδια σημασία για τα μέλη της και ότι συνεπώς η «πρόσληψη του κόσμου και της πραγματικότητας» υφίσταται εκ των προτέρων με κοινούς όρους για τα ίδια. Αντίθετα η εικόνα της εγγράμματης κοινότητας που έχουμε στο μναλό μας αντιστοιχεί σε μία κοινότητα που συνεχώς διαπλάθει και την ταυτότητά της και την ταυτότητα των μελών της κάτω από τις επιδράσεις μίας εμπειρίας, η οποία πάντα διατάσσεται γλωσσικά μέσω ενός συγκεκριμένου Λόγου, μετουσίωνται σε συνείδηση και προβάλλει αιτήματα. Υπ' αυτή την έννοια η λειτουργία της κοινότητας ισοδυναμεί με μία διαδικασία στην οποία η διαμόρφωση των όρων μέσα από τους οποίους κατανοείται η πραγματικότητα μεταβάλλεται. Συνεπώς η συγχρότηση της εγγράμματης κοινότητας δεν ταυτίζεται με τον χρόνο

ιδρυσής της αλλά με την ίδια την λειτουργία της, καθώς μέσα από αυτή συγχροτείται και η δημόσια ταυτότητά της και οι ατομικές συνειδήσεις των μελών της. Προφανώς η λειτουργία της κοινότητας αυτής δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που επιδρά στην συνείδηση των μελών. Σε μία εποχή ανάπτυξης της επικοινωνίας τον όρολο αυτό μπορούν να τον πάξουν και άλλοι παράγοντες. Ωστόσο, επειδή αναφερόμαστε στην οθωμανική αυτοκρατορία και την εκεί δραστηριότητα των συλλόγων, θέλουμε να υπογραμμίσουμε την βασική θέση που είχε η λειτουργία των συλλόγων στην ατομική και συλλογική συνείδηση των μελών τους, ακριβώς επειδή αποτέλεσαν τους κυριότερους φορείς συλλογικής δραστηριότητας, χωρίς βέβαια να θεωρούμε ότι ήταν και ο μοναδικός παράγοντας διαμόρφωσης συλλογικών συνειδήσεων.

Οι σύλλογοι λοιπόν μπορούν να κατανοηθούν ως εγγράμματες κοινότητες, οι οποίες αποτέλεσαν μία νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας και ως φορείς μίας γλώσσας με ειδικά χαρακτηριστικά, μέσω της οποίας η αναπαράσταση της πραγματικότητας καθίσταται πειστική και επιτρέπει την προβολή των αναγκαίων αιτημάτων. Αντίθετα οι σύλλογοι δεν μπορούν να εμφανίζονται απλά ως «έκφραση» της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης, μόνο και μόνο επειδή η εμφάνισή τους παρατηρείται την ίδια περίοδο κατά την οποία η τάξη αυτή διαμορφώνει την κοινωνική και οικονομική της φυσιογνωμία. Και επί πλέον μία τέτοια σχέση δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή έξω από την γλώσσα των συλλόγων, δηλαδή έξω από τον λόγο των ίδιων των φορέων που υποτίθεται ότι εκφράζουν αυτή την τάξη, και μόνο τότε θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε και την ένταση αυτής της αναπαράστασης ή έκφρασης. Η ερμηνεία των συλλόγων που προτείνουμε, χωρίς να διαχωρίζεται από την ανάλυση του κοινωνικού χαρακτήρα τους ή του κοινωνικού και οικονομικού περιβάλλοντος στο οποίο έδρασαν, δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην γλώσσα των συλλόγων και επιτρέπει την κατανόηση των αναπαραστάσεων που επέβαλαν τα συγκεκριμένα αιτήματα και διαμόρφωσαν την συγκεκριμένη ταυτότητα.

Στις σελίδες που ακολουθούν προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε την γραμμή ανάλυσης που μόλις παρουσιάσαμε. Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος επιχειρεί να παρουσιάσει

την κοινωνική διάσταση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή την κοινωνική του σύσταση και την μεταβολή της στο χρόνο, καθώς και το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτός έδρασε. Το χρονικό πλαίσιο της μελέτης είναι αυτό της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται η ανάλυση της γλώσσας του Συλλόγου στο επίπεδο του πλέον σημαντικού ίσως συστατικού της, του εθνικού λόγου. Η απόπειρα αυτή βασίζεται στην ανάλυση τριών δραστηριοτήτων του Συλλόγου, των εκθέσεων της εκπαιδευτικής επιτροπής του, των διαγωνισμών που οργάνωσε καθώς και των εκπαιδευτικών συνεδριών που επίσης οργάνωσε η διοίκηση του Συλλόγου και που συμπυκνώνουν ικανοποιητικά τον εθνικό του λόγο.

Η μελέτη αυτή δεν αποτελεί βέβαια μία ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, καθώς δεν εξετάζει όλες τις δραστηριότητές του. Ο υπότιτλος της μελέτης εξάλλου υποδηλώνει και τον μερικό χαρακτήρα της. Αποτελεί περισσότερο μία απόπειρα ανασύνθεσης ενός συγκεκριμένου λόγου και χρησιμοποιεί τον Σύλλογο ως παράδειγμα. Πρέπει όμως να σημειώσουμε με την ευκαιρία την ανεπάρκεια των σπουδών για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας γενικά και της Κωνσταντινούπολης ειδικότερα. Οι εργασίες που υπάρχουν για τα θέματα αυτά δεν επαρκούν για την κατανόηση της ιστορίας τους, πόσο μάλλον που οι περισσότερες από αυτές, όταν ξεφεύγουν από την απλή περιγραφή, κινούνται στα πλαίσια μίας παραδοσιακής ιστοριογραφίας που απλά περιορίζεται στην προβολή της σημαντικής πράγματι διάστασης της «καταστροφής», των «χαμένων πατριδών» ή των «εθνικών δικαιών». Η ιστορία των πληθυσμών αυτών *per se*, ως μειονότητας στη σχέση τους με την οθωμανική κοινωνία, οι ποικίλες μορφές της πολιτιστικής τους υπόστασης και της οικονομικής τους δραστηριότητας και το ποιόν των σχέσεων τους με το ελλαδικό κράτος παραμένουν σε σημαντικό βαθμό αδιερεύνητα. Η μελέτη που ακολουθεί φιλοδοξεί απλά να συμβάλει σε έναν προβληματισμό για τους πληθυσμούς αυτούς, ο οποίος θα ξεφεύγει από τα παραδοσιακά πλαίσια.

Μέρος Α'**Κεφάλαιο Ι:****Σύντομη ιστορική ανασκόπηση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως**

Η σύσταση ελληνορθόδοξων σωματείων πολιτιστικού χαρακτήρα στην Κωνσταντινούπολη ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1860, όταν ομάδα λογίων το 1861 προχώρησε στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου». Σύμφωνα με το καταστατικό του σωματείου σκοπός του ήταν «ἡ διάδοσις τῶν γραμμάτων ἐν γένει εἰς τοὺς ἐν τῷ θῶμανικῷ κράτει ὁρθοδόξους λαοὺς καὶ μάλιστα εἰς τὸ γυναικεῖον φύλον ἀνευ διακρίσεως, καταγωγῆς καὶ γλώσσης»¹. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού το σωματείο θα προχωρούσε στην σύσταση εκπαιδευτηρίων, στην τακτική συνδρομή των απόρων σχολείων, στην έκδοση διδακτικών βιβλίων κ.ά.². Στο περιβάλλον της δεκαετίας του 1860, όπου η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος βρισκόταν σε νηπιακή φάση και υπό τον στενό έλεγχο της ορθόδοξης εκκλησίας, η κοσμική αυτή παρέμβαση δεν μπορεί να εμπνευσθεί διαφορετικά παρά ως διάθεση δημιουργίας σχολικού συστήματος στο οποίο η θέση των λαϊκών θα ήταν ισχυρή.

Η διακοπή της λειτουργίας του Φροντιστηρίου για λόγους που αποδίδονται από τον συγγραφέα του μικρού πονήματος και μετέπειτα πρόεδρο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Οδυσσέα Ιάλεμο στις «πολιτικές περιπέτειες της ελεύθερης μερίδος του έθνους» δημιουργήσεις ένα κενό που ήρθε αιμέσως να καλυφθεί το 1861 με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως (ΕΦΣΚ) και του Ιατρικού Συλλόγου, ο οποίος συγχωνεύθηκε σύντομα με τον πρώτο. Η ύπαρξη του ΕΦΣΚ, όπως εξάλλου και του Φροντιστηρίου, οφείλεται στην ωρίμανση της ιδέας της λαϊκής συλλογικής δραστηριότητας με καθαρά πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Το γεγονός της δημιουργίας του Συλλόγου σε μία περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις των λαϊκών με την ορθόδοξη εκκλησία είχαν διέλθει μία πρόσφατη δοκιμασία κατά την συγκρότηση των «Εθνικών Κανονισμών» μάς προτρέπει στην υπόθεση της διάθεσης αυτονόμησης

και ενισχυμένης παρουσίας των πρώτων στα εσωτερικά της ορθόδοξης κοινότητας. Η ταυτόχρονη εμφάνιση του βουλγαρικού ξητήματος απέτρεψε ενδεχομένως την εμβάθυνση της κρίσεως στις σχέσεις των δύο πλευρών, χωρίς όμως να αποτρέψει ταυτοχρόνως και την διάθεση αυτονόμησης των λαϊκών απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο. Για λόγους που θα εξετάσουμε πιο κάτω οι σχέσεις των δύο πλευρών αποκαταστάθηκαν γρήγορα, κάτι που αντανακλάται και στην λειτουργία του ΕΦΣΚ και στην χρηματοδότησή του από τα Πατριαρχεία. Ο Αλέξανδρος Ζωηρός πασάς στον λόγο του για τα πενήντα χρόνια λειτουργίας του Συλλόγου μαρτυρεί:

«Η δὲ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ ὁ κλῆρος ἡμῶν κατ' ἀρχὰς μὲν τῆς ἰδρύσεως τοῦ Συλλόγου ἔδειξαν ἀπέναντι αὐτοῦ στάσιν οὐχὶ βεβαίως ἐχθρικὴν ἀλλὰ ἐπιφυλακτικήν. Μετ' οὐ πολὺ δύμας πολλοὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν προσῆλθον εἰς τὸν Συλλόγον καὶ ἐγένοντο μέλη αὐτοῦ διατρεπῆ»³.

Η βαρύνουσα παρουσία των λαϊκών αντικατοπτρίζεται και στον κατάλογο των ιδρυτών του. Από τα τριάντα τρία ιδρυτικά μέλη τα δέκα ήσαν ιατροί, τα επτά προέρχονταν από τον επιχειρηματικό κόσμο, τα ἔξι ήσαν εκπαιδευτικοί και λόγιοι και τα τέσσερα ήσαν μέλη της ανώτερης οθωμανικής διοίκησης. Αντίθετα συναντούμε έναν μόνο κληρικό, τον Αλέξανδρο Λάσκαρη, μητροπολίτη Σισανίου*.

* Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου ήταν οι ακόλουθοι: Αποστολίδης Ιωάννης, ιατρός, Αποστολίδης Δ., έμπορος, Αριστοκλής Ι., καθηγητής, Βασιάδης Ηροκλής, ιατρός, Βαφειαδής Απόστολος, ιατρός, Βλαστός Αντώνιος, τραπεζίτης, Γαλάτης Σ., ιατρός, Γενήδουνιάς Δημήτριος, έμπορος, Γεωργαντόπουλος Ιωάννης, δικηγόρος, Ευθύφρων Κ., ιατρός, Γκιουμουσαδήρεβάνης Μ., έμπορος, Ζάνος Π., Ζωγράφος Θεόδωρος, ιατρός, Ζωγράφος Ξενοφών, ιατρός, Ζωρός πασάς Αλέξανδρος, ιατρός, Ιγγλέσης Α., έμπορος, Ιωαννίδης Εμμανουήλ, καθηγητής, Καλλιάδης Κωνσταντίνος, πρώην σύμβουλος της επικρατείας, Καραθεοδωρής πασάς Αλέξανδρος, ηγεμών Σάμου, Καραθεοδωρής Κωνσταντίνος, ιατρός, Καραθεοδωρής Στέφανος, Κουουύδης Θεμιστοκλής, έμπορος, Κωνσταντινίδης Γεώργιος, κτηματίας, Λάσκαρης Αλέξανδρος, μητροπολίτης Σισανίου, Μαυρογένης πασάς Σπυρίδων, αρχιατρός, Νεόκοσμος Δημήτριος, έμπορος, Παλαιολόγος Α., γενικός πρόξενος της Ελλάδας, Πινάδης Βασίλειος, λόγιος, Πασπαλής Δημήτριος, Σάββας Ιωάννης πασάς, πρώην γενικός διοικητής Κρήτης, Σοφοκλής Γαβριήλ, καθηγητής, Χρυσοβέργης Γεώργιος, καθηγητής.

Με δεδομένη την κοσμική του φυσιογνωμία ο ΕΦΣΚ προσπάθησε από την αρχή να ανταποκριθεί στις προσδοκίες με τις οποίες τον είχαν δημιουργήσει προωθώντας συστηματικά την οργάνωση διαλέξεων που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση των εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων του. Έτσι «αἱ κύριαι ἐργασίαι... συνίσταντο εἰς τὴν κατὰ τὰς τακτικὰς αὐτοῦ συνεδριάσεις ἀνάγνωσιν ἐπιστημονικῶν μελετῶν... ἀφορωσῶν τὴν ἀρχαιότητα ἡς τὸ πνεῦμα, οἱ ἐμφρούριμοι τούτου, προσεπάθουν νὰ ἀνάζωγονήσωσι πρὸς ἀναζωπύρωσιν τοῦ ἔθνικοῦ φρονήματος ἡ τὴν βιζαντινὴν ἴστορίαν ἡ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν παραχθέντα καὶ διανοιθέντα». Παράλληλα ούμως ὁ Σύλλογος συνέχισε «ἐπιμελούμενος τῶν δημοσίων διαλέξεων καὶ ἀναπτύσσων αὐτὰς δι' ὧν προϊνίθετο δῆτας εὐηγλωττοί, εὐληπτοί καὶ εὐπαίδευτοι ἀγορηταὶ καθιστῶσι κοινὰς τὰς πολυειδεῖς τοῦ αἰῶνος μαθήσεις...»⁴

Οι δραστηριότητες του Συλλόγου είχαν μεγάλη απήχηση και σύντομα ξεπέρασαν τα ορια της ελληνορθόδοξης κοινότητας, καθώς πολλοί κάτοικοι της οθωμανικής πρωτεύουσας που δεν ανήκαν σε αυτήν ἀρχισαν να συμμετέχουν ενεργά στις δραστηριότητές του. Η γνωστότερη ίσως περίπτωση ήταν αυτή του Ιουλίου Millingen, γνωστού γιατρού της Πόλης, που διετέλεσε μάλιστα και πρόεδρος του ΕΦΣΚ την περίοδο 1869-70. Στους καταλόγους των τακτικών μελών συναντούμε επίσης πολλούς άλλους που προέρχονταν κυρίως από τον κόσμο των ελεύθερων επαγγελμάτων αλλά και από τις ευρωπαϊκές διπλωματικές αποστολές. Η κοσμοπολίτικη διάσταση του ΕΦΣΚ διατηρήθηκε σε όλο το διάστημα της λειτουργίας του, ακόμη και όταν ενισχύθηκε σημαντικά ο ελληνορθόδοξος προσανατολισμός του. Άλλα στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και παρακάτω.

Η δυναμική ανάπτυξη του Συλλόγου, η βιωσιμότητα που τον διέκρινε καθώς και η απήχηση που συντηρούσε οδήγησαν την ηγεσία του σε σκέψεις για τον επαναπροσανατολισμό των δραστηριοτήτων του. Η λογική του «φάρου» εξακολούθησε να προσδιορίζει την λειτουργία του, αλλά εἰς το εξής ο ΕΦΣΚ θα έπρεπε να πάρει περισσότερες πρωτοβουλίες κυρίως στον εκπαιδευτικό τομέα. Η μετάβαση αυτή καταγράφεται πλήρως στον νέο κανονισμό του 1871, όπου ορίζεται σαφώς ως σκοπός του ΕΦΣΚ η «τῶν γραμμάτων καὶ ἐπιστημῶν καλλιέργεια καὶ ἡ ἀνά-

τὴν Ἀνατολὴν διάδοσις αὐτῶν». Ο στόχος αυτός πέραν των ἡδη τελουμένων δραστηριοτήτων θα μπορούσε, σύμφωνα με το καταστατικό, να επιτευχθεί με την υποστήριξη των απόδων σχολείων και την ίδρυση νέων, δραστηριότητες που θα αποτελούσαν την πρώτη προτεραιότητα του ΕΦΣΚ κατά την επόμενη δεκαετία. Επί πλέον το καταστατικό προέβλεπε την επέκταση του Σύλλογου σε εκδοτικές δραστηριότητες καθώς και «τὴν Ἰδρυσιν διαγωνισμῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς παρ’ ἡμῖν παιδεύσεως ἢ πρὸς λύσιν διαφόρων ἐπιστημονικῶν ζητημάτων»⁵.

Ο προσανατολισμός αυτός είχε ἡδη προδιαγραφεί στα αμέσως προηγούμενα χρόνια, όταν οι ανάγκες της εκπαίδευσης και της συγκρότησης ταυτότητας της ελληνορθόδοξης κοινότητας ἀρχισαν να γίνονται αντικείμενο ενδιαφέροντος. Ήδη το 1867 ο Μενέλαιος Νεγρεπόντες προσέφερε στον Σύλλογο 100 ΤΛ «πρὸς σύστασιν εἰδικοῦ τμήματος ἀφορῶντος τὴν διάδοσιν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας διὰ σχολείων, σύλλογων κτλ.»⁶. Τον επόμενο χρόνο η Ελληνική Εμπορική Σχολή της Χάλκης προσέφερε στον Σύλλογο 5.000 φρ., για να αναλάβει την οργάνωση διαγωνισμῶν και βραβείων σχετικών με την ελληνική και γαλλική γλώσσα καθώς και των φυσικομαθηματικών. Τον ίδιο χρόνο ο ομογενής Νικόλαος Συμβουλίδης, κάτοικος Πετρουπόλεως, προσέφερε 500 δρυϊδλια, προκειμένου να συσταθεί διαγωνισμός για την περιγραφή του Πόντου.

Η αλλαγή του καταστατικού ενίσχυσε σημαντικά τους πόρους για τον νέο προσανατολισμό του ΕΦΣΚ. Το 1871 ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ένας εκ των κυριοτέρων χρηματοδοτών του Συλλόγου, δηλώνει την πρόθεσή του να προσφέρει 200 ΤΛ (τουρκικές λίρες) «γιὰ τὴν διάδοσιν τῶν Γραμμάτων ἐν τῇ Ἀνατολῇ», ο Ανδρέας Βαλλιάνος 100 ΤΛ, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος 20 ΤΛ και η Δομινίνα Ζωγράφου 100 ΤΛ, ενώ ο Μενέλαιος Νεγρεπόντες ανανέωσε την ετήσια δωρεά του των 100 ΤΛ. Ταυτοχρόνως ορισμένα από τα ακμάζοντα τραπεζικά καταστήματα της Πόλης στα οποία υπήρχε ισχυρή ελληνική συμμετοχή προσέφεραν χρηματικά ποσά. Έτσι η Αυστροτουρκική Τράπεζα προσέφερε 220 ΤΛ και η Τράπεζα Κων/πόλεως 400 ΤΛ. Συνολικά στην περίοδο 1872-1874 ο Σύλλογος εισέπραξε από δωρεές πάνω από 3.500 ΤΛ, ποσό εξαιρετικά σημαντικό. Επί πλέον το ταμείο του Συλ-

λόγου ενισχύθηκε και με τα ποσά που διέθεσαν ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο γαμβρός του Κωνσταντίνος Καραπάνος για την σύσταση δύο νέων διαγωνισμών: 100 ΤΛ ετησίως ο πρώτος για την βράβευση δέκα μελετών «περὶ Ζώντων (γλωσσικῶν) Μνημείων» και 10.000 φρ. ο δεύτερος για την βράβευση και επιλογή βιβλίων για την δημοτική εκπαίδευση και για διάστημα έξι ετών. Ο Χρηστάκης Ζωγράφος μάλιστα προικοδότησε επί πλέον τον ΕΦΣΚ με 450 ΤΛ ετησίως για την έκδοση αρχαίων ελλήνων συγγραφέων.

Η σημαντική αυτή χρηματοδότηση επέτρεψε στον ΕΦΣΚ να ικανοποιήσει τις νέες του φιλοδοξίες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Κατά την δεκαετία του 1870 οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου ενισχύθηκαν σημαντικά και οι δωρεές συνέχισαν να ρέουν στα ταμεία του. Ακόμη και η μεγάλη πυρκαϊά, που το 1872 κατέστρεψε ολοσχερώς τα γραφεία του Συλλόγου, που υπό άλλες συνθήκες θα είχε ματαίωσει ακόμη και την λειτουργία του, δεν είχε κανέναν αντίκτυπο. Η άμεση καταβολή 2.500 ΤΛ από την ισχυρή τραπεζική κοινότητα (2.000 ΤΛ από τον Χρηστάκη Ζωγράφο, 200 ΤΛ από τον Γεώργιο Ζαρίφη, 200 από τον Κορωνί και 100 από τον Θεόδωρο Μαυρογορδάτο) και 15.000 δρχ. από το Πανεπιστήμιο Αθηνών επέτρεψαν την σύντομη ολοκλήρωση των εργασιών για το νέο κτίριο του ΕΦΣΚ.

Η ευόδωση των εργασιών του ΕΦΣΚ, με την ταυτόχρονη διαμόρφωση όλων των πολιτικών και χρηματοδοτικών προϋποθέσεων, θα έπρεπε να ερμηνευθεί και μέσα από μία εξαιρετικά ευνοϊκή συγκυρία. Στο πολιτικό επίπεδο θα έπρεπε να επισημάνει κανείς την δημιουργία ενός θετικού επιπέδου σχέσεων Ελλάδας-Τουρκίας, μετά την δύνηση που είχε προηγηθεί με το ξέσπασμα και την πορεία της επανάστασης στην Κρήτη, που οπωσδήποτε επηρέασε θετικά την πορεία των εργασιών του Συλλόγου. Στο ίδιο ακριβώς διάστημα πάρατηρείται και η διαμόρφωση της ιδέας του «ελληνοθωμανισμού» που βρίσκει απήχηση ακόμη και στις στήλες του αθηναϊκού Τύπου⁷. Αντίστοιχης σημασίας ήσαν οι συσπειρωτικές διαδικασίες στους κόλπους της ελληνορθόδοξης κοινότητας που παρατηρήθηκαν μετά την δημιουργία της βουλγαρικής εξαρχίας το 1870. Ανέτομο να αναλάβει την χρηματοδότηση της ανάπτυξης του πατριαρχικού σχολικού συστήματος

το Πατριαρχείο, αναγνώρισε στον ΕΦΣΚ τον κατάλληλο μηχανισμό που διέθετε επί πλέον και την ανάλογη χρηματοδότηση από τον επιχειρηματικό κόσμο. Τέλος είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί ότι η ευκολία με την οποία συντελέσθηκε η χρηματοδότηση του ΕΦΣΚ, τουλάχιστον μέχρι τα 1875, δεν ήταν άσχετη με την εξαιρετικά ευνοϊκή οικονομική συγκυρία κατά την οποία η αναχρηματοδότηση του οθωμανικού χρέους μέσω βραχυπρόθεσμου δανεισμού από τα ελληνικά κυρίως τραπεζικά καταστήματα της Πόλης δημιούργησε υψηλότατα κέρδη⁸.

Ο επαναπροσανατολισμός του Σύλλογου οδήγησε και στην αναδιογάνωσή του. Ο Σύλλογος συγκρότησε μόνιμες επιτροπές που στόχο είχαν να φέρουν εις πέρας τις εργασίες με βάση τον νέο προσανατολισμό. Από αυτές ειδικό βάρος είχαν η εκπαίδευτική και η φιλολογική επιτροπή που ανέλαβαν την ευθύνη· η μεν πρώτη της χρηματοδότησης των απόρων σχολείων και της διενέργειας του Καραπάνειου διαγωνισμού, η δε δεύτερη την διενέργεια του «άγωνος περὶ Ζώντων Μνημείων». Ο αριθμός των μονίμων επιτροπών δεν παρέμεινε ο ίδιος σε όλο το διάστημα λειτουργίας του ΕΦΣΚ, καθώς κάποιες από αυτές καταργήθηκαν, όπως η μουσική επιτροπή, ενώ προστέθηκαν νέες, όπως η κοινωνιολογική και η βιολογική επιτροπή.

Οι δραστηριότητες γύρω από την καλλιέργεια των γραμμάτων και την ανάπτυξη του σχολικού συστήματος καθόρισαν αποκλειστικά τις δραστηριότητες του ΕΦΣΚ κατά τις επόμενες δεκαετίες. Ωστόσο το ειδικό βάρος της ελληνικής παιδείας και γλώσσας, έτσι όπως προσδιορίστηκε από τους διαγωνισμούς και την συμβολή στην ανάπτυξη ενός ελληνόφωνου σχολικού συστήματος, όπως επέβαλλαν και οι ανάγκες της εποχής, είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία της αίσθησης σε πολλά μέλη του Σύλλογου ότι ο ΕΦΣΚ ήταν φορέας κυρίως των ελληνικών γραμμάτων και ότι οι δραστηριότητές του απευθύνονταν στους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποκλειστικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Οδυσσέας Ιάλεμος ερμηνεύει την αλλαγή του καταστατικού το 1871, έτσι ώστε ο Σύλλογος να καταστεί «όδηγός της έκπαιδευτικής άπαντων τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἕλλήνων ἐνεργείας καὶ τὸ κέντρον δλῶν τῶν περὶ αὐτῆς πόθων καὶ πράξεων» – ένα είδος – «οίονει ὑπουργείου τῆς Ἐκπαίδευσεως τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἕλλήνων

καὶ Ἑλληνιζόντων». Ο ίδιος μάλιστα ενισχύει την άποψη αυτή θεωρώντας ότι ο νέος κανονισμός «ἀνεκήρυξτε τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ ὅπως συνδεθῇ μὲν μεθ' ἀπάντων τῶν ἐν τῇ ὁθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ ἐλληνικῶν σχολείων, συλλόγων, ἀδελφοτήτων καὶ ἄλλων ἐκπαιδευτικῶν σωματείων, μεριμνᾷ δὲ περὶ αὐτῶν οὐ μόνον ἡθικῶς ἀλλὰ καὶ δι' ὑλικῆς κατά τὸ δυνατὸν συνδρομῆς».

Στην πραγματικότητα το καταστατικό του Σύλλογου δεν περιόριζε τις δραστηριότητες του ΕΦΣΚ αποκλειστικά στους ελληνόφωνους, αλλά υπογράμμιζε την ανάγκη διάδοσις των γραμμάτων στην Ανατολή με έναν πολύ ευρύτερο τρόπο. Επί πλέον δεν έκανε μνεία για τους ελληνικούς συλλόγους ειδικά αλλά γενικότερα για σύσφιξη των σχέσεων του Σύλλογου με άλλους συλλόγους και σωματεία στην οθωμανική αυτοκρατορία και το εξωτερικό⁹. Η ελαστική κατεύθυνση του Σύλλογου τόσο ως προς το είδος της παιδείας που θα έπρεπε να προωθήσει όσο και ως προς τον προσανατολισμό των δραστηριοτήτων του υπογραμμίζεται με σαφή τρόπο λίγα χρόνια αργότερα από τον Ηροκλή Βασιάδη, ο οποίος στον λόγο του για τα εικοσιπέντε χρόνια λειτουργίας του ΕΦΣΚ παρατηρεί ότι ο Σύλλογος έχει ως αρχή να επιδίδεται «πρὸς ἐκεῖνα δὲ οὔτε φράγμιον ἔχουσιν οὔτε δρια στενά, ἀλλὰ αὐτὰ τὰ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους», καθώς η επιστήμη «δὲν ἀποτελεῖ παρὰ κτῆμα κοινὸν δλῶν τῶν πολιτισμένων λαῶν». Για αυτόν εξάλλου τον λόγο, συνεχίζει ο Βασιάδης, «ὁ Σύλλογος δὲν περιόρισε τὰ μέλη του εἰς τοὺς ὁμογενεῖς ἀλλὰ καὶ τοὺς λογίους τῶν ἐνταῦθα ἀλλογενῶν προσεκάλεσε συμμετασχεῖν τῶν ἔργων αὐτοῦ, τοὺς μὲν ἐν ταῖς τακτικοῖς μέλεσιν ἀποδεχόμενος τοὺς δὲ μετὰ τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν μέλη ἐκλέγοντας ἐπίτιμα»¹⁰.

Το ζήτημα που προκύπτει από αυτή την διάσταση θα το διαπραγματευθούμε εκτενέστερα παρακάτω. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι και οι δύο απόψεις καταγράφονται σε διαφορετικές συγκυρίες. Ο Οδυσσέας Ιάλεμος έχει δίκαιο να επισημάνει τον ελληνοκεντρικό προσανατολισμό του Σύλλογου, καθώς αυτός αποτέλεσε το πρότυπο πάνω στο οποίο βασίσθηκε η οργάνωση πολλών άλλων ελληνορθόδοξων σωματείων. Ο Σύλλογος επέδρασε αποφασιστικά στην ίδρυση του Ηπειρωτικού καθώς και του Θρακικού Σύλλογου που θεωρήθηκαν εξαρχής αδελφά σωματεία με τον ΕΦΣΚ και ανέλαβαν ανάλογες εκπαιδευτικές πρω-

τοβουλίες στις αντίστοιχες περιοχές. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι χρηματοδότες των δύο Συλλόγων ήταν για τον πρώτο ο Χρηστάκης Ζωγράφος και για τον δεύτερο ο Γεώργιος Ζαρίφης, που ταυτόχρονα χρηματοδοτούσαν αδρά και τον ΕΦΣΚ. Παράλληλα η αναφορά του Ιαλέμου γίνεται στα 1877, την περίοδο κατά την οποία η διαμάχη ανάμεσα στο πατριαρχείο και στην εξαρχία είχε πάρει διαστάσεις, ενώ η πρόθεση δημιουργίας της μεγάλης Βουλγαρίας διαφαινόταν αισθητά στον ορίζοντα. Η πρόθεση δηλαδή ενίσχυσης του ελληνικού εθνικού χαρακτήρα του ΕΦΣΚ από τον Ιάλεμο δεν μπορεί παρά να απηχεί αυτή την πραγματικότητα, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο Ιάλεμος υπήρξε ένας από τους πλέον «ελλαδικούς» του Συλλόγου, όπως εξάλλου μαρτυρεί και η ιδιότητα του πρώην μέλους της Συντακτικής Συνέλευσης του 1864¹¹.

Αντίθετα ο Βασιάδης εκφέρει την άποψή του σε μία περίοδο κατά την οποία ο ΕΦΣΚ προσπαθεί να επαναποθετήσει την φυσιογνωμία του. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η σημαντική συρρίκνωση των δωρεών και της χρηματοδότησης περιόρισε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου μετά το 1881. Η δημιουργία ταυτόχρονα της φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε αλλήλους» που ιδρύθηκε το 1881 υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου και με την συνδρομή πολλών οικονομικά ισχυρών ελληνορθόδοξων, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης και ο Στεφάνοβικ Σκυλίτζης, υποβάθμισε τον ΕΦΣΚ, καθώς ανέλαβε την χρηματοδότηση των απόρων σχολείων, την ίδρυση σχολείων και παρθεναγωγίων όπως και την χρηματοδότηση των δασκάλων¹².

Ο συνδιασμός των δύο αυτών δεδομένων έθετε εκ νέου το ξήτημα της κατεύθυνσης του Συλλόγου. Χωρίς να διαθέτει την προηγούμενη χρηματοδότηση, ο Σύλλογος εξακολουθούσε να είναι υπεύθυνος για την διοργάνωση του διαγωνισμού «περὶ Ζώντων Μνημείων» καθώς και του διαγωνισμού για την συγγραφή βιβλίων για την δημοτική εκπαίδευση. Επί πλέον ο Σύλλογος έγινε δέκτης νέων προσφορών για διαγωνισμούς. Ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος προσέφερε 150 ΤΛ ετησίως για την σύνταξη της βιβλιοθήκης χειρογράφων, που ανατέθηκε στον λόγιο Παπαδόπουλο-Κεραμέα (1883). Ο Ηροκλής Βασιάδης κατέθεσε 20.000 φρ. υπέρ του Συλλόγου στην ΕΤΕ για την δημιουργία φιλολογι-

κού διαγωνισμού (1890). Μετά από παράκληση του Κωνσταντίνου Σάθα ο ΕΦΣΚ αγόρασε την βιβλιοθήκη του, αξίας 3.500 φρ., και με την συνδρομή του Πατριαρχείου θεσμοθετήθηκε νέος διαγωνισμός «πρὸς ούστασιν ιστορικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ τῆς μεσόλικος τοῦ ἔθνους ήμῶν περιόδου»¹³. Ο Αλέξανδρος Μαυρογένης βέντης προσέφερε κληροδότημα 10.000 φρ. για την δημιουργία «διαγωνισμού αρετῆς». Ο Αλέξανδρος Ζωηρός πασάς δημιούργησε με ευθύνη του Συλλόγου διαγωνισμό για την βιζαντινή ιστορία και ο Περικλής Βιζουκίδης αθλοθέτησε στον Σύλλογο ετήσιο βραβείο 10 ΤΛ για την συγγραφή πρωτότυπων ελληνικών πραγματειών. Τέλος ο Γεώργιος Χασιώτης δημιούργησε τον δικό του «δραματικό αγώνα» με στόχο την προαγωγή της νεότερης λογοτεχνίας (1907).

Ωστόσο η δραστηριότητα του ΕΦΣΚ περιορίστηκε μετά το 1880 γεγονός που καταγράφεται και στις επήσιες λογοδοσίες. Ήδη από τα 1882 ο Σπυρίδων Μαυρογένης ομολογούσε την επιδραση που είχε στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου η δημιουργία της φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε αλλήλους»¹⁴. Ο Σύλλογος αργά αλλά σταθερά ξαναγυρνά στις επιστημονικές του ασχολίες, με μόνη ίσως εξαιρεση την διεκπεραϊσμη των διαγωνισμών. Οι νέες ισορροπίες διαγράφονται καθαρότερα στην δεκαετία του 1890. Ο Κωνσταντίνος Καλλιάδης, φύσει αισιόδοξος, επισημαίνει στην επήσια λογοδοσία του για το έτος 1890: «'Ημέραι ήμέραις προστίθενται καὶ ἔτη ἔτεσι, καὶ ὁ σύλλογος ήμῶν συνεχίζει ἐκποδών ποιούμενος πᾶν πρόστυχον πρόσκομιμα εἰς τὴν ἐργατικὴν... αὐτὸν σταδιοδομίαν... καὶ ἐνδυναμοῦται... καὶ βαινοσήμαντος καθίσταται ἡ ὑπ' αὐτοῦ κατακτηθεῖσα θέσις ἐν τῇ ἔθνικῇ συνειδήσει βαθέως συναισθανομένη ὅτι οὐκ ἀπέβησαν ἀνωφελεῖς αἱ πρὸς αὐτὸν συνδρομαὶ... οὐδὲ φροῦδαι αἱ ἐπ' αὐτοῦ ἐρειδόμεναι ἐπλίδες»¹⁵. Η επιτυχία των εργασιών του Συλλόγου ήταν σχετική και αφορούσε αποκλειστικά τις επιστημονικές του δραστηριότητες. Την νέα κατάσταση ερμηνεύει ο Αναστάσιος Χρηστίδης στην λογοδοσία για το έτος 1892/93. Αφού αναπολεί τις παρελθόντες δραστηριότητες του ΕΦΣΚ, επισημαίνοντας την πρωτοκαθεδρία του κατά την δεκαετία του 1870, συμπληρώνει: «Ο ήμετερος Σύλλογος ἐξ ἀνάγκης καὶ φυσικῶς εἰσέρχεται εἰς τὸν κατ' ἔξοχὴν καὶ καθαρῶς φιλο-

λογικὸν καὶ ἐπιστημονικὸν αὐτοῦ σκοπὸν συνεπείᾳ φαίνεται τῶν περιστάσεων. Οὕτως ἡ μὲν ἰδρυσις καὶ συντήρησις τῶν σχολείων ἀφιερώθη εἰς τὴν φιλοτιμίαν καὶ τὴν πρωτοβουλίαν τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων καὶ εἰς τὴν φυσικὴν καὶ κανονικὴν ἐπίδρασιν τοῦ σεβαστοῦ ἡμῶν θρησκευτικοῦ κέντρου, ἡμῖν δ' ἐπανελήφθη ἡ ἐπίτευξις τοῦ δευτέρου καὶ κυριωτέρου σκοποῦ, ἥτοι ἡ φιλολογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐργασία, γνώρισμα βέβαιον τῆς πρὸς ἀληθῆ πολιτισμὸν ἀγούσης»¹⁶. Εἰς το εἶται: οἱ ετήσιες λογοδοσίες θα αναφέρονται αποκλειστικά στην ευόδωση τῶν φιλολογικῶν καὶ επιστημονικῶν ἐργασιῶν του Συλλόγου, καθὼς ακόμη καὶ ἡ διενέργεια τῶν διαγωνισμῶν αποκτούσε ανάλογο χαρακτήρα. Η φυσιογνωμία του Συλλόγου σημαδεύεται πλέον αποκλειστικά από τις διαθέσεις των λογίων που σύμφωνα με τὸν Δημήτριο Μαλλιάδη «οὐδὲ πρὸς στιγμὴν ἔπαυσαν ἐργαζόμενοι καὶ τὸν μέγαν τοῦ ἴδρυματος τούτου σκοπὸν ὑπηρετοῦντες, ἄπασαν δὲ τὴν δραστηριότητα αὐτῶν συνεκέντρωσαν εἰς τὸ καθαρῶς ἐπιστημονικὸν καὶ φιλολογικὸν μέρος τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ»¹⁷.

Πάντως το ενδιαφέρον του Συλλόγου για τα εκπαιδευτικά ζητήματα δεν είχε εξαληφθεί. Ακόμη καὶ κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ο ΕΦΣΚ διατηρούσε ορισμένες δραστηριότητες, με κυριότερη την διενέργεια τῶν διαγωνισμῶν για την σύνταξη σχολικῶν βιβλίων καθὼς καὶ την διανομὴ τῶν χαρτών του ελληνικού κόσμου που είχε παραγγείλει ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος στὸν M. Kiepert. Η πιο σημαντική συνεισφορά πάντως του ΕΦΣΚ στην εκπαίδευση, στην ὑστερητική περίοδο τῆς λειτουργίας του, υπήρξε η διοργάνωση των εκπαιδευτικῶν συνεδριών κατά την περίοδο 1907-1910, στην διάρκεια των οποίων εξετάσθηκαν τα κυριότερα εκπαιδευτικά καὶ παιδαγωγικά προβλήματα τῆς ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης. Η παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν των συνεδριών αυτῶν, που ήταν ἐντόνα ιδεολογικά φορτισμένη, θα παρουσιασθεί αναλυτικά πιο κάτω.

Η μεταβολὴ τῶν δραστηριοτήτων του ΕΦΣΚ καταγράφεται καὶ στην κίνηση του ταμείου του. Κατά την διάρκεια τῆς δεκαετίας του 1870 τα ποσά που διαχειρίζοταν καὶ διένειμε η διοίκηση του Συλλόγου συχνά ἔπεργνούσαν ετησίως τις 1.500 ΤΛ. Τα χρήματα αυτά προέρχονταν από τις ἔκτακτες καὶ τακτικές συν-

δρομές πολλών μελών του Συλλόγου καὶ διετίθεντο για την χορηματοδότηση τῶν απόρων σχολείων σε φάση ταχύτατης ανάπτυξης του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου. Από το χρονικό σημείο κατά το οποίο ο ΕΦΣΚ περιόρισε τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες περιορίσθηκαν καὶ οι προς αυτόν χρηματικές συνδρομές. Ωστόσο κατά την περίοδο 1881-1910 η οικονομική διαχείριση του ΕΦΣΚ προσδιορίσθηκε κυρίως από το γεγονός ότι τα ἔσοδα του δεν ήσαν τακτικά. Με εξαίρεση ορισμένες μερίδες, όπως οι τακτικές συνδρομές που καὶ αυτές δεν καταβάλλονταν στο σύνολό τους, καθὼς καὶ τους πόρους από ορισμένα κληροδοτήματα, τα ἔσοδα του Συλλόγου παρουσιάζουν σημαντικές ετήσιες αποκλίσεις. Το ίδιο δε ισχύει καὶ για τις δαπάνες του οι οποίες όμως παρουσιάζαν μικρότερες αποκλίσεις. Αυτό που διαπιστώνεται είναι η διατήρηση μικρότερων ἡ μεγαλύτερων ελλειψών, που ωστόσο λίγες φορές εμφανίσθηκαν ως μερίδες στα βιβλία του Συλλόγου. Η κάλυψη του ισοζυγίου βασίσθηκε στην εξασφάλιση μιας σχετικά υψηλής ροής ἔκτακτων συνδρομών που στο διάστημα 1880-1907 υπολογίζονται τουλάχιστον σε 2.300 ΤΛ. Ο πίνακας που ακολουθεί παρουσιάζει την ετήσια κατανομή των εισφορών αυτών.

Πίνακας 1: Έκτακτες συνδρομές προς τον ΕΦΣΚ, 1880-1908. (ΤΛ)

1880/81	60
1881/82	198
1882/83	179
1883/84	208
1887/88	90
1888/89	284
1890/91	256
1891/92	272
1892/93	67
1893/94	65
1894/95	40
1895/96	122
1896/97	280
1990/01	25
1901/02	50
1905/06	10
1906/07	92

Πηγή: Ετήσιοι απολογισμοί ταμείου του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πολεως.

Εκτός των εκτάκτων αυτών εισφορών ο ΕΦΣΚ φρόντιζε να συμπληρώνει τα έσοδά του με άλλα μέσα, όπως με την οργάνωση συναυλιών και την ενοικίαση των γραφείων του για κοινωνικές εκδηλώσεις. Οι οικονομικές δυσκολίες που παρουσιάζονταν δεν απέτρεψαν την συνέχιση της λειτουργίας του ΕΦΣΚ, καθώς ο περιορισμός των δραστηριοτήτων του μείωνε ταυτόχρονα και τις υποχρεώσεις του. Αν μάλιστα υπάρχει κάτι που προξενεί εντύπωση, αυτό είναι η επιβίωση του Συλλόγου παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες, την ίδια στιγμή που διατήρησε το κύρος του ως ένας εκ των κυριοτέρων πολιτιστικών φροέων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ενδεικτικό είναι ότι στις συνεδριάσεις του ΕΦΣΚ αντιπροσωπεύονταν πολλοί από τους φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας, εκπρόσωποι του Πατριαρχείου καθώς και εκπρόσωποι της οθωμανικής κυβέρνησης, δείγμα της επιρροής του Συλλόγου αλλά και της αποδοχής του από την εκκλησιαστική και πολιτική εξουσία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρακτικά Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πολεως, ΠΕΣΦΚ, τ. ΙΓ', 1877-78, σ. 12): «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και της επιδράσεως αυτού επί της εκπαιδευτικής εν Τουρκίᾳ ενεργείας του ημετέρου έθνους».
2. Ό. π.
3. «Έκτακτος πανηγυρική συνεδροία επί τη πεντηκονταετηρίδι του ΕΦΣΚ», ΠΕΦΣΚ, τ. ΛΑ', 1910-1911, σ. 44.
4. Ό. π., «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», σ. 8.
5. ΕΦΣΚ, «Κανονισμός του Συλλόγου 1899», αρ. 1.
6. Ό. π. «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», σ. 9.
7. Βλ. ενδεικτικά: «Ο οικονομικός της Ανατολής Σύνδεσμος», Οικονομική Επιθεώρησις, τ. Α' 1875, σ. 264-271. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ε. Σκοπετέα, Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880, Αθήνα, 1985, σ. 309-324.
8. Βλ. Εξερτζόγλου Χ. Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων: Το κατάστημα Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος, 1871-1881, 1989.
9. Βλ. «Κανονισμός του Συλλόγου», αρθ. 1 εδ. δ'.
10. Βλ. «Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886. Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', 1887, σ. 6.
11. Βλ. Σκοπετέα Ε. Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα, σ. 358.
12. Βλ. Μαμώνη Κ. «Les associations pour la propagation de l'instruction grecque à Constantinople», Έκτακτος πανηγυρική συνεδροία επί τη πεντηκονταετηρίδα του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολεως, Balkan Studies 1975 16 (1). Βακαλόπουλον Κ. Ιστορία Βορείου Ελληνισμού: Η Θράκη, σ. 344-47.
13. ΠΕΦΣΚ, τ. ΛΑ', 1910-11, σ. 65.
14. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 401-402.
15. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889/90, σ. 132.
16. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΑ', 1893, σ. 101.
17. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΣΤ', 1894/95, σ. 121.

Κεφάλαιο ΙΙ

Η κοινότητα του ΕΦΣΚ, η κοινωνία της Πόλης

I. Πριν εξετάσουμε τις δραστηριότητες του Συλλόγου, είναι χρήσιμο να ασχοληθούμε με μια σημαντική πλευρά του θέματος που θα επιτρέψει και την καλύτερη κατανόησή τους. Πρόκειται για το κοινωνικό προφίλ του ΕΦΣΚ, ποιες κοινωνικές μεριδές τον συγκρότησαν και τι σχέσεις είχαν μεταξύ τους. Θα υπογραμμίσουμε από την αρχή ότι η κοινωνική βαρύτητα του Συλλόγου αποτυπώνεται στην σύνθεση των μελών του, που αποτελούν αποκλειστικά άτομα από τον επιχειρηματικό, εκπαιδευτικό και επαγγελματικό κόσμο της Πόλης. Επιλέξαμε την εξέταση της σύνθεσης των τακτικών μελών του Συλλόγου, γιατί αντανακλά με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την κοινωνική του φυσιογνωμία. Αντίθετα δεν συμπεριλάβαμε τα επίτιμα και αντεπιστέλλοντα μέλη του. Η επιλογή μας αυτή έγινε, διότι τα άτομα αυτά δεν κατοικούσαν στην Πόλη, τα περισσότερα ούτε καν στην οθωμανική επικράτεια, και συνεπώς δεν υφίστατο το στοιχείο της εθελοντικής συμμετοχής που θεωρούμε απαραίτητο για την εκτίμηση της συμμετοχής τους. Επί πλέον το γεγονός ότι η επιλογή των μελών αυτών από τον Σύλλογο έγινε λόγω των επαγγελματικών ιδιοτήτων τους που συνδέονταν άμεσα με τον χώρο της εκπαίδευσης δεν προσθέτει τίποτα στην διευκρίνιση της κοινωνικής φυσιογνωμίας του Συλλόγου. Συνεπώς θεωρήσαμε ασφαλέστερη την ανάλυση της σύνθεσης των τακτικών μελών του Συλλόγου για τα οποία συντρέχει και το στοιχείο της εθελοντικής συμμετοχής, που συνδέεται με την διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους, και το στοιχείο της εντοπιστήτας.

Η κοινωνική σύνθεση του ΕΦΣΚ για την περίοδο 1879-1909 αποτυπώνεται στον πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 2: Σύνθεση των μελών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολεως κατά επαγγέλματα

Κατηγορία	1879	1890	1906	1909
Έμποροι-				
Μεσίτες	103	87	33	27
Τραπεζίτες	34	21	19	13
Κρατικοί υπάλληλοι	18	22	11	7
Κληρικοί	18	4	10	4
Ιατροί	22	32	56	43
Δικηγόροι	14	23	25	22
Δημοσιογράφοι	8	9	9	8
Εκπαιδευτικοί	37	42	25	25
Ασφαλιστές	4	1	1	1
Μηχανικοί	4	1	2	2
Προξενικοί	14	30	8	9
Αρχιτέκτονες	2	5	5	5
Κτηματίες	4	3	—	—
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	9	14	3	3
Λόγιοι	9	11	1	1
Διευθυντές εταιρειών	—	5	5	3
Χημικοί	—	1	1	1
Φαρμακοποιοί	—	—	1	1
Μουσικοί	—	—	1	1
Σύνολο	304	394	212	200

Πηγή: Κατάλογοι μελών αντιστοίχων ετών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως.

Από τον πίνακα προκύπτει η ισχυρή παρουσία των μεσαίων στρωμάτων στον ΕΦΣΚ: έμποροι, τραπεζίτες, εκπαιδευτικοί, γιατροί και δικηγόροι αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των τακτικών μελών. Η σύνθεση αυτή ενδεχομένως δεν προκαλεί έκπληξη, αλλά υπάρχουν σημεία που έχουν ιδιαίτερη σημασία.

Κατ' αρχήν εντύπωση προκαλεί η σημαντική μείωση της παρουσίας των εμπόρων στο διάστημα 1879-1909. Ενώ η κατηγορία των εμπόρων αποτελούσε το 35% των μελών το 1879, το 1909 το ποσοστό τους έπεισε στο 11%. Αντίθετα η αύξηση του ποσοστού των γιατρών και των δικηγόρων μπορεί να ερμηνευθεί κατ' αρχήν από την σημαντική ενίσχυση των επαγγελμάτων αυτών στην ίδια περίοδο, που μοιραία αντανακλάται και στην συμμετοχή τους στον ΕΦΣΚ. Επί πλέον η ειδική σημασία του Συλλόγου στα επιστημονικά πρόγραμματα της χώρας με συνεχείς δημοσιεύσεις και παρουσιάσεις ιατρικών και επιστημονικών μελετών δεν μπορεί παρά να παρότρυνε την παρουσία των επιστημόνων σε αυτόν. Η παρουσία τους στον Σύλλογο υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι αυτοί κυρίως ήσαν υπέύθυνοι για την ανανέωση του σώματος των μελών. Από τα 201 νέα μέλη στο διάστημα 1879-1889 μόνο οι 37 ήσαν γιατροί, δικηγόροι και αρχιτέκτονες, ενώ στην περίοδο 1890-1906 από τα 171 νέα μέλη οι 72 ανήκαν σε αυτούς τους επαγγελματικούς χώρους. Η φυσική ανανέωση του Συλλόγου στοδιακά στηρίχθηκε στους επιστήμονες, ενώ αντίθετα η συμμετοχή των εμπόρων μειώθηκε εντυπωσιακά.

Η παρουσία ελληνορθόδοξων στους γιατρούς, στους δικηγόρους, στους αρχιτέκτονες κλπ. δεν είναι άσχετη από τους γενικούς προσανατολισμούς της εποχής. Η επιχειρηματική επιτυχία πολλών εμπορικών οικογενειών επέτρεψε τον προσανατολισμό των γόνων τους προς τις επιστήμες και συχνά η επιστημονική καταξίωση με την μορφή ενός πανεπιστημιακού τίτλου υπήρξε αντίστοιχης κοινωνικής βαρύτητας με την ίδια την επιχειρηματική επιτυχία. Δεν ισχυρίζομαστε ότι κάτι τέτοιο αποτελούσε τον κανόνα, καθώς η ομογενειακή επιχείρηση εξακολουθούσε να στηρίζεται στην οικογενειακή εργασία, όμως η επιλογή του επιστημονικού προσανατολισμού για πλεονάζοντα άρρενα μέλη της οικογένειας παρατηρείται συχνά. Εξάλλου η εισδοχή στα καταξιωμένα αυτά επαγγέλματα συνέβαλε στην ενίσχυση του κύρους της οικογένειας επιτρέποντας ενδεχομένως την πρόσβαση σε ανώτερες κοινωνικά κατηγορίες μέσα από γαμήλιες στρατηγικές. Η επαγγελματική καταξίωση στον χώρο της επιστήμης συχνά αναβάθμιζε το προηγούμενο status και επέτρεπε την σύναψη γάμων που κάτω από άλλες συνθήκες δύσκολα θα μπορούσαν να τελε-

σθιούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Τομάζος Σγουρδαίος, γιος καραβοκύρη της Πόλης, που μετά την καταξίωσή του ως ένας από τους γνωστότερους χειρουργούς της οθωμανικής πρωτεύουσας – έγινε μέλος του ΕΦΣΚ το 1898 – νυμφεύθηκε μια από τις κόρες Ηλιάσκου¹.

Οι εκπαιδευτικοί και οι λόγιοι αποτέλεσαν μια εξίσου σημαντική συνιστώσα του Σύλλογου. Εύλογα θα υπέθετε κανείς ότι η παρουσία τους οφείλεται στο ότι ο Σύλλογος αποτέλεσε τον φυσικό τους χώρο, ιδίως στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, όπου η φιλολογία και εκπαίδευση απασχολούσαν αποκλειστικά τις συνεδριάσεις του. Όταν μάλιστα ο Σύλλογος επιχείρησε να διευρύνει τις εκπαιδευτικές δραστηριότητές του, η θέση των λογίων και των εκπαιδευτικών αναβαθμίστηκε αντικειμενικά. Η ισχυρή παρουσία των κατηγοριών αυτών υπογραμμίζεται και από την σταδιακή αλλά μικρή ενίσχυση της ποσοστιαίας συμμετοχής τους στα μέλη του Σύλλογου από 10% σε 12% την περίοδο 1879-1909. Η συμμετοχή αυτή θεωρείται ωστόσο μικρή με δεδομένη την σημαντική ανάπτυξη της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης στην Κων/πολη και αλλού.

Αξίζει πάντως να υπογραμμίσουμε την σημαντική παρουσία των εκπαιδευτικών και των λογίων στην εκπαιδευτική και φιλολογική επιτροπή του Σύλλογου. Η λειτουργία της εκπαιδευτικής επιτροπής υπήρξε σημαντική, καθώς αυτή διενήργησε τους διαγωνισμούς που είχε αναλάβει ο Σύλλογος, όπως τον Καραπάνειο Αγώνα, για την σύνταξη διδακτικών βιβλίων, τον Βουτσιναίο Αγώνα για την σύνταξη οδηγών σπουδών κ.ά. Επί πλέον η εκπαιδευτική επιτροπή ήταν υπεύθυνη για την σύνταξη εκθέσεων σχετικά με την εκπαιδευτική κατάσταση των ομογενών στην οθωμανική αυτοκρατορία. Οι εκθέσεις της επιτροπής αυτής αποτελούν καλό υλικό για την εξέταση της ιδεολογικής ταυτότητας του Σύλλογου, ανάλογο του υλικού που προκύπτει από τις εκθέσεις της φιλολογικής επιτροπής για τον Ζωγράφειο Αγώνα περί «Ζώντων Μνημείων», και οι οποίες θα εξετασθούν αργότερα αναλυτικά. Αντιστοίχου ενδιαφέροντος αποτελεί και το υλικό των δυο εκπαιδευτικών συνεδριών που διοργάνωσε ο Σύλλογος την περίοδο 1907-1909 σχετικά με τα ειδικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η εκπαίδευση στην οθωμανική πρωτεύουσα. Φυσι-

κά τόσο η οργάνωση όσο και οι σχετικές εισηγήσεις στις συνεδρίες αυτές ανατέθηκαν σε εκπαιδευτικούς.

Για τους εκπαιδευτικούς και τους λόγιους του Συλλόγου δεν προκύπτει κάποια στενή σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες που συμμετείχαν στον Σύλλογο. Η παρουσία τους προσδιορίσθηκε μάλλον από το ειδικό ενδιαφέρον που είχε για αυτούς ο Σύλλογος, αν και μόνο η συμμετοχή τους σε αυτόν είχε ιδιαίτερο κοινωνικό βάρος. Ωστόσο η επιστημονική ιδιότητα ήταν αρκετή από μόνη της, προκειμένου ο πρόεδρος του Συλλόγου να εντάξει στις υπάρχουσες επιστημονικές επιτροπές, την εκπαιδευτική, την φιλολογική, την αρχαιολογική, την βιολογική κλπ., όσους είχαν αντίστοιχη επιστημονική κατάρτιση. Οι φιλόλογοι και οι θεολόγοι εντάσσονταν στην φιλολογική επιτροπή, οι εκπαιδευτικοί στην εκπαιδευτική επιτροπή, οι νομικοί και οι απόφοιτοι των εμπορικών σχολών στην νομική και στην κοινωνιολογική επιτροπή, οι γιατροί και οι φαρμακοποιοί στην βιολογική επιτροπή και οι φυσικοί και οι μαθηματικοί στην φυσικομαθηματική επιτροπή.

Οι εργασίες των επιτροπών αυτών, όπως έχουμε επισημάνει ήδη, ήσαν σημαντικές, καθώς διατηρούσαν την συνοχή του Συλλόγου και ενίσχυαν τη λόγια φυσιογνωμία του. Είναι μάλιστα ενδεικτικό ότι, σύμφωνα με το καταστατικό, τα μέλη των επιτροπών ήσαν υποχρεωμένα να παρουσιάζουν τουλάχιστον μία ανακοίνωση τον χρόνο.

Ο επιχειρηματικός κόσμος αποτέλεσε τον κορυφό του ΕΦΣΚ για πολλές δεκαετίες: έμποροι, τραπεζίτες και αργότερα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων ήσαν από τις κυριότερες συνιστώσες αλλά και οι βασικοί οικονομικοί στυλοβάτες του Σύλλογου. Ο επιχειρηματικός κόσμος εξάλλου είχε συμβάλει ουσιαστικά και στην ίδρυση του ΕΦΣΚ. Από τα 33 ιδρυτικά μέλη τα 9 προέρχονταν από τις τάξεις του, ανάμεσά τους και ο Μ. Γκιουμουσγεράνης, ο γνωστός έμπορος και βιομήχανος από την Φιλιππούπολη. Ο Σύλλογος, θεωρώντας ότι η συμβολή των κεφαλαιούχων ήταν αποφασιστική σημασίας για την ευόδωση των σκοπών του, ζητούσε συνεχώς την συμπαράστασή τους. Ιδίως δε στην περίοδο που ακολούθησε τον ωστούργικο πόλεμο του 1877-78, όταν η προοπτική της Μεγάλης Βουλγαρίας και η συνακόλουθη μείωση της επιρροής του Πατριαρχείου Κων/πολεως φάνταξαν ως εφι-

κτές, ο Σύλλογος ενέτεινε τις προσπάθειές του προς αυτή την κατεύθυνση απευθυνόμενος πλέον ευρύτερα στον κόσμο της επιχειρηματικής ομογένειας. Μόνο το 1879 ενεργάφησαν στον Σύλλογο 14 έλληνες έμποροι από το Ροστώφ. Ήδη όμως η μαζική παρουσία των εμπόρων στον Σύλλογο είχε αρχίσει να φθίνει. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ποιος ακριβώς ήταν ο λόγος. Θα μπορούσε άραγε η μείωση αυτή να οφείλεται στον περιορισμό του ενδιαφέροντος των εμπόρων απέναντι στον Σύλλογο; Αυτό φαίνεται ως πιο πιθανό, καθώς στο διάστημα που η συμμετοχή εμπόρων στον Σύλλογο έφθινε, το ομογενειακό εμπόριο στην οθωμανική αυτοκρατορία, και στην Πόλη ειδικότερα, ενισχύθηκε αισθητά*. Οι έμποροι πάντως δεν φαίνεται να είχαν άμεση ανάμειξη στην οργάνωση των δραστηριοτήτων του ΕΦΣΚ πέραν από το ότι υπήρξαν χρηματοδότες του και βεβαίως «καταναλωτές» των δραστηριοτήτων αυτών.

* Η ισχυροποίηση του επιχειρηματικού ελληνοφθόρδου κόσμου μαρτυρείται από πολλές πλευρές. Η θεώρηση του κόσμου αυτού από την ελληνική ιστοριογραφία κινείται ανάμεσα στην απλή αναφορά της καταξιωμένης αυτής θέσης και της εμμηνίας της ως απότοκου των σχέσεών του με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό. Έχουμε επιχειρήσει αλλού να αναλύσουμε πλευρές της επιχειρηματικής δραστηριότητας του ομογενειακού κεφαλαίου και δεν θα ήταν οκόπιο να επεκταθούμε και εδώ. Αυτό που θα θέλαμε να επισημάνουμε εδώ είναι η σχετική αυτονομία της επιχειρηματικής αυτής δραστηριότητας, που βεβαίως κινήθηκε στα πλαίσια που διαμόρφωνε η σύνδεση της οθωμανικής με τις ευρωπαϊκές οικονομίες, αλλά υπάκουε στα συμφέροντα των ομογενών επιχειρηματιών και απολογήθηκε στη δική τους στρατηγική. Οι τυχόν σχέσεις που αναπτύχθηκαν με το δυτικό καπιταλισμό, χρηματοδοτικές, εμπορικές κ.ά., δεν είχαν καμία διαφορά απ' ό,τι οι σχέσεις που διαμορφώνονταν στις διτικές οικονομίες ανάμεσα σε ομοεθνείς επιχειρηματίες, εκτός ίσως από τον επί πλέον κίνδυνο που εμπερεύχαν οι συναλλαγές με την Ανατολή.

Η οικονομική ισχυροποίηση του επιχειρηματικού κόσμου της ομογένειας είχε την αφετηρία της στο εμπόριο, στις ναυτιλιακές και στις τραπεζικές δραστηριότητες. Αργότερα οι επενδύσεις του επεκτάθηκαν στην βιομηχανία καθώς και στα δημόσια έργα. Η έκταση των επενδύσεων αυτών δεν έχει ακόμη καταγραφεί με επάρκεια. Ωτόσο η διαφοροποίηση τους προς το τέλος του 19ου αιώνα είναι εμφανής. Οι οικονομικές αυτές δραστηριότητες αφορούσαν το σύνολο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά επεκτείνονταν και στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής. Την ισχυρή αυτή θέση αντανακλούνε προτίστως και η ελληνοφθόρδη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας που συνέβαλλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του επιχειρηματικού ιστού της αυτοκρατορίας, με κυριότερες επιδράσεις στο εμπόριο, στις τράπεζες και στη βιομηχανία.

Σε αντίθεση με τους εμπόρους, οι τραπεζίτες της Πόλης διατήρησαν ως ποσοστό επί του συνόλου των μελών την παρουσία τους στον Σύλλογο. Η μείωση του αριθμού των τραπεζιτών δεν οφείλεται μόνο σε βιολογικούς παράγοντες, αλλά και στην μείωση του αριθμού των τραπεζικών καταστημάτων ομογενειακών συμφερόντων στην οθωμανική πρωτεύουσα. Η δεκαετία του 1870, περίοδος οικονομικής ισχύος των τραπεζιτών του Γαλατά, τερματίστηκε άροδα το 1881 μετά την συνολική διευθέτηση του οθωμανικού χρέους. Οι έλληνες τραπεζίτες της Πόλης αντιμετώπισαν μια περίοδο μείωσης κερδών και αναγκάστηκαν να διαφροτοπήσουν αισθητά τις επενδύσεις τους. Ωστόσο τα γνωστά ονόματα του τραπεζικού κόσμου διατηρήθηκαν στα οικονομικά πράγματα. Ο Λεωνίδας Ζαρίφης, ο Ευγένιος Ευγενίδης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος, ο Πέτρος Σκυλίτης διατήρησαν και την φήμη και το κύρος που είχαν αποκτήσει κατά την δεκαετία του 1870. Παράλληλα τράπεζες ομογενειακών συμφερόντων, όπως η Γενική Τράπεζα, η Εταιρεία Συναλλαγών και Αξιών και η Τράπεζα Κων/πολεως, έπαιζαν μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Πόλης. Θα έλεγε κανείς ότι, αν και εξαιρετικά κερδοφόρος, η δεκαετία του 1870 χαρακτηρίσθηκε από μία ζευστότητα ως προς την διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης. Μετά το 1881 την ζευστότητα αυτή ακολούθησε η παγίωση της κοινωνικής φυσιογνωμίας της ομάδας των τραπεζιτών που στο επόμενο διάστημα διευδύνθηκε ελάχιστα. Μόνο προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού στην μικρή αλλά ισχυρή αυτή κοινότητα ήθαν να προστεθούν και άλλα ονόματα: ο Ηλιάσκος, ο Βλαστάρης, ο Σόλων Καζανόβας, ο Δημοσθένης Καλβοκορέσης και ορισμένοι άλλοι μικρότερης εμβέλειας. Όλες οι τραπεζικές οικογένειες διατηρούσαν επαφή με τον Σύλλογο. Ο Λεωνίδας και ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Ευστάθιος Ευγενίδης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος, ο Κωνσταντίννος Ηλιάσκος, ο Λέων Καζανόβας κ.ά. διετέλεσαν συνεχώς μέλη του.

(Βλ. Εξετζόγλου Χ. «Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: προβλήματα μεθόδου και εμμηνίας», Σήμανσα Θέματα, τεύχ. 36-38, 1988: του ίδιου «Υποθέσεις για τις κινήσεις των ελληνικών ομογενειακών κεφαλαίων στην οθωμανική αυτοκρατορία και την Ελλάδα (τέλη 19ου αρχές 20ού)», ανακοίνωση στην 93η συνάντηση των ερευνητών του ιστορικού αρχείου της ΕΤΕ).

Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, η διάκριση ανάμεσα σε εμπόρους και τραπεζίτες ήταν υπαρκτή και δεν παρέπεμπε μόνο στην επαγγελματική διαφοροποίηση αλλά κυρίως στην διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου της ομογένειας. Είναι αλήθεια ότι η οικονομική ευρωστία και οι περιουσίες πολλών τραπεζιτών οφείλονταν, τουλάχιστον στα αρχικά στάδια της επαγγελματικής τους σταδιοδομίας αλλά και αργότερα, στην διενέργεια εμπορικών πράξεων. Η μετάβαση από τον εμπορικό στον τραπεζικό τομέα, που με επιταχυνόμενους ρυθμούς παρατηρήθηκε μετά την δεκαετία του 1850, προκλήθηκε από την αισθητή αύξηση της κερδοφορίας των τραπεζικών πράξεων ως προς τις εμπορικές και ολοκληρώθηκε κατά τη δεκαετία του 1870, όταν ο αριθμός των ελληνορθόδοξων τραπεζιτών αυξήθηκε σημαντικά. Η κρίση του τραπεζικού κόσμου της Πόλης μετά το 1875 οδήγησε και στο ξεκαθάρισμα της σύνθεσής του. Ο επιτυχής απεγκλωβισμός από τις συνέπειες της κρίσης όχι μόνο ενίσχυσε το επιχειρηματικό προφίλ συγκεκριμένων τραπεζιτών, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Θεόδωρος Μαυρογορδάτος και ο Ευγένιος Ευγενίδης, αλλά είχε και σημαντικές επιπτώσεις στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης. Στο κοινωνικό περιβάλλον της οθωμανικής πρωτεύουσας, όπου την περίοδο της γρήγορης και εντυπωσιακής οικονομικής και κοινωνικής ανόδου ακολούθησε περίοδος αισθητού περιορισμού των τραπεζικών κυρίων ευκαιριών, η σχετική ισχυροποίηση όσων ελληνορθόδοξων τραπεζιτών ανταπεξήλθαν επιτυχώς την κρίση ερμηνεύθηκε ως ένδειξη ισχύος και σηματοδότησε την παγίωση της υψηλής θέσης τους στην ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου. Εις το εξής η κοινωνική αναρρίχηση δεν θα ήταν εύκολη και η επαγγελματική διάκριση ανάμεσα σε εμπόρους και τραπεζίτες έτεινε να αποκτήσει και κοινωνική διάσταση, καθώς αναφερόταν στην διαφορετική θέση των δύο επαγγελματικών ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία του επιχειρηματικού κόσμου αλλά και γενικότερα της οθωμανικής κοινωνίας. Βέβαια η διάσταση αυτή δεν θα έπρεπε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι οι δύο αυτές επαγγελματικές ομάδες βρίσκονταν σε αντιπαλότητα. Αντίθετα η επιχειρηματική συνεργασία ήταν ο κανόνας στις μεταξύ τους σχέσεις. Επί πλέον

δεν ήσαν λίγοι οι έμποροι που θεωρούσαν εαυτούς μέλη της ανώτερης επιχειρηματικής ομάδας στο ίδιο επίπεδο με τους τραπεζίτες. Ωστόσο, ενώ η έννοια του τραπεζίτη στην ύστερη περίοδο του 19ου αιώνα ήταν ταυτόσημη με την κοινωνική και επιχειρηματική καταξίωση και την ισχυρή οικονομική θέση, ο εμπορικός κόσμος συνέχισε να διακρίνεται από μεγάλη ρευστότητα και ο όρος «έμπορος» δεν σήμαινε και πολλά πράγματα. Από αυτή την άποψη έχει σημασία η διάκριση που κάνουμε ανάμεσα στις ομάδες αυτές, όπως η επισήμανση της σταθερής παρουσίας των τραπεζιτών στην σύνθεση των μελών του Συλλόγου σε σχέση με την φθίνουσα παρουσία των εμπόρων.

Μια άλλη ομάδα που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι αυτή των κρατικών υπαλλήλων. Πρόκειται για μέλη γνωστών νεο-φαναριώτικων οικογενειών με συνεχή παρουσία στον Σύλλογο. Οι περισσότεροι εμφανίζονται με διαφορετικές ιδιότητες, καθώς υπηρέτησαν το οθωμανικό δημόσιο σε διαφορετικές κατά περίοδο θέσεις. Στην συντριπτική πλειοψηφία πρόκειται για ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους αλλά και υπαλλήλους οθωμανικών υπουργείων ή κρατικών οργανισμών. Μέλη του Συλλόγου εμφανίζονται μέλη όλων των γνωστών νεο-φαναριώτικων οικογενειών. Ο Αριστάρχης Σταυράκης μπέτης, ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής πασάς, ο Σάββας Ιωάννης πασάς, ο Μαυρογένης πασάς, αποτελούν τις πλέον γνωστές περιπτώσεις. Μέλη των οικογενειών τους, όπως ο Κωνσταντίνος Καραθεοδορής, καθηγητής της Ιατρικής Σχολής της Πόλης, οι πρεσβευτές Αλέξανδρος και Δημήτριος Μαυρογένης, ο Αλέξανδρος Αριστάρχης υπήρξαν μέλη του Συλλόγου καθώς και λιγότερο γνωστοί ελληνοθωμανοί, όπως ο Κοπασής πασάς, μέλος του Συμβουλίου του Κράτους και μετέπειτα τηγεμών της Σάμου, ο Κωνσταντίνος Ανθόπουλος, μέλος του Ανωτάτου Συμβουλίου Δικαιοσύνης και αργότερα πρεσβευτής στο Λονδίνο, ο Αλέξανδρος Παντζείρης, εκπρόσωπος της οθωμανικής κυβέρνησης στην Οθωμανική Τράπεζα, ο Νικολάκης Σγουρίδης πασάς, ανώτερο στέλεχος του Υπουργείου Εξωτερικών, ο Αλέξανδρος Ζαμπάκος πασάς και άλλοι. Συνολικά οι ελληνορθόδοξοι ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, οι οποίοι διετέλεσαν και μέλη του ΕΦΣΚ, έφθασαν στην περίοδο λειτουργίας τους είκοσι δύο.

Τέλος λίγα σχόλια για τους προξενικούς υπαλλήλους είναι απαραίτητα. Η κατηγορία αυτή διατήρησε επαφή με τον ΕΦΣΚ σε ολόκληρο το διάστημα λειτουργίας του. Η ποσοστιαία συμμετοχή τους στο σύνολο των μελών υπήρξε υψηλή, κυρίως κατά την δεκαετία του 1880· αργότερα μειώθηκε αισθητά. Ωστόσο δεν είναι η μείωση του ποσοστού που προκαλεί ερωτηματικά, αλλά το γεγονός ότι, ενώ μέχρι και την δεκαετία του 1880 οι προξενικοί προέρχονταν από πολλές ευρωπαϊκές αποστολές, μάλιστα οι περισσότεροι ήσαν ανώτεροι υπάλληλοι, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι προξενικοί-μέλη του Συλλόγου προέρχονται αποκλειστικά από την ελληνική αποστολή. Η αλήθεια είναι ότι ορισμένοι ανώτεροι προξενικοί παρέμειναν επίτιμα μέλη του ΕΦΣΚ, όπως ο πρέσβης της Γερμανίας Von Bierstein, ο γάλλος πρέσβης Constans και ο πρέσβης της Περσίας Mirza Riza Han. Ωστόσο η συνολική παρουσία των προξενικών, με εξαίρεση τους Έλληνες, φαντάζει αισθητά αποδυναμωμένη σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Ενδεχομένως η πολιτική συγκυρία να επέβαλε την αποστασιοποίηση αυτή, αλλά και πάλι αυτό μένει να αποδειχθεί.

II. Μια πρώτη εκτίμηση της σύνθεσης του ΕΦΣΚ θα κατέληγε στην υπόθεση που υιοθετήσαμε στην αρχή. Ο Σύλλογος αποτέλεσε έναν χώρο παρουσίας του επιχειρηματικού κόσμου, των επιστημόνων και των εκπαιδευτικών. Επισημάνθηκαν παράλληλα οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στο σώμα των μελών του ΕΦΣΚ καθώς και το ειδικό κοινωνικό στύγμα των διαφορετικών κατηγοριών που τον συγχρότουσαν. Άραγε οι αλλαγές αυτές αντανακλούσαν κάποιους γενικότερους μετασχηματισμούς στην ελληνο-ορθόδοξη κοινότητα της Πόλης; Η αφετηρία για την διατύπωση αυτής της υπόθεσης έχει ήδη επισημανθεί, αλλά θα άξιζε τον κόπο να ασχοληθούμε με το θέμα στο σημείο αυτό. Η σταδιακή μείωση της παρουσίας εμπόρων στον Σύλλογο, σε μια περίοδο όπου η παρουσία του ομογενειακού κεφαλαίου και ιδίως του εμπορικού ενισχύθηκε, προκαλεί ερωτηματικά, καθώς η ανάπτυξη του Συλλόγου άντλησε πολλά από τον εμπορικό κόσμο της ομογένειας. Οι βιολογικές εξελίξεις οπωσδήποτε συνέβαλλαν στην μείωση της παρουσίας των εμπόρων στον Σύλλογο αλλά

αυτό αφορά όλες τις κατηγορίες που τον συνέθεταν. Υπογραμμίζουμε ότι από τα 36 φυσικά πρόσωπα που καταγράφονται ως Μεγάλοι Ευεργέται(1), Ευεργέται(4), Μεγάλοι Δωρηταί (6) και Δωρηταί (25) μόνο οι επτά ήταν εν ζωή το 1909. Το ερώτημα όμως παραμένει: Γιατί σε μια περίοδο ανάπτυξης του επιχειρηματικού ομογενειακού κόσμου της Πόλης η παρουσία των εμπόρων όχι μόνο δεν ανανεώθηκε, αλλά έφθινε συνεχώς;

Το ερώτημα αυτό προκύπτει και από την απροθυμία των ομογενών εμπόρων να συνδράμουν τον Σύλλογο, απροθυμία η οποία παρατηρείται για πρώτη φορά προς το τέλος της δεκαετίας του 1870. Ο Οδυσσέας Ιάλεμος στην εναρκτήρια ομιλία του ως πρόεδρος του ΕΦΣΚ τον Μάιο του 1879 ζητά «τὴν στενωτέραν σύμπραξιν τοῦ διμογενοῦς πλούτου... δστις οὗτω προθύμως και ἀδελφικῶς συνειργάσθη ἐσχάτως μετὰ τῶν Συλλόγων... οὐδεμίας δεήσει ἡμετέρας ἐκλιπαρήσεως δπως και πάλιν προσέλθῃ ὡς εἴσθεν, ἀρωγὸς τοῦ Συλλόγου, ἵνα συνδράμῃ αὐτὸς ὁ τῆς φιλογενείας γνήσιος νιὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ ἔθνους ἀριστοκρατίαν, προϊὸν και ταύτην ἀρχαίων μακρῶν ἐθνικῶν καμάτων»². Ο ίδιος είχε υποστηρίξει ότι κατά τα προηγούμενα χρόνια «ἡ σύμπραξις [τοῦ διμογενοῦς πλούτου] ἀμα ζητηθεῖσα προθύμως ἔχορηγήθη, ἐν δὲ τῇ προαγωγῇ τοῦ Συλλόγου ὑπὸ τῶν φιλομούσων διμογενῶν... κατεφάνη... διερός σύνδεσμος τῶν τάξεων ἐκείνων ἔξ δῶν ή μὲν παρήγαγε τὸν Ἀδαμάντιον Κοραήν, ή δὲ τοὺς Ζωσιμάδας και τοὺς Ἀλεξάνδρους Βασιλείου»³.

Έναν χρόνο αργότερα η Εκπαιδευτική Επιτροπή του Συλλόγου μετά την περιοδεία της στην Μακεδονία και στην Θράκη επισημαίνει και αυτή την εγκατάληψη του ΕΦΣΚ από τους ομογενείς εμπόρους: «Ο δὲ Σύλλογος ἡμῶν... ἐφ' ᾧ τοσαύται εστορίζοντο ἐλπίδες και δστις... τοσαύτα διέτρεφε και συνετήρει ἀπορὰ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις σχολεῖα..., νῦν ἀστόργως και ἀγνωμόνως ἐγκαταληφθείς... ὑπ' ἐκείνων τῶν τέκνων αὐτοῦ ἄπερ διὰ τὰς ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως γενναίας χορηγίας εὐεργέτας ἔαυτοῦ και τοῦ ἔθνους ἀνεκήρυσσε και τὸ ὄνομα αὐτῶν μέχρι τῶν περάτων τῆς ἐλληνιδος γῆς και τῆς ἔντης μετ' εὐλογίας και θαυμασμοῦ ν' ἀναφέρηται ἐπόνησε... δι ήμετερος λέγω Σύλλογος νῦν περιέστη εἰς τὴν σκληρὰν ἀνάγκην τὰ χείλη αὐτοῦ συμπτηγνύων... νὰ καταραστῇ τὴν τυφλὴν και ἄδικον τύχην...»⁴.

Η συγκυρία ίσως να επιτρέπει την εξήγηση αυτής της σχεδόν ακατανόητης απροθυμίας; Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78 υπήρξε βαρύ πλήγμα για πολλές περιοχές και το εμπόριο τους. Η ανατολική Θράκη μάλιστα αισθάνθηκε πολύ περισσότερο τις συνέπειες του πολέμου και στην περιοχή αυτή, συμπεριλαμβανομένης και της οθωμανικής πρωτεύουσας, βρίσκονταν οι περισσότεροι και ισχυρότεροι χρηματοδότες του ΕΦΣΚ. Εξάλλου η δημοσιονομική κρίση του οθωμανικού κράτους μετά το 1875 είχε οδηγήσει σε αντίστοιχη στενότητα την χρηματοδότηση του ΕΦΣΚ. Μετά το 1875 τα ετήσια έσοδά του από προσφορές μειώθηκαν σχεδόν κατά 50%, ενώ ισχυροί χρηματοδότες του, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Γεώργιος Ζαρίφης, γνωστοποίησαν ότι θα σταματούσαν τις ετήσιες χορηγίες τους για τα άπορα σχολεία ύψους 400 ΤΛ.

Ωστόσο το πρόβλημα συνεχίσθηκε και μετά το τέλος του πολέμου και την διευθέτηση του οθωμανικού δημόσιου χρέους. Κατά την απολογιστική συνέλευση του 1879/80 ο πρόεδρος του Συλλόγου Ηροκλής Βασιάδης αναγνώρισε την κακή οικονομική κατάσταση του Συλλόγου διερωτώμενος «διατί γενναιοφρόνων και μεγαλοδώρων διμογενῶν πενταετεῖς συνδρομαὶ καθυστεροῦσιν... διατί περιήλθον εἰς λήθην ἔγγραφαι καὶ ἐπίσημοι ὑποσχέσεις...»⁵, ενώ λίγα χρόνια αργότερα ο ίδιος κατά τον λόγο που εξεφώνησε στην επέτειο των εικοσιπέντε χρόνων λειτουργίας του ΕΦΣΚ, αναπολούσε την περίοδο των μεγάλων προσφορών και της άνετης χρηματοδότησης: «Εὐτυχεῖς χρόνοι! Ο Σύλλογος μετά συγκυρήσεως ἀεὶ ἀναμμήσκεται τῶν γενναίων τούτων χορηγῶν... Έξ ἐκείνων τῶν φιλογενῶν ἀνδρῶν δλίγοι τινὲς ἔμειναν νῦν ἐν Κωνσταντινουπόλει...»⁶.

Η επετειακή συγκυρία δεν ήταν ίσως κατάλληλη για την απόδοση ευθυνών. Ο Βασιάδης παρέλειψε τις διαπιστώσεις που ο ίδιος είχε εκφέρει στην έκθεση που συνέταξε για την ληξή των εργασιών της περιόδου 1880. Στην έκθεση αυτή επισημαίνει ότι, ενώ μέχρι πριν λίγα χρόνια τα «πράγματα ἔβαινον καλῶς... τὸ ἐπάρατον ἀφίκοδον, ὁ βάσκανος οὗτος δαίμων, ἀπὸ πέντε ἐτῶν τὴν καλὴν ἀρμονίαν τῆς παιδείας καὶ τοῦ πλούτου ἐτάραξεν, αἴφνης καὶ ἄνευ αἰτίας ὅ,τι καὶ ἀν λέγωσι οἱ προφασιζόμενοι, διότι ἔκτοτε τὰ πλούτη αὐτῶν εύτυχῶς ἐδιπλασιάσθησαν καὶ ἐτριπλασιάσθησαν... οἱ χο-

ρηγοῦντες τὰς ἐτησίους ὑπὲρ τῶν ἀπόρων σχολείων προσφορὰς ἐπαυσαν προσφέροντες αὐτάς»⁸. Ο Βασιάδης μάλιστα απέδωσε τις κινήσεις αυτές στην πικρία που ἐνιαθάν πολλοί εκπρόσωποι του κερδώνου Ερμή για τον παραγκωνισμό τους από τους λόγιους του Συλλόγου. Έτοι: «Οἱ περὶ ὃν ὁ λόγος φιλότιμοι πρωταγωνιστεῖν δρεγόμενοι οὕτε αὐτοὶ... ἥθελον συμμετέχειν τῶν ἔργων τῶν συλλόγων, νομίζοντες ὅτι τὰ δευτερία ἀεὶ ἔξουσιν, ὅ,τι καὶ ἀν πράξωσιν, ἄτε τὴν πρώτην θέσιν προκαταλαβόντων τῶν συλλογιτῶν (οὗτως ἐκάλουν τοὺς ἐν τοῖς συλλόγοις ἐργαζομένους), οὕτε τοὺς χορηγοῦντας τοῖς συλλόγοις χρήματα εἴων χορηγεῖν, λέγοντες αὐτοῖς ὅτι ὑμεῖς μὲν προσφέρετε χρήματα τὰς δὲ τιμὰς καὶ τὴν δόξαν λαμβάνουσιν οἱ συλλογῆται τούς δὲ συλλόγους ἐκάκιζον ὡς παρακαμάσαντες, ὡς νεκρά σωματεῖα, ὡς οὐδὲν πράξαντες»⁹.

Η σταδιακή αποδυνάμωση των σχέσεων του εμπορικού κόσμου με τον ΕΦΣΚ συνεχίσθηκε και την επόμενη περίοδο. Την μείωση των μελών του Συλλόγου που προέκυπτε από την διαγραφή ὄσων δεν εκπλήρωναν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις δεν μπορούσαν να αντισταθμίσουν οι νέες εγγραφές. Στις αρχές του 20ού αιώνα υπήρχαν περίπου σαράντα νέες εγγραφές, αλλά το 1905 το σύνολο των μελών έφθανε μόλις τα 255 σε σύγκριση με τα 394 το 1890, ενώ το 1911 ο αριθμός αυτός μειώθηκε περαιτέρω. Αξίζει να σημειωθεί ότι το ήμισυ των νέων μελών προέρχονταν από τις τάξεις των λογίων, των εκπαιδευτικών και των επιστημόνων και μόλις το υπόλοιπο από τον επιχειρηματικό κόσμο. Επρόκειτο για σαφή αναστροφή των τάσεων των τριών προηγούμενων δεκαετιών. Στην ύστερη αυτή περίοδο η ηγεσία του Συλλόγου φαίνεται πως προσδοκούσε την ενίσχυση του με εγγραφές κυρίως από τον εμπορικό κόσμο. Εξάλλου η βασική αρχή του ΕΦΣΚ, δηλαδή η σύμπραξη των δυνάμεων του ομογενειακού πλούτου και των λογίων, δεν είχε ζητά εγκαταλειφθεί. Έτοι ο πρόεδρος του ΕΦΣΚ Γεώργιος Αποστολίδης θεωρούσε δυνατή την αύξηση του αριθμού των μελών στα 500 επισημαίνοντας την απομικότητα των αποφάσεων και τον απεγκλωβισμό του εμπορικού κόσμου από την λογική της δωρεάς.

«Νομίζω ότι δέν ἀπατῶμαι ἰσχυριζόμενος ότι γίνεται τώρα μεγαλειτέρα περισυλλογή καὶ συγκέντρωσις τῶν λανθανουσῶν μικρῶν δυνάμεων ἐκάστου ἀτόμου τῆς κοινότητος. Καλὸν βεβαί-

ως και πάντοτε ένθαρρυντικὸν εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν πλουσίων παρεχόντων δωρεάς ὑπὲρ οἰασδήποτε κοινωνικῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ πολὺ ἀνώτερον και δὴ σταθερώτερον ἀποτέλεσμα παράγεται, ὅταν... ὑποβλήθῃ ὑπὸ συστηματικώτερον διοργανισμὸν καὶ πειθαρχίαν ἡ φιλοτιμία παντὸς ἐνορίτου...»¹⁰.

Οι φιλοδοξίες του Αποστολίδη δεν ευοδώθηκαν και, όπως επισημάναμε ήδη, τα μέλη του Συλλόγου δεν αυξήθηκαν, καθώς η τάση απομάκρυνσης ενός μεγάλου μέρους του εμπορικού κόσμου από τον Σύλλογο δεν αντιστράφηκε. Η μείωση των μελών μεταφραζόταν σε μειωμένα ἔσοδα, ενώ η καχυποψία που είχε αναπτυχθεί στερούσε τον Σύλλογο και από πολλές ἔκτακτες εισφορές, αναγκάζοντας την ηγεσία του να καταφεύγει συχνά στην οργάνωση συναυλιών και στην ενοικίαση των χώρων του Συλλόγου, για να ανταπεξέλθουν οικονομικά.

Πάντως η απροθυμία αυτή θα ήταν ἀδικο να αποδοθεί στο σύνολο του «ομογενούς πλούτου». Οι ισχυροί χρηματοδότες του Συλλόγου εξακολουθούσαν να τον συνδράμουν και να χρηματοδοτούν τις ενέργειές του. Γνωστοί οικονομικοί παράγοντες της Πόλης, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ο Στεφάνοβικ Σκυλίτσης κ.ά., δεν σταμάτησαν να χρηματοδοτούν τις ενέργειες του Συλλόγου. Δεν πρόκειται μόνο για τις σημαντικές εισφορές των γνωστών τραπέζιτών κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1870, ὅταν μόνο ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ο Γεώργιος Ζαρίφης, ο Ανδρέας Βαλλιάνος, ο Μενέλαος Νεγρεπόντες, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, η τράπεζα Κων/πόλεως και η Αυστροτουρκική τράπεζα είχαν δωρίσει εκτάκτως στον ΕΦΣΚ πάνω από 1.200 ΤΛ. Δεν πρόκειται μόνο για τις εισφορές των ιδίων ατόμων για την κατασκευή του νέου κτιρίου του Συλλόγου. Πρόκειται κυρίως για τις ἔκτακτες εισφορές γνωστών ελληνορθόδοξων οικογενειών μετά τα 1880 και τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Στην περίοδο αυτή των ισχνών αγελάδων για τα οικονομικά του ΕΦΣΚ οι εισφορές αυτές ήταν απαραίτητες για την κάλυψη των ελλειμμάτων που προέκυπταν συνήθως από την καθυστέρηση πληρωμής των συνδρομών των μελών. Στην περίοδο 1885-1899 ο Ανδρέας Συγγρός συνεισέφερε ποσό 410 ΤΛ· ο Στέφανος Ζαφειρόπουλος προσέφερε 180 ΤΛ· η οικογένεια Ζαρίφη 1.011 ΤΛ από τις οποίες οι 870 προέρχονταν από την διαθήκη του Γεώργιου Ζαρίφη· ο

έμπορος Ν. Ταμβάκος τουλάχιστον 150 ΤΛ. Σε αυτά βέβαια δεν συμπεριλάβαμε τις εισφορές για διαγωνισμούς και τους πόρους από διάφορα κληροδοτήματα στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί.

Είναι αλήθεια ότι κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι ἔκτακτες εισφορές μειώθηκαν αισθητά. Αν εξαιρέσει κανείς μια εισφορά 21 ΤΑ του Νικόλαου Ζαρίφη και μία ισόποση του Ιωάννη Πεσμαζόγλου, από την κίνηση του ταμείου του Συλλόγου δεν προκύπτει καμία άλλη αξιόλογη ἔκτακτη δωρεά. Ο συνδυασμός του θανάτου των περισσότερων ευεργετών του Συλλόγου με την αισθητή μείωση των χρηματικών αναγκών του ΕΦΣΚ για εκπαιδευτικούς σκοπούς και την αλλαγή ίσως της έννοιας της δωρεάς εξηγεί ενδεχομένως την αισθητή μείωση των ἔκτακτων εισφορών. Ωστόσο η διαπίστωση που κάναμε δεν φαίνεται να αλλάζει. Ο ΕΦΣΚ έτυχε σημαντικής χρηματοδότησης από τις γνωστές ελληνορθόδοξες οικογένειες της Πόλης. Συνεπώς θα έπρεπε να υπόθεσει κανείς ότι η υπογράμμιση της απροθυμίας συνδρομής του Συλλόγου από τον «ομογενή πλούτο» που καταγράφεται συχνά στις λογοδοσίες των προέδρων δεν αφορά το σύνολό του αλλά ένα μέρος του, ιδίως δε των μεσαίων και μικρών μερίδων του. Άραγε η απροθυμία αυτή σε συνδυασμό με την σταδιακή μείωση της συμμετοχής των εμπόρων στον ΕΦΣΚ θα μπορούσε να εφημεριθεί με διαφορετικό τρόπο;

Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, θα έπρεπε κανείς να εξετάσει υπό νέο πρίσμα το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δραστηριοποιήθηκε ο Σύλλογος. Στον βαθμό που παρατηρείται διαφοροποίηση μέσα στην μεσαία τάξη της ελληνορθόδοξης κοινότητας είναι άραγε λογικό να θεωρήσουμε ότι προσέλαβε ένα μονιμότερο χαρακτήρα;* Από μια άποψη το ερώτημα αντανακλά γενικότερους προβληματισμούς σχετικά με την πορεία των με-

* Ο όρος μεσαία τάξη χρησιμοποείται εδώ με τον ίδιο τρόπο που θα χρησιμοποιούσε κανείς τον όρο αστική τάξη. Με δεδομένη την ασάφεια που υπάρχει στον ορισμό της τάξης αυτής, κάτι που αφορά κυρίως την διαδικασία συγχρότησης και αναπαραγωγής της σε συνθήκες έντονης κοινωνικής κινητικότητας, ο όρος μεσαία τάξη που χρησιμοποιείται εδώ εναλλακτικά παρουσιάζει το πλεονεκτήμα της ελαστικότητας, καθώς δεν αναφέρεται στενά στους επιχειρηματίες, αλλά μπορεί να συμπεριλάβει πολύ ευρύτερα στρώματα με άλλο επαγγελματικό προσανατολισμό, κοινωνικό status, εισόδημα και κοινωνική θέση.

σαίων τάξεων στην Ευρώπη, όπου συχνά επισημαίνεται ισχυρή κοινωνική διαφοροποίηση στο εσωτερικό τους, κυρίως από τις ανώτερες μερίδες οι οποίες, προσβλέποντας στην ισχυροποίηση της κοινωνικής τους θέσης, συνδέονται με την αριστοκρατία¹¹.

Πάντως δεν έχει διαπιστωθεί ο μόνιμος και διευρυμένος χαρακτήρας της πρόσβασης προς την αριστοκρατία, με την έννοια ότι η συλλογική ιδεολογική και κοινωνική ταυτότητα των μεσαίων στρωμάτων φαίνεται πως συντηρήθηκε ταυτόχρονα μέσα από ένα δίκτυο ιδρυμάτων (εκκλησία-ενορία, φιλανθρωπικά ιδρύματα, πολιτικοί σύλλογοι κλπ.), το οποίο λειτουργούσε αυτόνομα από τις διαφορές που προέκυπταν από τον πλούτο, τα οικονομικά συμφέροντα και το επάγγελμα. Επί πλέον η συγγένεια και οι γαμήλιες στρατηγικές λειτουργούσαν και αυτές προς την κατεύθυνση της κοινωνικής συσπείρωσης των μεσαίων τάξεων μάλλον παρά του διαμελισμού τους¹².

Το δίλημμα κατακερδισμός ή συνοχή των μεσαίων τάξεων που προκύπτει από αυτές τις θεωρήσεις κατά την άποψή μας δεν τίθεται με κατηγορηματικό τρόπο ακόμη και από όσους φαίνεται να το θέτουν με αυτό τον τρόπο. Χωρίς να θέλουμε να υπεισέλθουμε σε μια αξιολόγηση των θέσεων αυτών, θα επισημάνουμε ότι οι διαδικασίες διαμελισμού και συσπείρωσης ούτε απέκλειαν η μια την άλλη ούτε πολύ περισσότερο τίθενται κατ' αντιπαράσταση, καθώς συχνά συνυπήρχαν στα πλαίσια μιας συνολικής διαδικασίας κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Είναι πάντως ενδιαφέρον να προχωρήσουμε σε ορισμένες σκέψεις που αφορούν την ελληνοθρηματική αστική τάξη της οθωμανικής πρωτεύουσας έχοντας ως αφετηρία την τελευταία υπόθεση.

Κατά την προσωπική μας εκτίμηση παράλληλες διαδικασίες κατακερδισμού και συσπείρωσης εμφανίσθηκαν σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Κων/πολη. Οι παραμέτροι που προσδιόρισαν αυτές τις διαδικασίες δεν ήσαν πάντα οι ίδιες ούτε επέδρασαν με την ίδια ένταση, αν και αφορούσαν το σύνολο των μερίδων που απάρτιζαν την ελληνορθόδοξη μεσαία τάξη.

Η αναφορά στις μερίδες της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης (ανώτερης, μεσαίας και κατώτερης) επιβάλλει και έναν σχολιασμό, που υποθέτουμε ότι αφορά και το σύνολο των αστικών πληθυσμών της οθωμανικής πρωτεύουσας. Το ποιοι και πόσοι ανήκαν σε

αυτές τις μερίδες είναι αδύνατο να προσδιορισθεί με κατηγορηματικό τρόπο, καθώς δεν υπάρχουν τα αναγκαία στοιχεία. Σε αντίθεση με την ανώτερη μερίδα που προσδιορίσθηκε, όπως θα δούμε, από την επωνυμία των συστατικών της αλλά και την οικονομική και κοινωνική της ηγεμονία, οι άλλες δύο μερίδες απαρτίζονταν από έναν μεγάλο αριθμό ανώνυμων και άστημαν ατόμων που είχαν σχεδόν αποκλειστικά ποσοτικό βάρος. Οι λίγες γνώσεις που διαθέτουμε για αυτές τις δύο μερίδες δεν επιτρέπουν παρά μια περιορισμένη αναφορά. Η εμφάνισή τους συνδέεται κυρίως με την ενίσχυση του εμπορίου και των υπηρεσιών σε περιβάλλον ελεύθερου εμπορίου. Οι τομείς αυτοί αναπτύχθηκαν πολύ περισσότερο και πολύ νωρίτερα από τον δευτερογενή τομέα. Το κύριο κριτήριο συμμετοχής στις μεσαίες και κατώτερες μερίδες της αστικής τάξης υπήρξε η διάθεση συμμετοχής σε αυτήν μέσα από την αποδοχή ενός πλέγματος αξιών και την υιοθέτηση πρακτικών που συμβολικά τις διαχώριζαν από τις «κατώτερες» κοινωνικές ομάδες. Ο επαγγελματικός προσανατολισμός, π.χ. δικηγόροι, γιατροί, μεσίτες, έμποροι, είναι ίσως μια καλή ένδειξη κοινωνικού προσδιορισμού, που όμως δεν επαρκεί, αν περιορισθεί στις επαγγελματικές κατευθύνσεις που γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη σχετικά αργά. Αντίστοιχες αξιώσεις συμμετοχής πρέπει να είχαν και τα μέλη των συντεχνιών, που ωστόσο είχαν αρχίσει να δοκιμάζονται από τον ανταγωνισμό και τον επιχειρηματικό εκσυγχρονισμό. Η κοινωνική κινητικότητα που ίσχυε και για την οθωμανική πρωτεύουσα είχε ως αποτέλεσμα οι διακρίσεις που βασίζονταν στον επαγγελματικό προσανατολισμό να μην είναι ισχυρές. Δύσκολα τα νέα επαγγέλματα θα μπορούσαν να τα οικειοποιηθούν κάποιες οικογένειες ή μικρές ομάδες. Αντίθετα από το αδύναμο κριτήριο του επαγγελματικού προσανατολισμού θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και στους συλλόγους ως ισχυρότερα κριτήρια συμμετοχής στην κοινότητα των μεσαίων στρωμάτων. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι τόσο η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και η ανάπτυξη των συλλόγων δεν μπορούν να εφιμηνευθούν ανεξάρτητα από την μεγέθυνση των μεσαίων στρωμάτων της οθωμανικής πρωτεύουσας.

Βέβαια η συμμετοχή αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονοδιάστατα. Η εκπαίδευση και η συλλογική δραστηριότητα δεν προσέδιδε μόνο δυνατότητα διάκρισης από «κατώτερα» κοινωνικά στρώ-

ματα, αλλά αντανακλούσε και την διάθεση αποδοχής κάποιων νέων αξιών και ιδεών που δεν θα ήσαν χρήσιμες μόνο για την επαγγελματική καριέρα των γόνων των οικογενειών των μεσαίων στρωμάτων αλλά και για την κοινωνική τους αναρρίχηση.

Ωστόσο, ακόμη και αν καταλήξουμε στις προϊνποθέσεις και τα κριτήρια που επέτρεπαν την (αυτο)αναγνώριση για συμμετοχή στην μεσαία τάξη, εξακολουθούν να παραμένουν αδιευκρίνιστα πολλά σημεία, κυρίως ως προς τις κατώτερες και μεσαίες μερίδες. Τα επίπεδα των διακρίσεων και συνεπώς και τα κριτήρια τους στο εσωτερικό των μεσαίων και κατώτερων μερίδων της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης παραμένουν ένα μεγάλο πρόβλημα. Έτσι η συμμετοχή στην εκπαίδευση μπορεί να επανεξεταστεί π.χ. με βάση το κριτήριο στην επιλογή του σχολείου, καθώς δεν είχαν όλα τα εκπαιδευτήρια το ίδιο κοινωνικό βάρος*. Στο σημείο αυτό όμως θα αρκεσθούμε στην υπόθεση της σύστασης της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης από την ανώτερη, την μεσαία και την κατώτερη μερίδα, με τους περιορισμούς που ήδη αναφέραμε.

* Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς γίνεται αντιληπτή η σχετική παγίωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της κων/πολίτικης κοινωνίας στο επίπεδο της εκπαίδευσης. Στις αρχές του 20ού αιώνα η επέκταση του σχολικού συστήματος και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτό ευρέων στρωμάτων, σε συνδιασμό με την ανάπτυξη της οικονομίας της Πόλης, δημιούργησε ορισμένες ανάγκες διαφροποίησης στην εκπαίδευση. Ο Νικόλαος Καπετανάκης, διευθυντής της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής της Χάλκης, σε εισήγηση του στο εκπαιδευτικό συνέδριο που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ το 1908, θεωρούσε ότι οι λαϊκές τάξεις θα έπρεπε να αποθραύνονται να στέλνουν τα παιδιά τους στα γυμνάσια και να περιορίζονται στη δημοτική εκπαίδευση και στις ειδικές επαγγελματικές σχολές. Αντίθετα τα γυμνάσια θα έπρεπε να αποκτήσουν πιο επιλεκτικό κοινωνικά χαρακτήρα: «... ὁ σκοπός τῶν γυμνασίων δὲν δύναται νά είναι παρὰ εἰς καὶ μόνος. Εἶναι δὲ οὐτος... ή παροχὴ εὐρείας ἐγκυαλίου μορφώσεως εἰς τὰ τέκνα τῆς ἀνωτέρας κοινωνικῆς τάξεως, ητις ἀποτελεῖ ἐν τῷ κοινωνικῷ... δργανισμῷ τῆς καθηγέμονα τάξιν τῆς κοινωνίας, τὴν ἔχουσαν ὑψηλότερα πνευματικά ἐνδιαφέροντα καὶ μέλλουσαν νά παρασκευασθῇ δεόντως, διπος καταστῇ ἵκανη καὶ νέας ἰδέας νά παραγάγῃ καὶ τοὺς πνευματικοὺς θησαυροὺς οὓς ἐκληροδότησαν ἡμῖν αἱ παρελθοῦσαι γενεαί... νά ἐπαυξήσῃ. Αἱ τῆς κοινωνικῆς ταύτης τάξεως τρόφιμοι τῶν γυμνασίων προορίζονται νά ἀποτελέσωσι ἐν προσεχεῖ μέλλοντι τοὺς ἐπιστήμονας, τοὺς μεγάλους ἐμπόρους καὶ τραπεζίτας, τοὺς μεγάλους βιομηχάνους κτλ. καὶ καθόλου εἰπεῖν τὴν ἡγετίδα τάξιν τῆς κοινωνίας ἐν παντὶ κλάδῳ τοῦ ἐπιστητοῦ, τυγχάνοντες, ἐννοεῖται, τῆς προστικούσης περαιτέρω μορφώσεως...» Πρακτικά των εκπαιδευτικών συνεδρίων, 1907-1908, ΠΕΦΣΚ, παράρτημα, τ. ΛΑ', σ. 150.

Η θέση της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης πρέπει να συνεκτιμηθεί και σε σχέση με έναν άλλο παράγοντα. Η αστική κοινωνία της πόλης αλλά και άλλων κέντρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας χαρακτηρίζοταν από μια ιδιαιτερότητα: τον διακοιτό κατακερματισμό που προκαλούσαν ο εθνισμός και η θρησκεία στα μεσαία στρώματα. Η υπαρξη με άλλα λόγια μιας ελληνορθόδοξης, μιας αρμένικης και μιας εβραϊκής κοινότητας, τα μέλη των οποίων συναπάρτιζαν την μεσαία τάξη. Άραγε οι διαφορές που προέκυπταν από τα επίπεδα αυτά ήσαν ικανές να αποτρέψουν την κοινότητα που προέκυπτε από την επιχειρηματική δραστηριότητα, το επάγγελμα και τον πολιτιστικό προσανατολισμό; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι απλή, καθώς διαφορετικές μερίδες της μεσαίας τάξης φαίνεται πως αντιλαμβάνονταν διαφορετικά την βαρύτητα των επιπέδων αυτών. Ωστόσο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι τουλάχιστον στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθρησκευτικών ομάδων που συγκροτούσαν την μεσαία τάξη οι επαφές ήσαν συχνές και διακρίνονταν, θα έλεγε κανείς, από μια μονιμότητα με έντονα κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Οι ισχυρές ελληνορθόδοξες οικογένειες σύναπταν συχνά κοινωνικές και επιχειρηματικές σχέσεις με αρμένικες, εβραϊκές, λεβαντίνικες και ευρωπαϊκές οικογένειες της οθωμανικής πρωτεύουσας. Οι προοπτικές κερδοφόρας επιχειρηματικής συνεργασίας αποτελούσαν ίσως το κυριότερο κίνητρο για την σύναψη αυτών των σχέσεων. Η σύνθεση του συνδικάτου των τραπεζιών του Γαλατά που επέβαλε τον διακανονισμό του οθωμανικού χρέους το 1879 είναι ένα καλό παράδειγμα. Σε αυτό το συνδικάτο συμμετείχε η ελίτ του τραπεζικού κόσμου της ελληνορθόδοξης κοινότητας (Γεώργιος Ζαρίφης, Λεωνίδας Ζαρίφης, Αντώνιος Μαυρογορδάτος, Στεφάνοβικ Σκυλίτζης και Ζωρζής Κορωνίός), ο γνωστότερος εβραίος τραπεζίτης της Πόλης Solomon Fernandez, που πιθανόν εκπροσωπούσε και άλλα εβραϊκά συμφέροντα, οι εκπρόσωποι της οθωμανικής τράπεζας Foster, Devaux και Von Haas καθώς και ο γνωστός βρετανός τραπεζίτης και συνεργάτης του Ευγενίδη στην Εταιρεία Αξιών και Συναλλαγών Alfred Barker. Πάντως και μία ματιά στην σύνθεση των ποικιλώνυμων ανώνυμων εταιρειών που δημιουργήθηκαν στην δεκαετία του 1870, αλλά και αργότερα, πείθει για τον έντονα κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της επιχειρηματικής συνεργασίας.

Επί πλέον, όπως η ελληνορθόδοξη ανώτερη μερίδα, έτσι και οι άλλες δύο δεν εγκατέλειψαν τις αντίστοιχες εθνικοθρησκευτικές κοινότητες στην τύχη τους. Η φιλανθρωπία, η υλική υποστήριξη των εκπαιδευτηρίων και των απόδων ατόμων και άλλες τέτοιου τύπου εκδηλώσεις, που μερικές φορές έφθαναν τα όρια της υπερβολής, αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι μερίδες αυτές αντιλαμβάνονταν την κοινωνική τους αποστολή. Τέλος οι οικογένειες αυτές μοιράζονταν έναν κοινό τρόπο ζωής με έντονο ευρωπαϊκό προσανατολισμό, ο οποίος ενίσχυε την κοινότητά τους. Οι ποικίλες σχέσεις με την Εσπερίδια δεν περιορίζονταν μόνο στην γλωσσομάθεια και στην νιοθέτηση τρόπων συμπεριφοράς και νοοτροπιών ανάλογων των «καλών» τάξεων των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά ενισχύονταν από την πρόσβαση των οικογενειών αυτών στον δυτικοευρωπαϊκό χώρο μέσα από επιγαμίες και μετακινήσεις τις οποίες επέβαλλαν οι επιχειρηματικές δραστηριότητες. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υπογραμμίσει την δημιουργία ενός επιπέδου κοινότητας ανάμεσα στις ισχνές επιχειρηματικές οικογένειες της Πόλης ανεξαρτήτως εθνικοθρησκευτικών χαρακτηριστικών. Η κοινότητα αυτή συνετέλεσε μάλιστα στην ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ αυτών των οικογενειών και στην διαμόρφωση αυτού του μοναδικού κοσμοπολίτικου περιβάλλοντος της Πόλης.

Ωστόσο οι διαπιστώσεις αυτές δεν επαρκούν, προκειμένου να κατανοήσει κανείς τις διαδικασίες κοινωνικής συγκρότησης των μεσαίων στρωμάτων. Αν και ο κοσμοπολίτισμός αποτελούσε βασικό κοινωνικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της ανώτερης μερίδας, πρέπει να προσθέσουμε ότι πολλές από τις αξίες και τις συμπεριφορές που μοιράζονταν οι ανώτερες μερίδες τους δεν ήταν απόλυτα ξένες στις υπόλοιπες ομάδες της μεσαίας τάξης ανεξαρτήτως εθνικοθρησκευτικής βάσης. Η γλωσσομάθεια, η αναγνώριση της εκπαίδευσης ως μέσου κοινωνικής ανόδου αλλά και οι κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις αποτέλεσαν στο τέλος του 19ου αιώνα κοινούς τόπους των μεσαίων τάξεων ακόμη και σε μικρά αστικά κέντρα*.

* Η διαπίστωση αυτών των χαρακτηριστικών μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχε ήδη διαμορφωθεί η έννοια του ελεύθερου χρόνου και της διαχείρισης του από τα μεσαία στρώματα των μεσαίων τάξεων. Αν ανατρέξει κανείς στις εφημε-

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η μεγάλη παρουσία των μειονοτήτων και της ελληνορθόδοξης κοινότητας ειδικότερα στα σχολικά δίκτυα της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Άλλα, αν η συμμετοχή στα ελληνικά σχολεία ήταν αυτονόητη, η συμμετοχή σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια προκαλεί περισσότερο ενδιαφέρον. Στην διάρκεια των εκπαιδευτικών συνεδριών του 1909 ο σύνεδρος Μηνάς Αυθεντόπουλος, θιασώτης της εισαγωγής των ξένων γλωσσών στην ελληνική δημοτική εκπαίδευση, υποστήριξε ότι η ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών αθούσε πολλές ελληνικές οικογένειες να στέλνουν τα τέκνα τους σε ευρωπαϊκά σχολεία: «Ἐπρεπε νὰ εἶχομεν στατιστικά τῆς ἐνταῦθα ἐκπαιδεύσεως, διὰ νὰ γνωσθῇ μετὰ φρίκης ποιοὶ εἶναι οἱ τροφοδοτοῦντες τὰ τριάντα ξένα σχολεῖα τοῦ Πέραν». Τις εκτιμήσεις του Αυθεντόπουλου επιβεβαιώνει τουλάχιστον ο αριθμός των αποφοίτων της Ροβερτείου Ακαδημίας: Από τους 137 αποφοίτους της Ακαδημίας στην περίοδο 1906-1912 οι 63 ήσαν Έλληνες, οι περισσότεροι από την Κων/πολη αλλά και από άλλα μέρη της χώρας¹³. Από τους καταλόγους που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει ότι οι περισσότεροι ελληνορθόδοξοι μιαθητές στα σχολεία αυτά δεν προέρχονταν αποκλειστικά από τις οικογένειες της ανώτερης μερίδας της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης. Από πολλές απόφεις λοιπόν οι ανώτερες μερίδες δεν μονοπωλούσαν τον «ευρωπαϊκό» προσανατολισμό, αλλά αυτός είχε ενσωματωθεί στην συλλογική ταυτότητα του συνόλου των μεσαίων τάξεων.

Η διαπίστωση αυτή μπορεί να συνιστά βασικό επίπεδο κοινότητας των μεσαίων στρωμάτων, αλλά δύσκολα θα μπορούσε να αποτρέψει την διαμόρφωση μονιμότερων και ουσιαστικότερων σχέσεων ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες της αστικής τάξης, πέραν των σχέσεων που επέβαλλε η οικονομική συγκυρία και η κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία των μερίδων αυτών. Αντίθετα αυτό που κατά τη γνώμη μας είχε μεγαλύτερο βάρος στην ακύρωση μίας τέτοιας διαδικασίας ήταν το γεγονός ότι οι μερίδες αυτές

οίδες της εποχής, συναντά π.χ. την θερμή υποδοχή θιάσων ακόμη και σε μικρά αστικά κέντρα. Για παράδειγμα ο ανταποκριτής του *Levant Herald* στο Πάνορμο σχολίασε την επιτυχία μίας θεατρικής παράστασης σημειώνοντας: «Vu la manque absolu de distractions chez nous l'évenement que je mentionnais plus bas est comme... une oasis dans une desert» (*Weekly Budget*, 8/2/1908).

ούτε επιθυμούσαν ούτε επιχείρησαν να αποσυνδεθούν από τις ευρύτερες εθνικοθρησκευτικές κοινότητες που τις πλαισίωναν.

Η θρησκεία δυσκόλευε εξαιρετικά την ενίσχυση των σχέσεων ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθρησκευτικών ομάδων, με αποτέλεσμα τόσο οι ελληνορθόδοξες όσο και οι εβραϊκές και αρμενικές οικογένειες να μην συνδεθούν ποτέ μεταξύ τους μέσω επιγαμών παρά τις συχνές και στενές σχέσεις που εξακολουθούσαν να διατηρούν στο κοινωνικό επίπεδο. Το εμπόδιο της θρησκείας ίσως αποτέλεσε τον ισχυρότερο αποτρεπτικό παράγοντα στη δημιουργία στενότερων σχέσεων και στην παγίωση μιας κοινωνικής ομάδας που θα υπερέβαινε τους στενούς εθνικούς και θρησκευτικούς ορίζοντες των συστατικών της. Δεν ήταν όμως μόνο η θρησκεία που εμπόδισε την ενίσχυση των σχέσεων των ομάδων αυτών μέσα από επιγαμίες. Η διαφοροποίηση των ομάδων αυτών ενισχύθηκε και από την υπαρκτή διάσταση της εθνικοθρησκευτικής τους κληρονομιάς, διάσταση που τονίσθηκε ιδιαίτερα στην περίοδο αυτή. Έστω και αν η γλώσσα δεν αποτέλεσε ποτέ σημαντικό εμπόδιο στις μεταξύ τους σχέσεις, πάντα μπορούσαν να συνεννοθούν στα γαλλικά ή στα αγγλικά, καμιά από τις γνωστές οικογένειες της Πόλης δεν φάνηκε διατεθεμένη να απεμπλήσει την ιδιαίτερη εθνικοθρησκευτική ταυτότητά της.

Ανεξάρτητα από τον τρόπο που οι ομάδες αυτές προσελάμβαναν την «ελληνικότητα», την «εβραϊκότητα» ή την «αρμενικότητά» τους υπήρχαν πολύ πιο σημαντικοί λόγοι που επέβαλλαν τη διατήρηση της διαφοροποίησης σε εθνικοθρησκευτικό επίπεδο. Οι περισσότερες από τις οικογένειες αυτές είχαν αισθητική συμμετοχή στη διαχείρηση των κοινοτήτων τους και συνεργάζονταν στενά με τις αντίστοιχες εκκλησιαστικές αρχές αλλά και την οθωμανική εξουσία. Από μια άποψη αποτέλεσαν τους φυσικούς κοσμικούς ηγέτες των αντίστοιχων κοινοτήτων και η διατήρηση της ιδιαίτερης εθνικοθρησκευτικής ταυτότητάς τους αποτελούσε ισχυρό περιορισμό για τη διατήρηση της ηγετικής αυτής θέσης.

Με αφετηρία αυτές τις σκέψεις μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ανώτερες μερίδες των εθνικοθρησκευτικών ομάδων της κωνσταντινουπολίτικης κοινωνίας διατηρήθηκαν και ότι ήσαν περισσότερο ισχυρές από τα στοιχεία που ενίσχυαν την μεταξύ τους κοινότητα. Από το σημείο αυτό

και μετά θα ήταν σκόπιμο να υποθέσουμε ότι η κοινωνική συγκρότηση των μεσαίων τάξεων βρίσκει ευθεία αναφορά στα αντίστοιχα μεσαία στρώματα και με κάθετο και με οριζόντιο τρόπο. Οι ανώτερες μερίδες δεν λειτούργησαν μόνο ως προς τις μεταξύ τους σχέσεις αλλά και ως προς τις σχέσεις τους με τα μεσαία στρώματα των εθνικοθρησκευτικών ομάδων στις οποίες ανήκαν.

Το δεδομένο που προκύπτει από την ανάλυση αυτή είναι ότι η ελληνορθόδοξη μεσαία τάξη μπορεί να νοηθεί τόσο ως μέρος ενός ευρύτερου συνόλου όσο και ως αυτόνομο υποσύνολο με την δική του ιεραρχία και διαστρωμάτωση. Θα υποστήριξε κανείς ότι η κοινότητα που προέκυπτε από τον εθνισμό και την θρησκεία αποτελούσε έναν ισχυρό παράγοντα στις σχέσεις που συγκροτούσαν την ελληνορθόδοξη μεσαία τάξη ως σχετικά αυτόνομο μόρφωμα. Ωστόσο η κοινότητα αυτή υπόκειτο στους περιορισμούς που ήδη έχουμε αναφέρει: στο σώμα της τάξης αυτής παρατηρήθηκαν διαδικασίες οι οποίες ενίσχυαν την συνοχή αλλά και διαδικασίες που τροφοδοτούσαν τον κατακερματισμό της.

Το ερώτημα που προκύπτει στο σημείο αυτό αφορά την λειτουργία μηχανισμών ενίσχυσης της συλλογικής ταυτότητας της μεσαίας ελληνορθόδοξης τάξης. Είναι χρήσιμο να εξετάσουμε τις διαδικασίες αυτές με ευθεία αναφορά στους μηχανισμούς που ενίσχυαν και την μία και την άλλη. Το δίκτυο των συλλόγων και των ιδρυμάτων καθώς και η συμμετοχή στην εκπαίδευση και στην ενορία λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης των μεσαίων στρώματων και αποτέλεσαν βασικούς μηχανισμούς συνοχής, στους οποίους μάλιστα συμμετείχαν όλες οι συνιστώσες των στρώματων αυτών. Η εικόνα η οποία προβάλλει από την εξέταση της παρέμβασης της μεσαίας τάξης στην πολιτισμική και εκπαιδευτική ζωή επισημαίνει την συμμετοχή σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής: από την οργάνωση συστίων για τους απόρους και την νοσοκομειακή περίθαλψη, την οργάνωση νηπιαγάγειων και την χρηματοδότηση εκπαιδευτηρίων μέχρι την οργάνωση υποτροφιών και την οικονομική ενίσχυση συλλόγων, ιδρυμάτων κ.ά.¹⁴. Οι δραστηριότητες αυτές, που πύκνωσαν αισθητά κατά την διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, χρηματοδοτήθηκαν από-

κλειστικά από την μεσαία τάξη χωρίς καμιά κρατική επιχορήγηση, η οποία από όσο γνωρίζουμε δεν ζητήθηκε ποτέ.

Αν και οι παρεμβάσεις αυτές κινούνταν σαφώς προς την κατεύθυνση της συνοχής, συχνά εμπεριείχαν ένα στοιχείο μοναδικότητας που μόνο ορισμένα μέλη της κοινότητας μπορούσαν να προσφέρουν. Αυτές οι διαφοροποιήσεις βρίσκονται ίσως στην βάση της διάκρισης «Μεγάλοι Ευεργέται», «Ευεργέται», «Μεγάλοι Δωρηταί» και «Δωρηταί» που συχνά συναντούμε στον περιοδικό Τύπο της εποχής. Η οικονομική συμβολή ήταν ανάλογη της οικονομικής επιφάνειας και υπογράμμιζε την κοινωνική θέση κάποιου στην ιεραρχία των μεσαίων στρωμάτων. Ας θυμηθούμε ενδεικτικά την δημιουργία των Ζαριφείων Εκπαιδευτήρίων στην Φλιτζπούπολη και την ετήσια συνδρομή τους από την οικογένεια Ζαρίφη με το ποσό των 1.000 ΤΛ καθώς και την εξ ολοκλήρου χρηματοδότηση του Γυμνασίου στα Θεραπειά από την ίδια οικογένεια, την δωρεά 10.000 ΤΛ του Χρηστάκη Ζωγράφου για την ανέγερση σχολείου αρρένων στο Σταυροδρόμι, την δημιουργία του μεγάλου συσσιτίου για τους απόρους της Πόλης που στοίχισε στον Ε. Ευγενίδη 10.000 φρ. και υψηλή ετήσια χρηματοδότηση¹⁵ ή τέλος την χρηματοδότηση των φιλανθρωπικών καταστημάτων Κων/πόλεως με 10.000 ΤΛ από το κληροδότημα του Θ. Μαυρογορδάτου¹⁶.

Συνεπώς, αν και η οικονομική συμβολή στην πολιτιστική και εκπαιδευτική δραστηριότητα της κοινότητας αποτελούσε ενιαία πρακτική των μεσαίων στρωμάτων, το ποσό της δωρεάς υπογράμμιζε συνήθως το αυταπόδεικτο, δηλαδή τη διαφορετική οικονομική βαρύτητα των μελών της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Η κοινότητα αυτή μπορεί να ήταν εύπορη, μπορεί να συνδέοταν στενά με τον επιχειρηματικό κόσμο και τα νέα δυναμικά επαγγέλματα, αλλά χαρακτηρίζοταν και από άνιση κατανομή πλούτου σε όλα τα επίπεδα. Ιδίως όσον αφορά τα μεσαία στρώματα η διαφορά του πλούτου αποτελούσε ισχυρό παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης. Πάντως τα επίπεδα που στοιχειοθετούσαν τον διαμελισμό των μεσαίων στρωμάτων δεν θα έπρεπε να αναζητηθούν αποκλειστικά στην άνιση κατανομή του πλούτου αλλά και στις γαμήλιες στρατηγικές και στην συγκρότηση της αστικής ζωής, υπό την στενότερη έννοια, δηλαδή στους μηχανισμούς εκείνους που

όχι μόνο συντηρούσαν την κοινωνική ιεραρχία στα μεσαία στρώματα, αλλά και πρόβαλλαν ικανοποιητικά την αναπαράστασή της.

Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε κυρίως στην δυνατότητα των ανώτερων μερίδων να περιχαρακθούν μέσω επιγαμιών και πολύ λιγότερο στην δυνατότητα κατώτερων μεσαίων στρωμάτων να ανέλθουν κοινωνικά με τον ίδιο τρόπο. Η προς άνω κοινωνική κινητικότητα μέσω επιγαμιών από ένα χρονικό σημείο και μετά ήταν σαφώς περιορισμένη, καθώς η αρχικά ρευστή κοινωνική διάρροωση των αστικών στρωμάτων άρχισε να μορφοποιείται και να παίρνει έναν περισσότερο ιεραρχημένο χαρακτήρα. Οι γαμήλιες στρατηγικές δεν στρέφονταν βέβαια προς την ενίσχυση των σχέσεων της ανώτερης μερίδας των μεσαίων τάξεων με την αριστοκρατία, που ως κοινωνική ομάδα με κάποια βαρύτητα απονοίαζε από την οθωμανική πρωτεύουσα. Γαιοκτήμονες βέβαια υπήρχαν, όμως η θέση τους στην οθωμανική κοινωνία ήταν διαφορετική από αυτήν της κλασικής αριστοκρατίας στην Ευρώπη, ενώ, επί πλέον, στην πλειονότητά τους ήσαν μουσουλμάνοι και εξ ορισμού ακατάλληλοι για επιγαμίες με την ελληνορθόδοξη αστική τάξη.

Οι γαμήλιες στρατηγικές της ανώτερης μερίδας αναφέρονται κατ' αρχήν στις επιγαμίες στο εσωτερικό της και σε ένα δεύτερο επίπεδο στις επιγαμίες με τις νεοφαναιρώτικες οικογένειες της Πόλης, που θεωρούνταν ως κοινωνικά ισάξιες.

Από τα πολλά παραδείγματα που υπάρχουν θα παρουσιάσουμε ορισμένα που σχετίζονται με τις πλέον γνωστές οικογένειες. Το πρώτο αφορά τις οικογένειες Ζαφειρούλου και Ζαρίφη, την επιχειρηματική συνεργασία των οποίων επισφράγισε ο γάμος του Γεωργίου Ζαρίφη με την κόρη του Ζαφειρόπουλου Ελένη. Οι γαμήλιες στρατηγικές των δυο οικογενειών εξακολούθησαν να προσδιορίζονται από την διάθεση ενίσχυσης του επιχειρηματικού και κοινωνικού τους προφίλ και σε τελευταία ανάλυση από την εικόνα που είχαν για τον εαυτό τους και την θέση τους στην κοινωνία της Πόλης. Έτσι οι γιοι του Γεωργίου Ζαρίφη Λεωνίδας και Περικλής ενυμφεύθησαν ο πρώτος την Φρόσω Νικολοπούλου, θυγατέρα του έμπορου Γεωργίου Νικολόπουλου, και ο δεύτερος την Φανή Ροδοκανάκη. Η κόρη του Γεωργίου Ζαρίφη νυμφεύθηκε γνωστό γόνο της εφοπλιστικής οικογένειας του

Δουνάβεως, τον Οδυσσέα Νεγρεπόντε. Ισχυρότερη όμως ένδειξη του προσανατολισμού ως προς τις γαμήλιες στρατηγικές υπήρξε ο γάμος της κόρης του Λεωνίδα Ζαρίφη Ελένης με τον Στέφανο Ευγενίδη, υἱό του Ευσταθίου Ευγενίδη, τραπεζίτη και ενός από τους γνωστότερους επιχειρηματίες της Πόλης¹⁷. Ο γάμος αυτός, ο οποίος επισφράγισε μια μακρότατη επιχειρηματική συνεργασία, αποτέλεσε ένα πρώτης τάξεως κοινωνικό γεγονός στην οθωμανική πρωτεύουσα.

Ανάλογη ήταν πάντως και η περίπτωση της οικογένειας Ευγενίδη πριν την σύνδεσή της με την οικογένεια Ζαρίφη. Ο τραπεζίτης Αναστάσιος Ευγενίδης νυμφεύθηκε την Μαριέττα Αγελαστού, θυγατέρα ενός γνωστού τραπεζίτη της Πόλης. Ο υιός τους Ευστάθιος νυμφεύθηκε την Μαρία Σέκιαρη, η μητέρα της οποίας ήταν το γένος Σκυλίτζη. Από τους τρεις απογόνους τους οι δυο νυμφεύθηκαν μέλη πολύ γνωστών επιχειρηματικών οικογενειών, ο Στέφανος την Ελένη Ζαρίφη και η Μαριέττα τον Δημήτριο Ζαφειρόπουλο, υἱό του γνωστού επιχειρηματία της Μασσαλίας και συνεργάτη του Γεωργίου Ζαρίφη Στέφανου Ζαφειρόπουλου.

Από τα δυο αυτά παραδείγματα προκύπτει ότι τρεις από τις ισχυρότερες οικονομικά οικογένειες της Πόλης συνδέθηκαν μέσω επιγαμιών σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Ενδεικτικά αξίζει τον κόπο να εξετάσουμε την πορεία των επιγαμιών της φαναριώτικης οικογένειας των Μουσούρων. Παλαιά και ισχυρή οικογένεια οι Μουσούροι ανασυγκροτήθηκαν γρήγορα μετά την καταστροφή των φαναριώτων το 1821 και εκτός από τα ρουμανικά πριγκιπάτα απέκτησαν ξανά προσβάσεις στην Κων/πολη. Οι πέντε από τις έξι θυγατέρες του Παύλου Μουσούρου, που εκπροσωπούσε το σκέλος της οικογένειας το οποίο παρέμεινε στην Πόλη, παντρεύτηκαν μέλη άλλων νεοφαναριώτικων οικογενειών. Η πλέον γνωστή επιγαμία ήταν αυτή της Κασσάνδρας Μουσούρου με τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή, μετέπειτα υφυπουργό των εξωτερικών της Τουρκίας. Οι σχέσεις των Μουσούρων με τον επιχειρηματικό κόσμο προκύπτουν στην τρίτη γενεά, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Οι οικογένειες των Μουσούρων και των Καραθεοδωρήδων συνδέθηκαν με γνωστά ονόματα του επιχειρηματικού κόσμου, όπως οι γάμοι της Αλεξάνδρας Σταύρου, θυγατέρας της Ευφροσύνης Μουσούρου, με τον Αρι-

στείδη Συμεωνόγλου και της Ρωξάνης Καραθεοδωρή με τον Αλέξανδρο Σινιόσογλου. Οι επιγαμίες πάντως με άλλες φαναριώτικες οικογένειες συνεχίσθηκαν. Η αδελφή της Ρωξάνης Άννα Καραθεοδωρή παντρεύτηκε τον Γρηγόριο Βεγλερή, ανώτατο στέλεχος της οθωμανικής διοίκησης, η αδελφή της Λουκία τον Στέφανο Κρέστοβιτς, σύμβουλο της επικρατείας και υἱό του μετέπειτα διοικητή της Ανατολικής Ρωμύλιας, και η Ευφροσύνη τον Σ. Καραθεοδωρή¹⁹.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, με βάση τα ενδεικτικά αυτά παραδείγματα, ότι οι επιγαμίες αποτέλεσαν ένα προνομιακό πεδίο συγκρότησης της ανώτερης μερίδας των μεσαίων στρωμάτων στην οθωμανική πρωτεύουσα που επέτρεπε την φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή της και την διαχώριζε από τις υπόλοιπες αστικές μερίδες της Πόλης. Η υπόθεση δεν είναι βέβαια πρωτότυπη: απλά φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της Πόλης. Θα θέλαμε πάντως να υπογραμμίσουμε την διασύνδεση μέσω επιγαμιών οικογενειών από τον επιχειρηματικό και νεοφαναριώτικο κόσμο, των δυο ισχυρότερων ομάδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Η διασύνδεση αυτή επιβλήθηκε από την κοινωνική αναβάθμιση και των δυο ομάδων, της πρώτης μέσα από την επιτυχημένη επιχειρηματική δραστηριότητά της και της δεύτερης μετά από την ενίσχυση της θέσης της στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό.

Οι επιγαμίες δεν ήταν το μοναδικό στοιχείο που επέτρεψε τον διαχωρισμό της ανώτερης από τις υπόλοιπες μερίδες των μεσαίων στρωμάτων. Η συγκρότηση της κοινωνικής ζωής αποτέλεσε το δεύτερο και εξίσου σημαντικό επίπεδο, όπου η κοινωνική διάκριση είχε συχνά επιλεκτικό χαρακτήρα. Την κοινωνική ζωή συνέθεταν όλες οι μικρές και μεγάλες κοινωνικές εκδηλώσεις, από το επίπεδο των καθημερινών και άτυπων συναθροίσεων και από τις συνελεύσεις στην ενορία και στους συλλόγους μέχρι τις μεγάλες συγκεντρώσεις, τις δεξιώσεις και τις αθλητικές συναντήσεις. Η κοινωνική ζωή στο εύρος που την περιγράφαμε είναι δύσκολο να ερμηνευθεί με γενικεύσεις. Πολλές από τις συναθροίσεις αυτές ήσαν ανοικτές, ιδίως όσες συνδέονταν με την ενορία ή τους συλλόγους. Η ευρύτητα της επέκτασης των συλλόγων δύσκολα μπορούσε να δημιουργήσει καταστάσεις αποκλεισμού. Ακόμη και σε

εκδηλώσεις που δεν συνδέονταν με τους συλλόγους, όπως οι χοροεστερίδες ή ακόμη και οι αθλητικές εκδηλώσεις, η παρουσία ενός ευρύτερου κύκλου ήταν και αναγκαία και επιθυμητή.

Ωστόσο στον μεγάλο αυτό κύκλο κοινωνικών εκδηλώσεων μπορεί να διακρίνει κανείς ορισμένες με επιλεκτικό χαρακτήρα. Η αυτονόητη συμμετοχή σε κηδείες και η πρόσκληση σε γάμους, αρραβώνες ή βαφτίσια μπορούσε να αποτελεί μια ανοιχτή ή μια εξαιρετικά κλειστή εκδήλωση. Άλλες φορές η ίδια εκδήλωση θα μπορούσε να απευθύνεται πρώτα σε έναν ανοιχτό και αμέσως μετά σε έναν κλειστό κοινωνικό κύκλο. Συνήθως ο αποκλεισμός γινόταν μέσα από την διανομή των προσκλήσεων για την μια ή την άλλη κοινωνική εκδήλωση. Πολλοί θα μπορούσαν να προσκληθούν σε μια χοροεστερίδα ή σε μια δεξιωση. Για παράδειγμα στους αποκριάτικους χορούς στο Ξενοδοχείο Τοκατλιάν, που στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσαν μια «μικρή παράδοση», παρουσιάζονταν τόσο οι γνωστές οικογένειες, οι οικογένειες Ζαρίφη, Ευγενίδη, Αριστάρχη Σταύρου κλπ., όσο και πολλοί άλλοι που δύσκολα θα συγκαταλέγονταν σε αυτό που ονομάσαμε ανώτερη μερίδα των μεσαίων τάξεων²⁰. Αντίθετα στις δεξιώσεις που έδιναν πρέσβεις των ευρωπαϊκών χωρών οι προσκλήσεις ήσαν περιορισμένες και απευθύνονταν σε όσους διέθεταν υψηλή κοινωνική θέση. Έτσι ήταν. φυσικό ο Λεωνίδας Ζαρίφης να προσκαλείται στον δείπνο που παρέθετε ο γάλλος πρέσβης²¹, οι Ευγενίδηδες και οι Ζαρίφηδες στην δεξιωση που παρέθεσε η βρετανική πρεσβεία για την υποδοχή του ναυάρχου Ch. Dury, διοικητή του στόλου της Μεσογείου²², και οι ίδιοι μαζί με τον Θεόδωρο Μαυρογορδάτο και το ζεύγος Σημηριώτη στην δεξιωση που παρέθεσε ο διευθυντής της Αυτοκρατορικής Τράπεζας J. Deffer²³. Οι προσκλήσεις αυτές στοιχειοθετούσαν μια ένδειξη αναγνωρισμένου κύρους, ίσως και αναγνωρίσιμης ηγετικής θέσης στην στενή (ελληνορθόδοξη) αλλά και ευρύτερη (οθωμανική) κοινωνία.

Εκεί όμως που οι διακρίσεις λειτουργησαν έντονα επιλεκτικά ήταν στο επίπεδο αθλητικών σωματείων. Η λειτουργία βέβαια των σπορ γενικά και των αθλητικών συλλόγων ειδικότερα είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη, αλλά εδώ είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε ότι η συμμετοχή σε ορισμένους από τους αθλητικούς συλ-

λόγους της Πόλης, πέρα από τον σκόπιμα ερασιτεχνικό χαρακτήρα τους, ήταν και κοινωνικά προσδιορισμένη. Για παράδειγμα ο σύλλογος αντισφαίρισης είχε έναν εξαιρετικά μικρό αριθμό μελών που αποτελούσαν τα μέλη των ευρωπαίων διπλωματικών αποστολών καθώς και μέλη του επιχειρηματικού κόσμου. Ανάμεσά τους οι Γεώργιος Ζαρίφης και ο γαμπρός του Σημηριώτης ήσαν από τα πιο γνωστά μέλη του. Τόσο ο σύλλογος αντισφαίρισης όσο και οι σύλλογοι ιστιοπλοΐας και πόλο καθώς και ο κυνηγετικός όμιλος, ανάμεσα στους ιδρυτές του οποίου συναντούμε τον Στέφανο Ευγενίδη και τον Δημήτριο Παντζείρη, φαίνεται πως είχαν ως προϋπόθεση εγγραφής την αναγνωρισμένη κοινωνική θέση καθώς για την αποδοχή μιας νέας υποψηφιότητας απαιτείτο η σύμφωνη γνώμη των παλαιών μελών. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, ίσως με μια δόση υπερβολής, ότι ακόμη και η επιλογή συμπατιών αποτελούσε μηχανισμό κοινωνικής αναγνώρισης και επιλογής, αλλά μια τέτοια υπόθεση απαιτεί την εξέταση υλικού που δεν υπάρχει στην διάθεσή μας²⁴. Η σύνθεση των συλλόγων αυτών έχεται να επιβεβαιώσει την διατήρηση μιας κοινωνικής ομάδας, η οποία συντηρούσε την κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία της, χωρίς αυτό να αποτελεί πρόβλημα στις σχέσεις της με την εθνικοθρησκευτική κοινότητα στην οποία ανήκε. Τα ανώτερα μέλη της οθωμανικής γραφειοκρατίας, οι ευρωπαίοι επιχειρηματίες και τα μέλη των διπλωματικών αποστολών συγχρωτίζονταν άνετα και αναγνωρίζονταν κοινωνικά με τα μέλη της ανώτερης μερίδας της ελληνοθωμανικής, αρμενικής και εβραϊκής κοινότητας της οθωμανικής πρωτεύουσας. Επαναλαμβάνουμε ότι ο συγχρωτισμός αυτός δεν στερούσε την αυτονομία του καθενός τμήματος από τις συμβάσεις του, είτε προς την αντίστοιχη κοινότητα είτε προς τις επιχειρηματικές δραστηριότητες είτε εν τέλει προς το κράτος.

III. Η μεγάλη αυτή παρένθεση κρίθηκε αναγκαία, προκειμένου να προβάλουμε το νέο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο λειτουργούσε ο ΕΦΣΚ. Δεν είναι στις προθέσεις μας να θεωρήσουμε τον Σύλλογο ως φορέα έκφρασης της ανώτερης μερίδας της ελληνορθόδοξης αστικής τάξης, καθώς ο ΕΦΣΚ δεν ήταν ο μοναδικός σύλλογος στον οποίο είχε παρουσία η μερίδα αυτή. Οι γνωστές

οικογένειες της Πόλης εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα και σε όλους συλλόγους. Ενδεικτικό παράδειγμα η συμμετοχή στην «Φιλανθρωπική αδελφότητα κυριών» –ενός από τα γνωστότερα ιδρύματα της Πόλης που υποστήριζε το δικό του ιατρείο– μελών των οικογενειών Ζαρίφη, Νεγρεπόντε, Ευγενίδη, Βλαστάρη, Γεωργιάδη, Νικολοπούλου, Σημηρώπη κ.ά.²⁵. Η παρουσία των οικογενειών αυτών στους συλλόγους, χωρίς να υποδηλώνει πρόθεση μονοπάλησης της φυσιογνωμίας τους, υπογραμμίζει την διάθεση πρόσβασης σε φορείς που εξέφραζαν την κοινωνική φυσιογνωμία της κοινότητας μέσα από πολιτιστικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η παρουσία αυτή δεν ήταν δυνατό να περιορισθεί σε ένα σωματείο, αλλά να επεκταθεί κατά το δυνατό, έτσι ώστε το κύρος των οικογενειών να είναι ευθέως ανάλογο της συμμετοχής τους σε πολιτιστικά, φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά σωματεία. Η συμμετοχή λοιπόν μπορεί να εκληφθεί ως χειρονομία που συμπλήρωνε τις δωρεές και πιστοποιούσε την ηγετική φυσιογνωμία και τις φιλοδοξίες των οικογενειών που απάρτιζαν την ανώτερη μερίδα. Ωστόσο δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι δραστηριότητες αυτές ήσαν απλά επιφανόμενα της κοινωνικής θέσης, καθώς αποτελούσαν στοιχείο της δημόσιας ταυτότητας των οικογενειών αυτών υπογραμμίζοντας την αίσθηση του καθήκοντος που οι ίδιες θεωρούσαν πως είχαν απέναντι στην υπόλοιπη κοινωνία.

Συνεπώς, παρ' ότι οι σύλλογοι υπήρχαν κοινός τόπος δραστηριότητας των μεσαίων τάξεων στο σύνολό τους, η λειτουργία τους αντανακλά και τη διαμορφούμενη κοινωνική διαστρωμάση τους και, παρ' ότι οι σύλλογοι συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας των μεσαίων στρωμάτων, αποτέλεσαν ταυτόχρονα πεδίο προβολής της ηγετικής φυσιογνωμίας των ανώτερων μερίδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Πρόκειται για ένα χοήσιμο συμπέρασμα που αποδεικνύει ότι οι διαδικασίες συνοχής των μεσαίων τάξεων δεν μπορούν να νοηθούν αυτόνομα από τις αντίστοιχες διαδικασίες του κατακερματισμού τους.

Αντανακλάται άραγε αυτό στην σύνθεση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως; Μια καταφατική απάντηση θα ήταν παραπλανητική. Από την μια πλευρά ο Σύλλογος χρη-

ματοδοτήθηκε αδρά από τις γνωστές ελληνορθόδοξες οικογένειες της Πόλης. Από την άλλη με αυστηρά πολιτισμικούς και ιδεολογικούς όρους ο Σύλλογος συνέχισε να προβάλλει συστήματα αξιών που ήσαν κοινοί τόποι των μεσαίων στρωμάτων της οικομανικής πρωτεύουσας. Πάντως φαίνεται πως η κοινωνική βάση του ΕΦΣΚ περιορίστηκε. Δεν είναι τυχαίο ότι η παρουσία των τραπεζιτών, που στην περίοδο αυτή εκπροσωπούσαν κυρίως την ανώτερη μερίδα, όχι μόνο διατηρήθηκε ποσοτιαία αλλά και ουσιαστικά, καθώς τα μέλη των γνωστών τραπεζικών οικογενειών που συναντάμε το 1879 εμφανίζονται, με τις αλλαγές που επιφέρει η βιολογία, και το 1909. Οι Ζαρίφηδες, οι Ευγενίδηδες, οι Μαυρογορδάτοι, οι Ηλιάσκοι αποτελούν τα καλύτερα παραδείγματα. Το ίδιο ισχύει και για τις νέες ισχυρές οικονομικά οικογένειες που εντάσσονται στην μερίδα αυτή κατά το ίδιο διάστημα. Τα ονόματα Βλαστάρης, Καζανόβας, Σιφναίος, Μάγκος εμφανίζονται ξανά σε όλη την περίοδο.

Θα σημειώσουμε επί πλέον την συνεχή παρουσία των νεοφανιώντων οικογενειών στον Σύλλογο. Η παρουσία τους δεν είναι τυχαία, καθώς το κύρος που τους προσέδιδε η θέση τους μεταφερόταν και στον Σύλλογο και στα μέλη του. Όπως ήδη επισημάναμε, οι οικογένειες αυτές διατηρούσαν στενές κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις με την ανώτερη μερίδα του ελληνορθόδοξου επιχειρηματικού κόσμου. Δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει τις κοινωνικές στήλες του Τύπου της Πόλης, για να διαπιστώσει την κοινή παρουσία των ομάδων αυτών στην κοινωνική ζωή της. Οι επιγαμίες ανάμεσα στις ομάδες αυτές ήσαν συχνές, όπως εξάλλου και η παρουσία τους στην κοινωνική ζωή της Πόλης, υπογραμμίζοντας την από κοινού αποδοχή μιας ανώτερης κοινωνικής θέσης.

Τέλος η ανέξημένη συμμετοχή των επιστημόνων μπορεί να γίνει κατανοητή και υπό όντα διαφορετικό πρίσμα. Όσο και αν η συστηματική και άκρως ενδιαφέρουσα δραστηριοποίηση του Συλλόγου στα επιστημονικά πράγματα υπήρξε σημαντικό κίνητρο συμμετοχής, η κοινωνική προέλευση των επιστημόνων πολλές φορές συνδεόταν με τις ισχυρές κοινωνικά οικογένειες της ελληνικής κοινότητας στην Πόλη. Γνωστά παραδείγματα ο Σπυρίδων Μαυρογένης, προσωπικός γιατρός του Αβδούλ Χαμίτ, ο

μηχανικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, ο αρχιτέκτων Λέων Καζανόβας, ο γιατρός Τομάζος Σγουρδαίος και άλλοι. Δυστυχώς η συστηματική παραμέληση της κοινωνικής ιστορίας της ομογένειας στην Πόλη μάς στερεί την δυνατότητα να γνωρίζουμε με πληρότητα την κοινωνική κινητικότητα μέσα από τους γάμους, την συγγένεια και τις επιχειρηματικές συνεργασίες. Η υπόθεσή μας όμως παραμένει.

Στο σημείο αυτό η εμβέλεια της κοινωνικής ανάλυσης προσεγγίζει τα όριά της. Αναφερθήκαμε εκτενώς και στην κοινωνική σύνθεση του ΕΦΣΚ και στο κοινωνικό περιβάλλον που αυτός δρούσε. Οι αναφορές αυτές βοηθούν στην τοποθέτηση του ζητήματος, αλλά δεν επαρκούν. Διότι, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές παραμέτρους, ο ίδιος ο Σύλλογος δεν επιχείρησε ποτέ να εκφράσει κοινωνικές ομάδες ή κοινωνικές τάξεις αλλά μία εγγράμματη κοινότητα. Σε τελευταία ανάλυση τα μέλη του Συλλόγου δεν συμμετείχαν σε αυτόν απλώς λόγω της κοινωνικής τους θέσης. Αντίθετα αυτό που τα ενοποιούσε ήταν το ενδιαφέρον για την πολιτισμική δραστηριότητά του. Η παρουσία τους στον Σύλλογο ήταν συνεπώς ένδειξη της πρόθεσης συμμετοχής τους σε μία εγγράμματη κοινότητα. Ο Σύλλογος συνιστούσε μία κοινότητα, τα ενδιαφέροντα της οποίας περιστρέφονταν γύρω από την φιλολογία, την ιστορία, την γλωσσολογία και την ιατρική. Με βάση τα ενδιαφέροντα αυτά η κοινότητα πλάθει την δημόσια ταυτότητά της συνδιαλεγόμενη παράλληλα με έννοιες όπως το έθνος και ο πολιτισμός. Η κοινωνική ανάλυση και ο κοινωνικός αυτοπροσδιορισμός του Συλλόγου δεν την απασχόλησε ποτέ ούτε ο ίδιος ο φορέας επιχείρησε να ταυτιστεί με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, εκτός αν θεωρήσει κανείς ως ανάλογη κίνηση την προτροπή προς τον «ομογενή πλούτο» για οικονομική ενίσχυση.

Εξάλλου η μείωση των μελών του Συλλόγου σε καμία περίπτωση δεν ήταν επιθυμητή και η αγωνία των προέδρων του για την αδυναμία αυτή δεν μπορεί να εκληφθεί ως ορητορικό σχήμα. Επί πλέον οι διοικήσεις του ΕΦΣΚ διαμαρτύρονταν συνεχώς για τα φαινόμενα χαλάρωσης των δεσμών πολλών μελών με τον Σύλλογο, καθώς έτσι αποδυναμώνονταν τα οικονομικά του. Αν η μείωση αυτή αντανακλούσε τις προθέσεις της ανώτερης μερί-

δας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, που διατήρησε ισχυρή παρουσία στον Σύλλογο, να περιορίσει την κοινωνική βάση του, τότε δεν θα υπήρχε κανένα πρόβλημα, διότι ο περιορισμός αυτός θα ήταν επιθυμητός. Άλλα τούτο δεν προκύπτει από πουθενά. Υπ' αυτήν την έννοια η επισήμανσή μας σχετικά με την μείωση της παρουσίας των εμπόρων ίσως να αποτελεί περισσότερο ένδειξη περιορισμένου ενδιαφέροντος για συμμετοχή σε μία εγγράμματη κοινότητα, όπως ο ΕΦΣΚ, παρά ένδειξη συγκεκριμένης κοινωνικής ταυτότητας. Ισως μάλιστα το αρχικό ερώτημα που θέσαμε θα έπρεπε να μετατραπεί ως εξής: Γιατί σε μία περίοδο επέκτασης της εκπαίδευσης και αύξησης του εγγράμματου κοινού τα μέλη του ΕΦΣΚ μειώθηκαν;

Πάντως από κοινωνική άποψη ο ΕΦΣΚ δεν υπήρξε ποτέ «κλειστή» οργάνωση ούτε στα αρχικά ούτε στα μετέπειτα στάδια λειτουργίας του. Το ίδιο καταστατικό του Συλλόγου προέβλεπε την οργάνωση και την διοίκηση του σύμφωνα με ένα συγκροτημένο ιεραρχικό τρόπο και σύμφωνο με τα δεδομένα της εποχής²⁶. Τον Σύλλογο διοικούσαν οι κοσμήτορες, εκλεγόμενοι κατ' έτος από τα τακτικά μέλη, και το καταστατικό ορίζε με ακρίβεια τα καθήκοντά τους. Μέλος του σώματος των κοσμητόρων ήταν και ο πρόεδρος του Συλλόγου, που εκπροσωπούσε τον Σύλλογο και ήταν υπεύθυνος για τον συντονισμό και τη διοίκηση του σωματείου. Σύμφωνα με το καταστατικό του ΕΦΣΚ η εκλογή ενός νέου μέλους γινόταν με μυστική ψηφοφορία και μετά την έγγραφη πρόταση τριών μελών του Συλλόγου για την αποδοχή του υποψήφιου (αρ. 4). Αποτυχών υποψήφιος είχε άπαξ το δικαίωμα να διεκδικήσει ξανά την ιδιότητα του μέλους (αρ. 9). Η αποτομή ενός μέλους ήταν καταστατικά κατοχυρωμένη (αρ. 19). Η διαγραφή επιβάλλετο, όταν κάποιο μέλος είχε διαγωγή ασυμβίβαστη προς την τιμή και την συντήρηση του Συλλόγου ή όταν το μέλος δεν εκπλήρωνε τις οικονομικές υποχρεώσεις του προς τον Σύλλογο. Σε περίπτωση διαγραφής η έκτακτη συνεδρία που θα έκρινε το ζητήμα εξαγγελλόταν έναν μήνα πριν στα μέλη του Συλλόγου και προφανώς ελάμβανε δημόσια διάσταση. Δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστες περιπτώσεις διαγραφής από τον ΕΦΣΚ, αλλά υπογραμμίζουμε τη διαδικασία ως ενέχουσα απώλεια κοινωνικού κύρους.

Βέβαια οι διαδικασίες αυτές είχαν ορισθεί το 1861, πολύ ποιν παρατηρήσουμε τις μεταβολές στο κοινωνικό επίπεδο που εκθέσαμε. Από μια μάλιστα άποψη το καταστατικό του Συλλόγου αποτέλεσε το πρότυπο για καταστατικά και άλλων συλλόγων της Πόλης. Το στοιχείο όμως της επιλογής των μελών, αν και βρισκόταν στις προθέσεις των ιδρυτών, δεν είχε ποτέ στενά κοινωνικά χαρακτήρα, αλλά εμμηνεύοταν ευρύτερα. Η δυνατότητα εισδοχής παρέμενε ανοικτή στο βαθμό που ετηρούντο οι προϋποθέσεις που έθετε ο κανονισμός. Υπήρχε όμως πάντα έντονο το στοιχείο της κοινωνικής αναγνωρισμότητας, καθώς η επιλογή των μελών αφορούσε κοινωνικά αποδεκτούς υποψηφίους. Ωστόσο τα κριτήρια της κοινωνικής αποδοχής δεν ήσαν στενά κοινωνικά, καθώς για παραδειγμα η επιστημονική αναγνώριση ή η φιλολογική καταξίωση αποτελούσαν εξίσου αποδεκτά και ίσως περισσότερο ισχυρά κριτήρια για την εισδοχή στον Σύλλογο απ' ό,τι η ισχυρή οικονομική και κοινωνική θέση. Η είσοδος στον ούλογο, ανεξάρτητα από άλλες διαστάσεις, ισοδυναμούσε με την αναγνώριση της θέσης του υποψηφίου στον επιχειρηματικό ή στον επιστημονικό στίβο. Έχει λοιπόν σημασία να αναγνωρίσουμε ότι η επιλογή των κριτηρίων, αν και είχε ως παρανομαστή την κοινωνική αναγνωρισμότητα, παρέμενε ρευστή ως προ το τι την προσδιόριζε. Η ρευστότητα αυτή όχι μόνο δεν ήταν ασυμβίβαστη με την ισχυρή παρουσία της ανώτερης κοινωνικά μερίδας της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αλλά υπογραμμίζει το γεγονός ότι ποιότητες όπως η επιστημονική κατάρτιση, η φιλολογική παραγωγή ή η εκπαιδευτική παρουσία ήσαν de facto αποδεκτές ως κοινωνικά αναγνωρισμό στοιχείο για την μερίδα αυτή και για την φυσιογνωμία που επιθυμούσε να προβάλλει για τον εαυτό της.

Ό,τι και αν πιστεύει κανείς σχετικά με το βαθμό κοινωνικής αναγνωρισμότητας στην διαμόρφωση της κοινωνικής σύστασης του ΕΦΣΚ, γεγονός είναι ότι οι δραστηριότητές του δεν χαρακτηρίστηκαν ποτέ από εσωστρέφεια. Αντίθετα το σύνολο των δραστηριοτήτων αυτών απευθυνόταν προς τα έξω. Έτσι οι συνεδρίες του Συλλόγου, είτε οι γενικές είτε οι ειδικές, ήσαν ανοικτές για όσους επιθυμούσαν να τις παρακολουθήσουν, χωρίς να αποτελούν απαραίτητα μέλη, ενώ για την διασφάλιση της εγκυρότητάς τους απαιτείται απαραίτητα δημοσίευση στον τοπικό Τύπο.

Επί πλέον τα άρθρα του καταστατικού, τα σχετικά με τις δημόσιες διαλέξεις, όριζαν ότι αυτές πραγματεύονται θέματα «ώφελιμα τη ήμετέρα κοινωνία» (αρ. 93) κατοχυρώνοντας έτσι τον δημόσιο χαρακτήρα τους. Το ίδιο ίσχυε για την οργάνωση μαθημάτων του Συλλόγου που απευθύνονταν αποκλειστικά «πρὸς τὰς λαϊκὰς τάξεις τῆς ήμετέρας κοινωνίας» και είχαν ως στόχο «τὴν ήθικὴν των διαμόρφωσιν καὶ τὴν διανοητικὴν των ἀνάπτυξιν». Το ίδιο σχόλιο θα κάνουμε και για την οργάνωση των κυριακών σχολείων του Συλλόγου που λειτούργησαν κυρίως κατά τη νδεκαετία του 1870 και στα οποία «καθίστανται κοινότεραι καὶ εὐληπτότεραι αἱ νέαι ἐκπαιδευτικαὶ μέθοδοι»²⁷.

Στις δραστηριότητες αυτές θα ἔπειτε να προσθέσει κανείς τους διαγωνισμούς που προκήρυξε ο Σύλλογος «πρὸς διάδοσιν τῆς παρὸς ήμετέρης παιδεύσεως ἢ πρὸς μελέτην καὶ λύσιν ἐπιστημονικῶν ζητημάτων» (αρ. 122). Η πρόσκληση για συμμετοχὴ στους διαγωνισμούς ήταν βέβαια δημόσια και απευθυνόταν σε ένα ευρύτερο κοινό και όχι αποκλειστικά στα μέλη του Συλλόγου. Ο δημόσιος προσανατολισμός του ΕΦΣΚ καταδεικνύεται και στις δραστηριότητες εκείνες που αποσκοπούσαν στην υποστήριξη των απόρων σχολείων, όπου, ἐστω και αν η υποστήριξη αυτή υπόκειτο σε ορισμένους περιορισμούς, η διαθεσιμότητα του Συλλόγου αποτέλεσε δεδηλωμένη δημόσια πρωτοβουλία, καθώς απευθυνόταν σε όλα τα εκπαιδευτήρια και τις εφορίες τους.

Ο προσανατολισμός αυτός ήταν αυτόνομος από την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και δεδομένος ήδη από την ίδρυσή του το 1861. Ο Σύλλογος συσπείρωνε μία εγγράμματη κοινότητα, αλλά δεν λειτούργησε ποτέ ως κλειστό σωματείο. Η κοινότητα αυτή λόγω των συγκεκριμένων επιστημονικών οικονομικών και ηγετικών προσώντων που διέθεταν τα μέλη της ήταν σε θέση να συντηρεί το κύρος και τη δυναμικότητα του ΕΦΣΚ διατηρώντας παράλληλα το δημόσιο προσανατολισμό του. Από τις ειδικές συνεδρίες, όπου το κοινό ήταν περιορισμένο, μέχρι τις γενικές, όπου συνήθως ήταν πολυπληθέστατο, ο Σύλλογος κατόρθωνε να διατηρεί τη δημόσια ακτινοβολία του. Η σχέση με το κοινό εγγράφεται έτσι στην δημόσια ταυτότητα του Συλλόγου ως απόπειρα συνδιάλεξης στην οποία το κοινό θα αποτελούσε ένα είδος κριτή και συνάμα αποδέκτη της δραστηριότητάς του, όπως έθεσε

το ζήτημα ο Ηροκλής Βασιάδης: «'Ο δὲ Σύλλογος τὴν σύμπραξιν ἀπεξήτησε τῆς μεσαίας τάξεως, ἡτις τὸ πλεῖστον ἀπαρτίζει τοῦ κοινοῦ τοῦ δημοσίου, διότι ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους ἥθλησε προσιτὸς γενέσθαι τῷ κοινῷ, ψηφισάμενος ἵνα τὴν ἐπέτειον τῆς ἰδρυσεώς αὐτοῦ ἐօρτὴν τελῇ δημοσίᾳ, μάρτυρα καὶ δικαστὴν λαμβάνων κατ' ἔτος τὸ δημόσιον. Κατὰ τὸ δεύτερον ἔτος εἰς στενωτέρας ἥλθε πρὸς αὐτὸν σχέσεις ψηφισάμενος, ἵνα χάριν αὐτοῦ πολλὰς ποιῆται δημοσίας διαλέξεις... ἐκ τούτων ὁ Σύλλογος ταχέως ἐγένετο γνωστὸς ἐν τῷ κοινῷ... αἱ δὲ ἐνέργειαι αὐτοῦ εὐναργέστεραι... κατεφαίνοντο ἐν ταῖς ἐνορίαις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν αἷς φιλεπιαδευτικοὶ ἴδρυντο σύλλογοι... καὶ μέλη τοῦ Συλλόγου προσεκαλοῦντο, δπως δημοσίως ποιοῦνται διαλέξεις»²⁸.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Τομάζος Σγουροδαίος», *Επτάλοφος*, Μάρτιος 1992.
2. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΙ', σ. 31.
3. «Ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού Σύλλογου Κων/πολεως ΠΕΦΣΚ», τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 9.
4. «Ἐκθεσις της Εκπαιδευτικής Επιτροπής», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΙ', σ. 121.
5. Ο. π., σ. 13.
6. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', σ. 25.
7. *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, «Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου», 19/9/1886, ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', 1887, σ. 13-14.
8. «Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου κατά το λήξαν ἔτος εργασιῶν του Συλλόγου», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', σ. 83.
9. Ο. π., σ. 84.
10. «Λογοδόσια των κατά το ΜΑ συλλογικόν ἔτος 1901-1902 πεπραγμένων του Συλλόγου», ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΗ', σ. 72.
11. Wiener J. M., *English culture and the decline of the industrial spirit*, Mayer A., *The persistence of the old regime*, Pilbeam P., *The middle classes in Europe, 1789-1914*.
12. Gunn S., «The failure of the Victorian middle class», στο J. Wolf, J. Seed (eds), *The culture of Capital, 6. 17-41*, Manchester 1990, Hobsbawm E., *The age of empire*, London, σ. 165-191.
13. Levant Herald, *Weekly Budget*, 16/6/1906, 15/6/1907, 20/6/1908, 19/6/1909, 19/6/1910, 17/6/1911, 15/6/1912.

14. Μαμώνη Κ., *Les associations pour la propagation de l' instruction grecque a Con/ple 1860-192*, *Balkan Studies* 1975, 16 (1), και το ενδιαφέρον ἀρθρο του Resat Kasaba «Economic foundations of a civil society» ανακοίνωση στα υπό έκδοση πρακτικά του Συνεδρίου *The social and economic history of Greeks in the Ottoman Empire* που οργάνωσε το πρόγραμμα ελληνικών σπουδών του Πανεπιστημίου Princeton τον Απρίλιο 1990.
15. *Weekly Budget*, 21/9/1907.
16. *Weekly Budget*, 29/1/1911.
17. Sturdza M. D., *Grandes familles de Grece d' Albanie et de Constantinople*, σ. 152.
18. Ό. π.
19. Γ. Σ. Κρέστοβιτς, *Oι Μουσούροι*. Για άλλα παραδείγματα βλ. Αλεξανδρή Α., «Οι ἑλληνες στην υπηρεσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1850-1922», *ΔΕΕΙΕ*, 373-375, Seni N. «Reseaux familiaux chez les Lenantins d'Istanbul», *Annales du Levant*, 3, σ. 72-81.
20. *Weekly Budget*, 21/9/1907.
21. *Weekly Budget*, 23/5/1908.
22. *Weekly Budget*, 7/9/1907.
23. *Weekly Budget*, 30/1/1909.
24. Βλ. την σχετική προβληματική του Eric Hobsbawm στο *The age of empire*, σ. 105-108, τον ίδιον «Mass produced traditions in Europe, 1870-1914», στο E. Hobsbawm T. Ranger (eds) *The Invention of Tradition*, Cambridge, 202-303, επίσης Lieven D. *Aristocracy in Europe, 1815-1914*, London, σ. 134-161.
25. Ενθεσις των Πεπραγμένων της εν Σταυροδρομίω Φιλοπτώχου Αδελφότητος των Κυριών κατά το ἔτος 1887, Πίνακας Τακτικών Μελών, σ. 46-47, Κών/πολη 1888.
26. Καταστατικό Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, 1899.
27. «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 17.
28. *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, «Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου», σ. 12-13.

ΜΕΡΟΣ Β' Εισαγωγή

Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως στο μακρύ διάστημα της λειτουργίας του γνώρισε πολύ πλούσια πνευματική δραστηριότητα και αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα βήματα διαλόγου όχι μόνο της ελληνορθόδοξης αλλά και της εν γένει εγγράμματης κοινότητας της Πόλης. Οι σελίδες που ακολουθούν δεν πρόκειται να εξετάσουν το σύνολο αυτών των δραστηριοτήτων, αφού, όπως ήδη δηλώσαμε, η καταγραφή της καθολικής δραστηριότητας του ΕΦΣΚ δεν ήταν από την αρχή στις προθέσεις μας. Αντίθετα, όσα ακολουθούν επικεντρώνονται σε μία συγκεκριμένη θεματική: την εκφρασάντα ενός εθνικού Λόγου από τον Σύλλογο και όσους τον απαρτίζουν.

Η θεματική αυτή δεν επιλέχθηκε τυχαία, καθώς η σύσταση του εθνικού Λόγου αποτέλεσε κατά τη γνώμη μας βασικό στοιχείο της φυσιογνωμίας και της δημόσιας ταυτότητάς του. Κατά παράδοξο μάλιστα τρόπο το στοιχείο αυτό, το οποίο συν τω χρόνω προβλήθηκε εντονότερα, δεν απέκοψε τον Σύλλογο από τις διεθνείς διασυνδέσεις και τον κοσμοπολίτικο προσανατολισμό του. Ο ΕΦΣΚ παρέμεινε ένας φορέας με διάθεση να απευθυνθεί σε ένα ευρύτερο κοινό, που δεν το αποτελούσαν αποκλειστικά Έλληνες, ακόμη και όταν συνδεόταν όλο και περισσότερο με τους εθνικούς προσανατολισμούς του. Περισσότερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η δραστηριοποίηση του ΕΦΣΚ στην σύσταση ενός εθνικού Λόγου δεν είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή του σε πολιτική οργάνωση πατριωτικού τύπου. Οι σχέσεις του Συλλόγου με την υπό την στενή έννοια πολιτική δραστηριότητα ήσαν σχεδόν ανύπαρκτες, ενώ οι σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία διατηρήθηκαν πάντα σε καλό επίπεδο. Με εξαίρεση την απαγόρευση διεξαγωγής ενός επιστημονικού συνεδρίου, που διοργάνωσε ο Σύλλογος το 1886 για τον εορτασμό των εικοσιπέντε χρόνων λειτουργίας του, η οθωμανική κυβέρνηση δεν φάνεται να έχει επέμβει στις δραστηριότητές του. Το επεισόδιο αυτό μάλλον οφείλεται στον υπερβάλλοντα ζήλο των οθωμανικών αρχών ασφαλείας και στην κακή ενημέρωση του οθωμανικού κράτους

για τις εργασίες του συνεδρίου. Ο Ηροκλής Βασιάδης, ο οποίος περιέγραψε το γεγονός αυτό, απέδωσε τις ενέργειες των οθωμανικών αρχών σε παρεξήγηση και η διοίκηση του Συλλόγου δεν έδωσε συνέχεια στο θέμα¹. Το βέβαιο πάντως είναι ότι σε μία περίοδο διαβόητη για την καχυποψία με την οποία οι οθωμανικές αρχές αντιμετώπιζαν τις πολιτικές και εκπαιδευτικές κινήσεις των μη μουσουλμανικών πληθυσμών, σε μία περίοδο κατά την οποία είχε ήδη ανακύψει το προνομιακό ζήτημα, σε μία περίοδο τέλος αυξανόμενου εθνικισμού, η δραστηριότητα του Συλλόγου δεν παρακαλούθηκε. Ενδεχομένως σε αυτό να συνέβαλε η κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου, το γεγονός δηλαδή ότι σε αυτόν συμμετείχαν οι γνωστότερες οικογένειες της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, οι περισσότερες εκ των οποίων είχαν καλές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία. Κυρίως όμως ήταν υπεύθυνο το χαμηλό πολιτικό προφίλ του Συλλόγου και η πολιτική νομιμοφροσύνη του, η οποία υπογραμμίζοταν με την συνεχή παρουσία εκπροσώπων των οθωμανικών αρχών στις επίσημες εκδηλώσεις του².

Η απουσία πολιτικού λόγου χρησιμοποιείται εδώ με την στενή έννοια της, δηλαδή αποτυπώνει το γεγονός ότι ο ΕΦΣΚ δεν επιχείρησε να εκφράσει πολιτικά αιτήματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας προς την οθωμανική εξουσία. Σε αντίθεση όμως με την απουσία αυτή η δραστηριοποίηση του Συλλόγου στην συγκρότηση ενός εθνικού Λόγου ήταν και έντονη και άμεσα πολιτική, καθώς αφορούσε την διαμόρφωση των όρων αναγνώρισης των Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της σύστασης δηλαδή μίας διακριτής εθνικής ομάδας.

Επί πλέον όλα αυτά δεν υφίσταντο εν κενώ και προϊότοθέτουν με την σειρά τους ότι τα μέλη του ΕΦΣΚ ήσαν ενήμερα και για άλλα ζητήματα τα οποία προσδιορίζουν την ζωή του Συλλόγου, όπως οι πολιτικές εξελίξεις. Διότι, αν και ο Σύλλογος δεν αποτέλεσε πολιτική οργάνωση, οι δραστηριότητές του είχαν έμ-

1. Εικοσιπενταετρίς, 1861-1886, σ. 10-11. Για το ίδιο ζήτημα βλ. L. Droulia, "The Cancelation of the International Congress of Literary Societies for the Furtherines of Hellenic Studies, Constantinople, 1886" στο *Actes du II Congress International des Etudes Sud-Est Européen*, Αθήνα 1978.

2. Δεν είναι τυχαία η έμφαση στην αποχή του Συλλόγου από κάθε πολιτική συζήτηση η οποία περιελήφθη και στο καταστατικό του (*Κανονισμός του Συλλό-*

μεσα πολιτική χροιά, καθώς συμμετείχαν σε ένα άμεσο πολιτικό πεδίο, δηλαδή στην διαπάλη των αντίπαλων εθνικισμών.

Για την θεματική που εξετάζουμε εργασθήκαμε πάνω σε τρεις ενότητες: στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής του Συλλόγου, οι οποίες συντάχθηκαν κυρίως στην δεκαετία του 1870 και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1880 με βάση αναφορές τοπικών συλλόγων και άλλων πολιτιστικών, εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών φορέων· στους διαγωνισμούς που οργάνωσε ο Σύλλογος σχεδόν συνεχώς από την ίδρυσή του, με έμφαση στον Καραπάνειο διαγωνισμό για την σύνταξη διδακτικών συγγραμμάτων για την μέση εκπαίδευση, και στον Ζωγράφειο διαγωνισμό «περὶ Ζώντων Μνημείων»· και τέλος στις εκπαιδευτικές συνεδρίες που οργάνωσαν οι εκπαιδευτικοί του Συλλόγου υπό την αιγιάλα του στην διετία 1907-1908.

Η σύσταση του εθνικού Λόγου του ΕΦΣΚ δεν περιορίστηκε στις δραστηριότητες αυτές. Υπήρξαν και πολλές άλλες δραστηριότητες που συνέβαλλαν στο στόχο αυτό, όπως ομιλίες, διαλέξεις κ.ά. Ωστόσο θεωρούμε ότι οι τρεις αυτές ενότητες αποδίδουν περισσότερο ολοκληρωμένα την διάθεση αυτή για τους εξής λόγους: Κατ' αρχήν, γιατί οι δραστηριότητες αυτές διήρκεσαν για σχετικά μεγάλα χρονικά διαστήματα, μέσα στα οποία μπορεί κανείς να παρατηρήσει με ακρίβεια τις διακυμάνσεις και τις εντάσεις στην σύσταση του εθνικού Λόγου· κατά δεύτερο, διότι οι δραστηριότητες αυτές, τις οποίες διαχειρίσθηκε ο Σύλλογος για μεγάλο χρονικό διάστημα, συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό και στην ίδια την οργάνωση και λειτουργία του, καθώς συνδέθηκαν με την ζωή των δύο κυριότερων επιτροπών του Συλλόγου, την εκπαιδευτική και την φιλολογική επιτροπή. Δεν θα ήταν υπερβολικό να προσθέσουμε ότι οι εκθέσεις των δύο αυτών επιτροπών αποτέλεσαν κορυφαίες στιγμές στην ετήσια λειτουργία του.

γου, αρ. 31). Ο Ηροκλής Βασιάδης μάλιστα ρητά δήλωσε ότι η πρώτη αρχή του Συλλόγου ήταν ο αποκλεισμός κάθε πολιτικής και θρησκευτικής συζήτησης, διότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να εκτρέψει τον Σύλλογο από τον σκοπό του, δηλαδή την καλλιέργεια των γραμμάτων και την καταπολέμηση της αιμάθειας.

Κεφάλαιο Ι:

Οι εκθέσεις της Εκπαιδευτικής επιτροπής

I. Οι εκθέσεις που παρουσίασαν οι εκπαιδευτικές επιτροπές του ΕΦΣΚ στην δεκαετία του 1870 είναι εξαιρετικά σημαντικές, όχι μόνο γιατί εμφανίζουν τις προοπτικές και τα προβλήματα του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού δικτύου και της εκπαίδευσης γενικότερα, αλλά και γιατί επιχειρούν να ανταποκριθούν στον νέο ρόλο του ΕΦΣΚ μετά το 1871. Οι εκθέσεις αυτές χρησίμευαν ως βάση για την χρηματοδότηση απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ και συντάχθηκαν με βάση ανάλογες εκθέσεις, τις οποίες έστελναν σωματεία, φιλεκπαιδευτικές αδελφότητες, κοινότητες και ενορίες, από διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέσα από τις σελίδες τους ο αναγνώστης είναι σε θέση να πάρει μία εικόνα τόσο για την έκταση των προβλημάτων όσο και για την δυναμική της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης. Από την δυτική Μικρά Ασία και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου μέχρι την Καισάρεια, από την Αττάλεια μέχρι τον Πόντο, από την Ραιδεστό και την Ηράκλεια μέχρι την Βάρδα, την Σιλιστρία και το Κεστενδίλ, από την Μήδεια και τις Σαράντα Εκκλησίες μέχρι την Άρτα και την Πρέβεζα, οι σύλλογοι και οι κοινότητες έστελναν εκθέσεις στον ΕΦΣΚ ζητώντας παράλληλα την συνδρομή του για την υλοποίηση των σχεδίων τους ή την ενίσχυση των εκπαιδευτηρίων τους. Οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής αποτυπώνουν την αγωνία των φορέων της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, αλλά είναι και εξαιρετικά χρήσιμες για την ιεράρχηση των προβλημάτων καθώς και το ιδεολογικό πρόσμα μέσα από το οποίο «διαβάζουν» και παρουσιάζουν τις εκθέσεις των φορέων αυτών σε ένα ακροατήριο της Πόλης.

Η επιλογή του εκπαιδευτικού τομέα και η επιδίωξη της ενίσχυσης των απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ στην περίοδο αυτή βασίστηκε σε μία ειδική προϋπόθεση: την ύπαρξη ελληνικών πληθυσμών, οι οποίοι και χρειάζονταν και επιθυμούσαν εκπαίδευση. Η αποδοχή της προϋπόθεσης δεν ήταν άνευ σημασίας. Ο ΕΦΣΚ αποδεχόταν την ύπαρξη ελληνικών πληθυσμών χρησιμοποιώντας το στενό κριτήριο της εθνικότητας και εγκαταλείπο-

ντας τον χρίσιμο της οικουμενικής ορθοδοξίας. Βέβαια οι προθέσεις μετακένωσης της «γνώσης» δεν περιορίζονται αποκλειστικά στις ελληνόφωνες κοινότητες και από αυτή την άποψη ο Σύλλογος δεν απομακρύνθηκε αισθητά από τις προθέσεις του Φροντιστηρίου το οποίο αντικατέστησε. Προκύπτει πάντως μία σαφής προτεραιότητα στην εκπαίδευση των ελληνικών πληθυσμών και αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί εδώ.

Η αναφορά στην αναγκαιότητα της εκπαίδευσης προϋποθέτει πάλι την ανύπαρκτη ή την κακή έστω εκπαιδευτική υποδομή των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Πράγματι η αναφορά στην κακή κατάσταση των εκπαιδευτικών πραγμάτων είναι συνεχής και επισημαίνεται ήδη από τις πρώτες εκθέσεις της επιτροπής. Έτσι η έκθεση για το 1872 επισημαίνει: «Η ελληνική παιδεία... ήν ελληνισμὸν καλοῦμεν, περιελθοῦσα τὴν ὑφῆλιον ἔξεπολίτισε καὶ ἔξωγόνησε τῶν ἐθνῶν τὰ βάρβαρα, ἔμελλε νὰ σβεσθῇ ἐν αὐτῇ τῇ ἐστίᾳ, ἀφοῦ δί γίγας οὗτος τοῦ πολιτισμοῦ... ἔξημέρωσε τοὺς λαοὺς ἔμελλε νὰ πέσῃ τραυματίας τῶν περιστάσεων ἐν αὐτῷ τῷ ἐδάφει τῆς γεννήσεώς του...»¹. Ανάλογες διαπιστώσεις γίνονται συχνά στις εκθέσεις αυτές, όπως εξάλλου και σε άλλα μέρη του υλικού που εξετάσαμε, και υπογραμμίζουν την σημασία της ελληνικής παιδείας στην συγκρότηση της ιδεολογικής ταυτότητας βασικών φορέων της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Ενδεικτικά καταγράφουμε τον τρόπο με τον οποίο η εκπαιδευτική επιτροπή διεκτραγώδει λίγα χρόνια αργότερα την «παρακαμὴν εἰς ἥν τὰ ἀνθοῦντα ποτὲ τῶν Σερραίων ἐκπαιδευτήρια περιήλθον»² ενώ κρίνει αυστηρά την αναλογία των 56 μαθητών ανά 1.000 κατοίκους στις Κυδωνιές «ἐν ἥ οὗτῳ φιλοστόργως ἐγαλουχήθη ποτὲ ἡ παιδεία»³.

Ωστόσο η κριτική αυτή στάση της επιτροπής δεν μπορεί να δικαιολογηθεί απόλυτα από τα πράγματα. Η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση άρχισε να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς στην δεκαετία του 1870, όπως μαρτυρούν εξάλλου και οι εκθέσεις από την επαρχία^{*}.

* Το εκκλησιαστικό σχίσμα στον βαλκανικό χώρο δημιούργησε σύγχυση και αναστάτωση στο ορθόδοξο πλήρωμα ιδίως στην ύπαιθρο, όπου ακόμη και στις αρχές του εικοστού αιώνα η εκκλησία εξακολούθησε να αποτελεί το κέντρο της κοινωνικής ζωής των ορθόδοξων χριστιανών. Κάτω από τις πιέσεις των αντίπαλων εθνικών κινήσεων καθώς και τις δραστηριότητες των αντίταλων εκ-

Στον βαθμό που μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς τις ίδιες τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, εκτός από τις πληροφορίες που υπάρχουν για την ίδρυση σχολείων, προκύπτουν πληροφορίες και για την εξέλιξη του σχολικού δικτύου στο ίδιο διάστημα. Έτσι στην επαρχία της Προύσσας τα ελληνικά εκπαιδευτήρια έφθαναν το 1873, συμπεριλαμβανομένης και μίας κεντρικής σχολής, τα 28 με 2.000 μαθητές και η ετησία δαπάνη για την λειτουργία τους ξεπερνούσε τις 2.000 ΤΛ⁴, ενώ το 1878 «τὰ ἀπὸ πολλοῦ ἐν ἀπᾶσι τοῖς χωρίοις ἴδρυμένα σχολεῖα εὐτυχῶς... κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττὸν διατηροῦνται καλῶς... καὶ ἡ πρωτεύουσα ἡ Προύσσα ὑπὸ τριῶν κοσμεῖται παρθεναγαγείων, τριῶν δημοτικῶν καὶ μίας κεντρικῆς ἐλληνικῆς σχολῆς...»⁵. Ακόμη και σε απομονωμένες πόλεις, όπως η Αττάλεια «σὺν τῷ ἐλληνικῷ, τῷ ἀλληλοιδιακτικῷ καὶ τῷ παρθεναγαγείῳ ὑπάρχουσιν καὶ δύο νηπιακὰ πρὸ ἐτῶν συσταθέντα»⁶, ενώ η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Οινόης διατηρούσε τρία σχολεία με 320 μαθητές. Λίγα χρόνια αργότερα ο Νεοκαισαρείας Ιερόθεος πληροφορούσε τον Σύλλογο ότι στην Οινόη «εῦρε τοὺς μὲν κατοίκους δόμιῶντας πρὸς τὴν παιδείαν, τὰ δὲ ἐν ἐνεργείᾳ σχολεῖα αὐτῶν ἐν τάξει καὶ κανονικότητι βαίνοντα...»⁷. Στην Κερασσούντα η εφορία της πόλης πληροφόρησε τον Σύλλογο ότι εκτός των δύο αλληλοιδιακτικών δημοτικών σχολείων, της ελληνικής σχολής και του παρθεναγαγείου υπήρχε και μία ανωτέρα σχολή, το φροντιστήριο, με πενταετές πρόγραμμα διδασκαλίας⁸. Σύμφωνα με μεταγενέστερη έκθεση, το 1878 «ἡ Κερασσούντα διατηρεῖ τὰ ἀνέκαθεν ἐκπαιδευτήρια, ἥτοι τὰ δύο δημοτικά, τὸ παρθεναγαγεῖον καὶ τὸ φροντιστήριον... ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτῶν ἀκμῇ»⁹.

Η επιτυχής οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν ιδιαίτερα αισθητή στην Κων/πολη και στην ευρύτερη περιφέρειά της λόγω της ισχυρής θέσης των εκεί ελληνορθόδοξων κοινότη-

κλησιαστικών ιεραρχών πολλοί κάτοικοι άλλαξαν συχνά εκκλησιαστικό στρατόπεδο. Αυτό ισχύει κυρίως για τους ολαβόφωνους χριστιανούς οι οποίοι δέχονται και τις ισχυρότερες πιέσεις. (Βλ. Αντωνόπουλος Α. Αἱ ἔναι προπαγάνδαι εἰς την επαρχίαν της Πόλιαντος κατά την περίοδο 1870-1912, ΙΜΧΑ, 1973, σ. 20, 34, 38, 45, 58, 61, 63, και τις ενδιαφέροντες από αυτή την άποψη εκθέσεις του Μητροπολίτου Νευροκοπίου Νικοδήμου Η Μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1907: εκθέσεις των Μητροπολιτών Νικοδήμου και Θεοδωρήτου, ΜΧΑ, 1961).

των. Το 1877 η εκπαιδευτική επιτροπή του Συλλόγου συνέκρινε τις εκπαιδευτικές επιδόσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης με τα στοιχεία του Πατριαρχείου για το έτος 1870 και σημείωσε με ικανοποίηση ότι «τὸ φιλόμουσον κοινὸν ἴκανῶς ηὔξηθη», καθώς σύμφωνα με τους υπολογισμούς της ο μαθητικός πληθυνμός της ευρύτερης αυτής περιφέρειας προσέγγιζε τις 25.000. Η δαπάνη για την συντήρηση των 254 σχολείων έφθανε τις 70.000 ΤΛ σε σύγκριση με τις μόλις 12.000 ΤΛ το 1870¹⁰.

Ανάλογες πληροφορίες παραθέτουν οι εκθέσεις και για την εκπαίδευση στις βαλκανικές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στην Θεσσαλονίκη ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της πόλης «καὶ ὑποτρόφους εἰσῆγαν εἰς τὸ αὐτὸθι γυμνάσιον, ὅπως χρησιμεύσωσι ὡς διδάσκαλοι κατὰ τὴν Μακεδονίαν, καὶ βιβλία καὶ χοηματικὰ βοηθήματα ἔχορήγησεν εἰς ἀπόδους μαθητάς... καὶ ἀναγνωστήριον ἰδρυσεν καὶ βιβλιοθήκην... καὶ ἐν γένει τὸ πᾶν ἐνήργησε πρὸς τὴν ταχεῖαν διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας»¹¹. Το 1878 ο ίδιος σύλλογος πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ ότι με τις δραστηριότητες αυτές «ἐπέτυχεν ἐν μέρει νὰ καταστῇ κέντρον παιδευτικὸν πολλῶν ἐν Μακεδονίᾳ κοινοτήτων παρ' αὐτοῦ αἴτουμένων δασκάλων (καὶ) συνήργησεν εἰς τὴν ἐπὶ τα κρείττῳ ὥθησιν τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως συνδράμων χοηματικῶς εἰς τοῦτο...»¹². Φαίνεται όμως πως και το Μοναστήρι είχε αναδειχθεί σε αντίστοιχο κέντρο: «Ως πρὸς τὸ γυμνάσιον (τοῦ Μοναστηρίου) μὴ δυνηθέντες οἱ ἔφοδοι νὰ ἐπιτύχωσιν ἴκανὸν διάδοχον τοῦ ἀποχωρήσαντος γυμνασιάρχου, ἡναγκάσθησαν νὰ ἀποστείλωσι πέντε ἐκ τῶν ἀνωτέρων μαθητῶν εἰς Ἀθήνας πρὸς τελειοποίησιν... τὸ εἰρημένον γυμνάσιον χρησιμεύει ὡς κέντρον ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν ἄλλων ὁμόρων ἐπαρχιῶν καὶ πόλεων καὶ χωρίων. Ἐκ Καστοριᾶς, Βοδενῶν, Νιαουσσης, Κρουσόβου, Περιστερῶν καὶ Μεγαρόβου συναθροίζονται ἐν Βιτωλίοις πλεῖστοι μαθηταὶ πρὸς ἐκπαιδευτιν»¹³. Τον επόμενο χρόνο ο ΕΦΣΚ πληροφορείται ότι «συνέστη ἐν Βιτωλίοις σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν “Ἐναγγελισμὸς” σκοπὸν τὴν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν τῆς Πελαγωνίας διάδοσιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας» καθώς και ότι τα σχολεία της πόλης φιλοξενούσαν 1.200 μαθητές¹⁴. Αισιόδοξα μηνύματα έρχονταν στον ΕΦΣΚ και από την Στρώμνιτσα, στην οποία «καλῶς διωργανισμένα σχολεῖα ὑπάρχουσιν, ἐν ἑλληνικὸν

μετὰ 44 μαθητῶν, ἐν δημοτικὸν μετὰ 112 καὶ ἐν παρθεναγωγεῖον μετὰ νηπιαγωγείου»¹⁵. Το 1876 ο ΕΦΣΚ πληροφορήθηκε την σύσταση φιλεκπαιδευτικού συλλόγου στην Στρώμνιτσα «σκοπὸν προτιθεμένου νὰ στηρίξῃ τὴν ἐν τῇ ἐπικαίρῳ ἐκείνῃ χώρᾳ τῆς Μακεδονίας οὐχὶ εὐαρέστως ἔχουσαν ἐθνικὴν ἐκπαίδευσιν». Το νέο σωματείο ξήτησε την συνέχιση της συνδρομῆς του ΕΦΣΚ «ἡν οἱ κάτοικοι ἀναγνωρίζουσι ὡς συντελέσασαν εἰς τὴν μικρὰν βελτίωσιν τῆς πρότερον οἰκτρᾶς ἐκπαιδευτικῆς καταστάσεως»¹⁶.

II. Τα λίγα παραδείγματα που παραθέσαμε δίνουν το στίγμα της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης για την οποία πάσχιζε ο ΕΦΣΚ. Οστόσο η ανάπτυξη αυτή γινόταν κάτω από αντίξεις συνθήκες και τα παραδείγματα που παραθέσαμε πιο πάνω συνθέτουν την αισιόδοξη πλευρά της υπόθεσης. Το ύφος των εκθέσεων των επαρχιακών εφοριών και συλλόγων, που αντικατοπτρίζεται στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής του ΕΦΣΚ, δεν είναι πάντα ευχάριστο, συνήθως μάλιστα είναι υπερβολικά βαρύ. Η διεκτραγώδηση της κατάστασης από τους τοπικούς φορείς εξηγείται ίσως από ότι ο ανταγωνισμός για τα κονδύλια του Συλλόγου ήταν ισχυρός. Ανεξάρτητα πάντως από την υπερβολή που διακρίνουμε ορισμένες φορές τα προβλήματα ήταν υπαρκτά. Γι' αυτό τον λόγο η αγωνία της εκπαιδευτικής επιτροπής δεν απέρριψε τόσο από την δυσαρέσκεια για τους ωριμούς ανάπτυξης του σχολικού δικτύου, τους οποίους έτσι και αλλιώς δεν θεωρούσε επαρκείς, όσο από την συναίσθηση των υπαρκτών και φανταστικών κινδύνων που θεωρούσε ως απειλή για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς.

Η αντίληψη για την φύση της απειλής που προκύπτει από τις εκθέσεις αύτές είναι διαφορετική για τις βαλκανικές περιοχές και την Μικρά Ασία. Στην πρώτη περίπτωση η απειλή προέρχεται από την σύγκρουση με τον βουλγαρικό εθνικισμό, τον «Σλαβισμό», και στην δεύτερη από τις διαδικασίες «αφελληνισμού», τις οποίες προκαλούσαν η συμβίωση με αλλόφωνους και οι δραστηριότητες των καθολικών και προτεσταντών ιεραποστόλων.

Το κλίμα που προκύπτει από τις εκθέσεις για την Μακεδονία αντικατοπτρίζει όχι μόνο τον αναδυόμενο εθνικό ανταγωνισμό, αλλά και την συναίσθηση ότι το θρησκευτικό σχίσμα που συντε-

λέσθηκε ερήμην των περισσοτέρων ορθοδόξων λειτουργούσε σε ένα περιβάλλον εθνοτικής ρευστότητας. Η επιλογή της μίας ή της άλλης εθνικής ταυτότητας δεν ήταν δεδομένη, αλλά συχνά δημιουργούσε αισθήματα αμηχανίας στους τοπικούς πληθυσμούς, ελληνόφωνους, βλαχόφωνους, σλαβόφωνους, αλβανόφωνους ή και τουρκόφωνους, που μέχρι τότε προσδιόριζαν την ταυτότητά τους με βάση την χριστιανική ορθοδοξία. Γι' αυτό τον λόγο εξάλλου δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο των χωριών που ταλαντεύθηκαν ανάμεσα στις δύο ιεραρχίες που τα εγκαλούσαν ως μέρος του ποινιού τους ή άλλαζαν πλευρές μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ιερέα του βουλγαρόφωνου χωρίου Βέλικα στην Θράκη, ο οποίος απέστειλε επιστολή προς τον ΕΦΣΚ με την οποία ζητά την συνδρομή του για την δημιουργία σχολείου, γιατί «οι Τιρνοβιώτες κάθε μερινός θέλουν να μας στείλουν παπά βουλγαρικόν και διδάσκαλον αλλά εμίς εις τα ρομέκα συνιθίσαμε και θέλουμε πάλιν το γήδιο να γήμεστεν...»¹⁷. Λίγα χρόνια αργότερα ο ελληνικός σύλλογος της Ραιδεστού πληροφορούσε τον Σύλλογο ότι το βουλγαρικό χωριό Τύρνοβο αν και κατέστη «κέντρον πανολαιυστικῶν ἐνεργειῶν», ζητούσε με αναφορά του στον μητροπολίτη Ανδριανούπολεως «τὴν συγχώρεσιν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»¹⁸.

Η ρευστότητα αυτή υπογράμμιζε το γεγονός ότι ο κατακερματισμένος γλωσσικά και θρησκευτικά χώρος της Μακεδονίας, με την ταυτόχρονη εισβολή των εθνικιστικών πιέσεων, δημιουργούσε ιδιαίτερα προβλήματα στην ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου. Το κυριότερο ίσως πρόβλημα ήταν ο γλωσσικός κατακερματισμός και η προσπάθεια ανάπτυξης του δικτύου αυτού σε περιοχές, όπου τα ελληνικά δεν αποτελούσαν κυρίαρχη γλώσσα. Για το ζήτημα αυτό υπάρχουν πολλές αναφορές στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής. Έτσι στην Δελιάχοβα «ἡ κατάστασις είναι οἰκτρη... ἡ μητρική γλώσσα [τῶν κατοίκων] ἐγένετο ἡ τουρκικήν, τὴν δοπία βαρβάρως ψελλίζουσιν, ἐν δὲ τῇ οἰκογενείᾳ οὐδόλως λαλεῖται ἡ ἔλληνική»¹⁹. Στην Γεβγελή, παρ' ότι σύμφωνα με την αναφορά του μητροπολίτου Βοδενών «ἡ διδακτική γλῶσσα ἐβελτιώθη οὐσιωδέστατα [καὶ] ὁ ἀριθμός καὶ ἡ προθυμία τῶν φοιτούντων αὐξάνουσιν», ο εκεί διδάσκαλος Χαράλαμπος Σούρλας «παραπονεῖται κατὰ δύο κυρίως

...προσκομμάτων, τῆς ἀτάκτου φοιτήσεως τῶν μαθητῶν καὶ τοῦ ἔτερογλώσσου αὐτῶν»²⁰. Στην Γεβγελή, αν και οι γυναίκες των χριστιανών «φέρουσιν ἀκραιφνή ἔλληνικὸν χαρακτῆρα, [οἱ κάτοικοι] ὁμιλοῦσι τὴν βουλγαρικὴν πλὴν τινῶν ὁμιλούντων την βλαχικήν». Στο Κεστενδήλιο, που θα συμπεριλαμβανόταν αργότερα στα εδάφη της βουλγαρικής ηγεμονίας, η οικονομική συνδρομή του Συλλόγου επέτρεψε την ίδρυση σχολείου «εἰς δὲ ἐφοτῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς Νοεμβρίου 1876 δέκα καὶ δικτὼ μαθηταὶ Ἑλληνοβλάχων καὶ Βουλγάρων ἀμφοτέρων τῶν φύλων»²¹. Στα Βελισσά «τὰ μάλα ὀξείπαινος ἀνεδείχθη ἡ Ἑλληνοβλαχικὴ κοινότης ἡ μετὰ τοσάντης καρτερίας ὑπερασπιζομένη τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν κατὰ τῆς ἀπειλούσης αὐτὴν ἀντιπάλου»²². Στην Αχρίδα ὥμως η εφορία απέστειλε «εἰδήσεις λίαν ἀποθαρρυντικάς ἐλεινολογοῦσα τὴν κατάστασιν τῆς ὁρθοδόξου κοινότητος, ἡς ἡ γλῶσσα πολλαχῶς ἐπηρεάζεται...»²³, ενώ λίγα χρόνια αργότερα μία άλλη ἐκθεση σημειώνει ότι «οἱ ἐν Ἀχρίδῃ ὄμοεθνεῖς, καίτοι ἡρωίκως ἀγωνιζόμενοι ὑπὲρ τῶν ἔλληνικῶν σχολείων, μετὰ στεναγμῶν καὶ βασάνων συντηροῦσιν αὐτὰ πενιχρότατα, ἔχοντες νὰ παλαίσουσιν οὐχὶ μόνον κατὰ τῶν σχισματικῶν... ἀλλὰ καὶ κατὰ τῆς βλαχικῆς προπαγάνδας»²⁴.

Στον βόρειο χώρο της Μακεδονίας η επέκταση του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου απέβη δύσκολη υπόθεση. Ξανά το κυριότερο εμπόδιο ήταν ο γλωσσικός κατακερματισμός των ελληνορθόδοξων και η μη γνώση της ελληνικής. Ο εθνικός και θρησκευτικός ανταγωνισμός οδηγούσε στην ίδρυση σχολείων που, όπως ανέμεναν οι τοπικές κοινότητες, θα αναβίωναν την ελληνική παιδεία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ελληνοβλαχικὴ κοινότητα της Πρεσόνης, η οποία «ἀπεδύσατο πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν πατρών καὶ διάδοσιν τῆς ἔλληνικῆς παιδείας, ἡς [οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως] ἀπεξενώθησαν, ἐπειδὴ καὶ παρ' αὐτοῖς ἡ μητρικὴ γλῶσσα ἐστίν ἡ τουρκική, ἣν μανθάνουσιν ἐκ συνηθείας...»²⁵. Λίγο ενωρίτερα ο Σύλλογος της πόλης είχε αποστείλει στον ΕΦΣΚ μαζί με το πρόγραμμα εξετάσεων των σχολείων «καὶ τετράδια ἔλληνικῆς καλλιγραφίας τριῶν μαθητῶν ἐμφαίνοντα τῷ ὅντι οὐχὶ τυχαῖον πρὸς τὰ ἔλληνικὰ γράμματα ξῆλον». Δύσπιστη ίσως η εκπαιδευτική επιτροπή του ΕΦΣΚ συμπλήρωνε: «Εὐχῆς ἔργον θὰ ἡτο, ἀν ἐστέλλοντο ἡμῖν πλείονα τῶν τριῶν»²⁶. Πάντως λίγα

χρόνια ενωδίτερα η ίδια ελληνοβλαχική κοινότητα πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ για την εκπαιδευτική πρόσοδο, όπου «έν αμφοτέροις τοῖς σχολείοις, ίδιως τὰ κοράσια γράφουσι ἐπὶ χάρτου ἑλληνιστὶ μετὰ θαυμαστῆς εὐχερείας»²⁷. Η χρήση ἄλλης εκτός της ελληνικής γλώσσας στην καθημερινή επικοινωνία δεν απέκλειε, σύμφωνα με τις εκθέσεις αυτές, τους χρήστες από τη σχέση τους με τον «ελληνισμόν». Για παράδειγμα στην Κορυτσά «οἱ κάτοικοι διμιλοῦσι μὲν τὴν ἀλβανικὴν, ἀλλ’ εἰσὶ καὶ τὴν μορφὴν καὶ τὸ ήθος ἑλληνικώτατοι, καὶ οὐδὲν τὸ παράδοξον, ἐθνολογικῶς καὶ γλωσσολογικῶς, καθ’ ὅσον εἶναι διμολογούμενον ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ εἰσὶ Πελασγοὶ καὶ ἡ ἀλβανικὴ γλῶσσα αἰτωλικὸν ίδιωμα τῆς ἑλληνικῆς. Ὁπωσδήποτε οἱ ἀνθρωποι οὗτοι μέγα ἔχουσι πόθον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ οὐδόλως χωρίζουσι ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ἐφ’ ὅ καὶ διατηροῦσι τοία ἀξιόλογα σχολεῖα... ἐν οἷς φοιτῶσι 550 περίπου μαθηταὶ ἔξ ὧν 150 κοράσια διμιλοῦντα ἥδη εὐχερῶς ἑλληνιστί»²⁸.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις, δεν ήταν μόνο ο βορειομακεδονικός χώρος στον οποίο αντιμετώπιζε προβλήματα η ελληνορθόδοξη εκπαίδευση. Αντίστοιχες επισημάνσεις αναφέρονται και για την νότια Μακεδονία αλλά και για την Θράκη. Στα Γενιτά ο φιλεκπαιδευτικός σύλλογος της πόλης ιδρύθηκε, για να δημιουργήσει σχολεία σε μία περιοχή «ἔνθα ἡ πάτριος γλῶσσα κινδυνεύει»²⁹. Στην Πρωσσοτσάνη ο τοπικός σύλλογος έκανε ἐκκληση για χρηματική βοήθεια, «ύπέρ τῶν ἀδερφῶν ἐν Πλεύνῃ, Βουναλάκω, Γοργίτηι καὶ τοῖς ἄλλοις πέριξ χωρίοις, οἵτινες διὰ τὴν παντελῆ ἔλλειψιν σχολείων κινδυνεύουσι νὰ ἀπαλλοτριωθῶσι τοῦ ἑλληνισμοῦ»³⁰. Στις Σέρρες ο πρόεδρος του τοπικού φιλεκπαιδευτικού συλλόγου I. Θεοδωρίδης προέβη σε δραματική ἐκκληση προς τον ΕΦΣΚ, για να χρηματοδοτήσει την επέκταση του σχολικού δικτύου, «δι’ οὐ καὶ μόνον δυνατόν ἐστιν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα νὰ γενικευθῇ ἐν ταῖς βουλγαροφώνοις καὶ τουρκοφώνοις ἑλληνικαῖς κοινότησι καὶ καταστῇ γλῶσσα τῆς οἰκογενείας καὶ ἐπικρατήσῃ διότι ἄνευ τούτου οὐδέποτε δ ἑλληνισμός θὰ κατορθώσῃ ν’ ἀποστάσῃ τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ ἀλλοθρόνους ἀδελφοὺς ἀπὸ τῶν γαμψῶν τοῦ πανσλαυσμοῦ ὁνύχων...»³¹.

Αλλά και στην Θράκη η κατάσταση παρουσιάζεται με μελανά χρώματα. Ὁπως και στις ἄλλες περιοχές, το ελληνορθόδοξο σχο-

λικό δίκτυο εμφανιζόταν και λειτουργούσε ικανοποιητικά στα αστικά κέντρα, αλλά δεν μπορούσε να ενσωματώσει εύκολα την περιβάλλουσα ύπαθρο. Για παράδειγμα ο Μαρωνείας Ἀνθίμος πληροφορούσε τον ΕΦΣΚ ότι στην Κιουμουρτζίνα και στην Μαρωνεία υπήρχαν τοία σχολεία, ἑνα ελληνικό, ἑνα αλληλοδιδακτικό και το παρθεναγωγείο, τα οποία φιλοξενούσαν 620 μαθητές, αλλά «τὰ πέριξ χωρία καὶ ἰδίως τῶν Φερρών στεροῦνται καὶ σχολείων καὶ διδασκάλων», ενώ το «τμῆμα τοῦ Αἴνου συνιστάμενον ἔξ 20 χωρίων (ῶν πολλὰ βουλγαρικά) ἐστερεῖτο μέχρι πρό τινος παντὸς μέσου ἐκπαιδευτικοῦ». Στην ίδια την πόλη του Αίνου υπήρχε σχολικό σύστημα με 274 μαθητές, ενώ στα περίχωρα της πόλης είχε ιδρυθεί αλληλοδιδακτική σχολή «εἰς ἣν φοιτῶσι καὶ τὰ τοῦ ἐν Φέρραις βουλγαροφώνου χωρίου Βαλίκιοι παιδία»³².

Στην ανατολική Θράκη πάλι ο φιλεκπαιδευτικός σύλλογος των Σαράντα Εκκλησιών πρότεινε στον ΕΦΣΚ την χορηματοδότηση των κοινοτήτων Βουνάρ Ίσσαρ, Ευκάριοι και Κουρού Δερέ «διὰ τὸ ὀλιγάριθμον τῶν ἐνοικούντων Ἑλλήνων μὴ δυναμένων νὰ συντηρῶσι ἀφ’ ἑαυτῶν τὰ σχολεῖα. ... Σημειωτέον δὲ ὅτι ἐν τοῖς εἰρημένοις σχολείοις οἱ παῖδες τῶν Βουλγάρων ἐφοίτων καὶ φοιτῶσι ἔτι εἰς τὰ ἡμέτερα σχολεῖα δι’ ἔλλειψιν βουλγαρικῶν»³³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκθέσεις του φιλεκπαιδευτικού συλλόγου της Ραιδεστού, ο οποίος είχε ἐντονη ανάμειξη στην ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου στη Θράκη. Σε μία από τις εκθέσεις αυτές μαθαίνουμε ότι, ενώ σε γενικές γραμμές οι πατριαρχικοί υπερτερούσαν, στο τμῆμα Μαλγάρων, «ἄν ἐπέλθῃ μικρά τις βοήθεια... ἐντὸς δλίγων ἐτῶν θὰ ἔξελληνισθῶσι τὰ ἐκεῖ βουλγαρόφωνα χωρία, καθ’ ὅσον τὸ τε διμογενές στοιχεῖον εἶναι ἐπικρατέστερον, οἱ δὲ Βούλγαροι δεικνύουσι τάσιν πρὸς ἔξελληνισμον»³⁴.

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε και ἄλλες αναφορές από την μελέτη του υλικού αυτού, ὡμως θεωρούμε ότι τα όσα εκθέσαμε επαρκούν, προκειμένου να συνθέσουμε το κλίμα στο οποίο μετέφεραν το φιλόμουσο κοινό της οιθωμανικής πρωτεύουσας οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπῆς του Συλλόγου. Κρατούμε προς το παρόν ως δεδομένο την εθνοθρησκευτική ρευστότητα και την γλωσσική διαίρεση που διέκρινε και την Μακεδονία και την Θράκη καθώς και την αίσθηση της καταδίωξης από τους

αντιπάλους που συχνά καταγράφεται και αυτή στις εκθέσεις. Ο λόγος που δεν υπεισήλθαμε και σε τέτοιου τύπου τεκμηρίωση είναι ότι αυτή η διάσταση έχει τονισθεί στο έπαρδο από την ελληνική ιστοριογραφία*. Αυτό που έχει σημασία να σημειώσουμε στο σημείο αυτό είναι ότι η ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού δικτύου στις βαλκανικές επαρχίες επεκτάθηκε με ευχέρεια στις πόλεις, αλλά στις αγροτικές περιοχές, και ιδίως σε αυτές όπου υπερτερούσαν οι βουλγαρόφωνοι, η διείσδυσή του ήταν δύσκολη. Η αίσθηση της απειλής εμφανίζεται να προκύπτει από τον εθνικό ανταγωνισμό, ενώ η επιτυχής διεκπεραίωση του εθνικού αγώνα δεν απαιτούσε μόνο την επέκταση του σχολικού δικτύου αλλά και την ικανοποιητική λειτουργία του σε συνθήκες που δεν ήταν πάντα ευνοϊκές.

Αντίθετα από τον βαλκανικό χώρο οι ελληνορθόδοξες κοινότητες στην Μικρά Ασία αντιμετώπιζαν διαφορετικής φύσης απειλές, σύμφωνα πάντα με τις εκθέσεις του Συλλόγου. Και εδώ η διαμόρφωση της ταυτότητας των τοπικών κοινοτήτων καθορίσθηκε από τη μακρά διάρκεια: η χριστιανική οικουμενική ορθοδοξία αποτελούσε τον κυρίαρχο κρίκο των πληθυσμών χωρίς αλλά γνωρίσματα, όπως η χρήση διαφορετικής γλώσσας, να εμποδίζουν την συμμετοχή στο πλήρωμα της ορθόδοξης εκκλησίας. Το

* Το στοιχείο της «καταδίωξης» των ελληνορθόδοξων πιστών στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως αποτέλεσε συχνά επιχείρημα τόσο της εκκλησίας όσο και των ελληνικών εθνικών κυνήσεων. Η αναφορά στις διώξεις αυτές ενίσχυε το επιχείρημά τους ότι η διείσδυση του Βουλγαρικού εθνικισμού και της βουλγαρικής εξαρχίας οφείλοταν στην τρομοκράτηση του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού και στις δολιότητες και συνεπώς οι βουλγαροί δεν είχαν κανένα «φυσικό» δικαίωμα επί του πληθυσμού αυτού. Η διάσταση αυτή τονίζεται συνεχώς σε πηγές της εποχής αλλά και στην νεότερη ελληνική βιβλιογραφία. Βλ. Κώδιξ της Αλληλογραφίας Αγαθάγγελου Βοδενών, Θεσ/νίκη 1971, Η Μητρόπολις Νευροκοπίου 1900-1901, Θεσ/νίκη, 1961, Επίσημα έγγραφα περί της εν Μακεδονίᾳ οδυνηράς καταστάσεως, 1906 (επανέδοση 1993), Οι εκθέσεις του προξένου Σαχτούνη: ο Μακεδονικός Αγώνας εις την περιοχήν των Σερρών κατά το 1907, Θεσ/νίκη, 1958, Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτα. Γερμανού Καραβαγγέλη, Απομνημονεύματα (ο Μακεδονικός αγώνας), 1959. Το ελληνικό και πατριαρχικό επιχείρημα περί τρομοκρατήσεως πρέπει να αντιπαραβληθεί με το ανάλογης πολιτικής σκοπιμότητας βουλγαρικό επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο το «ελληνικό Πατριαρχείο καταπίεζε τους βουλγαρικούς πληθυσμούς που κυριαρχούσαν στην Μακεδονία και την Θράκη και τους στέροισε το δικαίωμα εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

διαχρονικό αυτό στοιχείο ενότητας είχε αμβλύνει υπάρχουσες διαφοροποιήσεις στην καθημερινή ζωή. Από την άλλη η μη εκδήλωση εθνικιστικών πιέσεων στο εσωτερικό των χριστιανικών κοινοτήτων στην Μικρά Ασία, ανάλογων των πιέσεων στις κοινότητες της βαλκανικής, ενίσχυε την συνοχή τους. Όμως η εμφάνισή και ενίσχυση του εθνικού στοιχείου στην συγχρότηση της ταυτότητας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών αλλά και των χριστιανικών κοινοτήτων γενικότερα εκδηλώθηκε και στον χώρο της Μ. Ασίας. Με δεδομένη την ανυπαρχία των εθνικών αντιθέσεων στις οποίες η ελληνορθόδοξη κοινότητες η επίδραση του «εθνικού» στοιχείου καταγράφεται κατ' αρχήν μέσα από την αναπροσαρμογή των δεδομένων της συλλογικής ταυτότητας με την «αναγνώριση» στοιχείων που θεωρούνταν ότι απειλούσαν την εθνική κατ' αρχήν και την θρησκευτική κατά δεύτερον συνείδηση των ελληνορθόδοξων. Η επιλογή των στοιχείων αυτών γίνεται από τους τοπικούς φιλεκπατευτικούς συλλόγους και τους λογίους αλλά και από ιεράρχες και γενικά εμπίπτει στην σφαίρα των κριτηρίων μίας ιδιόμορφης ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ξανά η αποτύπωση του εθνικού φρονήματος εμφανίζεται να έχει ως αφετηρία τον προσδιορισμό των απειλών και πιο συγκεκριμένα την απώλεια της ελληνικής γλώσσας από πολλές ορθόδοξες κοινότητες και την πολιτική προστηλυτισμού που φέρονταν να επιχειρούν ιεραποστολές άλλων χριστιανικών δογμάτων που δρούσαν στην περιοχή. Ο Σύλλογος θεωρούσε ότι η αναγνώριση των δεδομένων αυτών ως απειλών από τις ίδιες τις ορθόδοξες κοινότητες ισοδυναμούσε με την αποδοχή ελληνικού εθνικού φρονήματος.

Οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής είναι πράγματι ενδεικτικές για τις συνιστούσε απειλή και αξίζει τον κόπο να αναφέρουμε ορισμένα παραδείγματα. Στην επαρχία της Νίκαιας η «κατάσταση τυγχάνει ήδη στα εύχαριστας, καίτοι ή άδελφότης τῶν Κιανῶν πολλά μοχθούσης ὑπέρ τῆς ὑπὸ τῶν ξένων γλωσσῶν καταπνιγμένης ελληνικῆς γλώσσης»³⁵. Στην περιοχή της Ιωνίας Σαρωκάν, στην κωμόπολη Κίρκιτζε «οἱ ὄνθρωποι οὗτοι ὃν οἱ χαρακτήρες φέρουσιν ἔτι τὸν ἐλληνικώτατον τύπον δὲν λαλοῦσι εἰ μὴ τὴν τουρκικήν, καίτοι οὐδεὶς ὀθωμανὸς ἢ ἄλλου θρησκεύματος συγκατοικεῖ μετ' αὐτῶν»³⁶. Στην περιοχή του Πόντου ο κίνδυνος απώλειας της γλώσσας δεν προερχόταν από την συ-

γκατοίκηση με αλλόφωνους αλλά από την μετανάστευση. Όπως μαρτυρεί μία έκθεση από την Κερασσούντα, έπρεπε να επιταχνθεί η ίδρυσις σχολείων στην ενδοχώρα «έπειδη οι κάτοικοι τῶν μερῶν ἔκεινων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεταβαίνουσιν εἰς ἀλλοδαπὴν λόγῳ ἐργασίας, φόβος ὑπάρχει, τοῦ χρόνου προϊόντος, μήπως ἀπολέσωσι ἔνεκα τῆς ἀμαθείας αὐτῶν τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν»³⁷. Η μη χρήση της ελληνικής γλώσσας θεωρήθηκε μάλιστα ως προϋπόθεση ἀλωσῆς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων από τις προτεσταντικές ιεραποστολές. Έτσι στην επαρχία της Προύσσας, «ἵσ οἱ κάτοικοι τὸ πλεῖστον βαρβαρόφωνοι καὶ ἀμαθεῖς ὅντες εὐκόλως εἰς τὰς προστηλυτικὰς τῶν δυτικῶν ἐμπίπτουσι πλεκτάνας... Τὸ Δεμερδέσιον, ἐν ᾧ τὸ κέντρον τῶν μηχανορραφῶν, καὶ ἡ ἐν Προύσῃ συνοικίᾳ Καγιάμπασι ἐν ἦ... οὐκ δίγοι τῶν κατοίκων αὐτῆς ἐν βραχεῖ χρόνῳ προστηλυτίσθησαν. Υπάρχει δὲ φόβος μήπως πάντας τοὺς ἐν Καγιάμπασι, ὁμογενεῖς ἀπολέσῃ τὸ ἔθνος»³⁸. Η δυσμενής αυτή κατάσταση συνδυαζόταν ίσως με τούτην την προθυμία για εκπαίδευση στην ευρύτερη περιοχή της Προύσσας «φαίνεται ἐν γένει μᾶλλον ἐλαττούμενη»³⁹.

Ανάλογες επισημάνσεις γίνονται και για τις τουρκόφωνες ελληνορθόδοξες κοινότητες της Καραμανίας. Στο Προκόπιο της Καισάρειας ο νεοσύστατος εκπαιδευτικός Σύλλογος «φλεγόμενος ὑπὸ τοῦ πόθου διπλῶς ἀπανταχοῦ τῆς Καισαρείας κατορθώσῃ τὴν ἀνάκτησιν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, συντελεῖ δραστηρίως εἰς τὴν ἐν Προκοπίῳ ἀκμαίαν διατήρησιν δύο παρθεναγωγείων καὶ ἐνὸς δημοτικοῦ (καὶ ἐπὶ πλέον) ἐνεργεῖ πρὸς ἀποσύρησιν τοῦ προτεσταντικοῦ προστηλυτισμοῦ...»⁴⁰. Στο Ικόνιο η δημιογεροντία της κοινότητας, που αποτελούσαν 150 τουρκόφωνες οικογένειες, επιθυμούσε την ίδρυση παρθεναγωγείου «θέλουσα νὰ σώσῃ ἀπὸ τοῦ ἐπικειμένου ἔθνικον θρησκευτικὸν ὀλέθρου τὴν δράκα ταύτην... τῶν Ἐλλήνων οἵτινες... τὴν πατρῷαν γλῶσσαν ἀποβάλλοντες κινδυνεύουσι νὰ ἀπολέσωσι καὶ τὸν μόνον δεσμὸν συνδέοντα αὐτοὺς μὲ τὸ πανελλήνιον, τὴν θρησκείαν, καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν ιεραποστόλων...»⁴¹.

Η χρήση ἀλλης γλώσσας πλην της ελληνικής ερμηνεύεται εδώ ως απειλή για την εθνική ταυτότητα των πληθυσμών. Το ενδιαφέρον της υπόθεσης είναι ότι η μη χρήση της ελληνικής, όπου παρατηρείται, δεν ήταν μία πρόσφατη εξέλιξη, αλλά είχε πραγ-

ματοποιηθεί πολύ καιρό πριν. Η γλωσσική ρευστότητα που επισημαίνεται στις εκθέσεις έχει σημασία, γιατί αναδεικνύεται ως πρόβλημα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα, ενώ όλα τα στοιχεία που την προσδιόριζαν ήσαν γνωστά από πριν. Επί πλέον δεν είναι βέβαιο το κατά πόσον οι τοπικοί πληθυσμοί ἔβλεπαν το θέμα από την ίδια σκοπιά. Οι τουρκόφωνοι χριστιανοί της Καισάρειας και του Πόντου εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν την τουρκική είτε με ελληνικούς χαρακτήρες, όπως εξάλλου μαρτυρούν πολλά από τα αρχεία των κοινοτήτων των περιοχών αυτών που συντάσσονταν μέχρι και τον οριστικό ξεριζωμό τους το 1923*. Ο ΕΦΣΚ με την επισήμανση αυτή επιδιώκει να προβάλλει την χρήση της ελληνικής γλώσσας ως κριτήριο εθνικότητας και να υπογραμμίσει ότι η απώλειά της συνεπάγεται και απώλεια για το ελληνικό έθνος. Πρέπει να σημειωσουμε ότι η εμμονή στο κριτήριο αυτό, αν και σημαντική καθ' εαυτή, θα έπρεπε να συγκεντιμεί και με την αγωνία του ΕΦΣΚ για την αργή επέκταση της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, του μόνου παράγοντα που κατά την γνώμη του Συλλόγου θα μπορούσε να μεταβάλει την κατάσταση. Ας θυμηθούμε ότι στην περίπτωση των βαλκανικών επαρχιών η μη χρήση της ελληνικής δεν αποτελούσε και στοιχείο αποκλεισμού από τον κορμό της ελληνικής εθνικής κοινότητας στον βαθμό που το εκπαιδευτικό δίκτυο αναπτυσσόταν ικανοποιητικά. Έτσι στην Κορυτσά η χρήση της αλβανικής δεν αποτελούσε κριτήριο για την μη ελληνικότητα των κατοίκων, επειδή είχε ιδρυθεί ελληνικό σχολείο και η εκπαίδευση στην νέα γλώσσα προχωρούσε ικανοποιητικά. Αντίθετα σε πολλές περιοχές της Μ. Ασίας η ανάπτυξη του σχολικού συστήματος ήταν, σύμφωνα με την άποψη της εκπαιδευτικής επιτροπής, προβληματική και δημιουργούσε προϋποθέσεις απώλειας του φρονήματος. Για παράδειγμα στην Αμάσεια, που μέχρι το 1873 είχε καταγραφεί μία μεγάλη επέκταση του συστήματος, το 1878 σημειώνεται ότι «ἐν εὐαριθμοῖς μόνον πόλεσι καὶ πολίχνις ὑπάρχουσι δημοτικὰ σχολεῖα», ενώ στην Νικόπολη και στο Σι-

* Είναι χαρακτηριστικό ότι στις καθημερινές επαφές οι περισσότερες ορθόδοξες κοινότητες της νοτιοανατολικής Μ. Ασίας χρησιμοποιούσαν την τουρκική και τα καραμανλίδικα μέχρι και την δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα.

βάς «έλαττώθη οὐκ δύλιγον διάριθμός τῶν σχολείων» και στην Νεοκαισάρεια «οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ εὔρισκομεν ἄξιον λόγου δημοτικὸν ἀλλ' ἐν Οἰνόῃ»⁴². Στην περιοχή του Πόντου, στην Αργυρούπολη, η τοπική φιλεκπαιδευτική αδελφότητα αντιμετώπιζε προβλήματα τα οποία θα επιδρούσαν και στο υπάρχον σχολικό δίκτυο. Όπως αναφέρεται στη σχετική ἔκθεση η αδελφότητα αυτή «...καθορῶσα τὸν κίνδυνον τῆς χώρας, ἃν αὗτη μὲν ἀπογνοῦσα ἀπεμαραίνετο καὶ διελύετο καὶ συνδιελύοντο δὲ καὶ τὰ ὑπὸ αὐτῆς προστατευόμενα καὶ συντηρούμενα σχολεῖα, ἀπερ μόνα σχεδὸν ὑπολείπονται ἐν τῇ περιοίκῳ χώρᾳ ἔσχατον προπύργιον καὶ καταφύγιον τῆς ἔθνικῆς γλώσσης καὶ παιδείας...»⁴³. Προφανώς οι διαπιστώσεις αυτές δεν είχαν γενική εφαρμογή, αλλά αφορούσαν μέρος μόνο της Μικρασίας και κυρίως τις απομακρυσμένες περιοχές. Αργότερα μάλιστα το ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σύστημα επεκτάθηκε ικανοποιητικά παντού. Ωστόσο στην δεκαετία του 1870 οι αδυναμίες του συστήματος ήσαν εμφανείς και ο ΕΦΣΚ το αναγνώριζε.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο στοιχείο που παρουσιάζει κατά την γνώμη μας ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για την συχνή αναφορά στην «αμάθεια» και στην αδιαφορία πολλών κοινοτήτων απέναντι στην παιδεία και κατ' επέκταση στην απροθυμία τους να ιδρύσουν εκπαιδευτήρια και σχολεία. Η διάσταση αυτή αναφέρεται πολύ συχνά στις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής του ΕΦΣΚ και αφορά σχεδόν αποκλειστικά, επαναλαμβάνονται, την Μ. Ασία. Από μία άποψη η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος παρουσιάζει αντίστοιχη εικόνα με αυτή των βαλκανικών επαρχιών. Η ανάπτυξη του δικτύου στις πόλεις ήταν σχετικά ικανοποιητική, ενώ στα χωριά παρουσιάζει αισθητές δυσκολίες. Εκεί η εμπονή στην «αμάθεια» φαίνεται πως είχε μεγαλύτερη αντοχή.

Έτσι στην κοινότητα Κρήνης δημιουργήθηκε φιλεκπαιδευτικός σύλλογος, προκειμένου να επεκτείνει την εκπαίδευση στα περίχωρα «κυρίως εἰς τὸ τμῆμα τῆς περιφερείας ταύτης, τὸ μᾶλλον τῶν ἄλλων ἔχον ἀνάγκην τοῦ φωτὸς τῆς παιδείας καθ' ὅσον καὶ πενέστερον τυγχάνει καὶ ὑπὸ ζοφωδεστέρου ἀμαθείας σκοποῦ περιβάλλεται»⁴⁴. Στην Μαγνησία «κεῖται καὶ ἡ ωραία καὶ ἐμπορικὴ πόλις Ναζλί, ἡς οἱ κάτοικοι διακρίνονται δυστυχῶς καὶ κατ' ἔξαίρεσιν ἐπὶ ἀμαθείᾳ καὶ ἀφιλομονούσια... Ἐν γένει στὴν πε-

ριοχὴ τῆς Μαγνησίας, δηλαδὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχίᾳ Ἡλιούπολεως) οἱ ἀνθρωποι... αἰσθάνονται μὲν τὴν ἀνάγκην τῶν γραμμάτων ἀλλ' ἔνεκα τῆς πενίας καὶ ἀθλιότητος αὐτῶν ἀναγκάζονται νὰ μένουσι ἐν τῇ ἀμαθείᾳ, ἀφ' ἧς οὐδεὶς ὁ λυτρώσων ἦ μὴ ὁ κύριος»⁴⁵. Στην Κίο πάλι η τοπική κοινότητα συντηρούσε δύο μόνο σχολεία και τα περισσότερα παιδιά «περιφέρονται εἰς τὰς ἀγυιάς ἀσχημονοῦντα και εἰς τὴν φυγοπονίαν και ὀκνηρίαν ἐθιζόμενα»⁴⁶, ενώ από την Έφεσο ο μητροπολίτης Αγαθάγγελος ενημέρων τον ΕΦΣΚ για την ίδρυση ἔξι συλλόγων «κύριον μέλημα ἔχόντων τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων ἐν τοῖς λαοῖς ἐκείνοις τοῖς ἐπὶ αἰῶνας ἐν ἀμαθείᾳ διατελοῦσιν ὡς καὶ τὴν ἀνέγερσιν τριῶν πάρθεναγωγείων ἐν Μαγνησίᾳ, Νυμφίῳ και Ἀξαρίῳ»⁴⁷.

III. Συνοψίζοντας την κατάσταση θα λέγαμε ότι οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής για την Μ. Ασία αντιμετωπίζουν την κατάσταση της εκπαίδευσης μέσα από το πρόσιμα των απειλών που συνιστούν η απώλεια της ελληνικής γλώσσας για ορισμένες κοινότητες, η προστηλυτιστική δραστηριότητα δυτικών ιεραποστολών καθώς και η αδράνεια που επέβαλλε η «αμάθεια» σε πολλές τοπικές κοινότητες. Η εισαγωγή του σχολικού δικτύου, που ήταν και το ζητούμενο, θεωρήθηκε ότι θα λειτουργούσε αποτελεπτικά ενισχύοντας την σχέση των πληθυσμών αυτών με την ελληνική κοινότητα.

Έκτός των ιδεολογικών στοιχείων που προκύπτουν από την μελέτη του υλικού, θα επιθυμούσαμε να επισημάνουμε και δύο άλλα σημεία. Το πρώτο αφορά την ἐντονη δραστηριοποίηση των συλλόγων, δηλαδὴ των μη εκκλησιαστικών φορέων στην ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου, και το δεύτερο τις σχέσεις των συλλόγων με τις εκκλησιαστικές αρχές. Όσον αφορά το πρώτο ξήτημα, αυτό που εντυπωσιάζει είναι το εύρος της γεωγραφικής διασποράς των συλλόγων και η ἐντονη ενασχόλησή τους με την εκπαίδευση. Η δραστηριοποίηση των συλλόγων προς την κατεύθυνση αυτή αναμφίβολα αντικατοπτρίζει την ανάγκη παρέμβασης μερίδων της ελληνορθόδοξης μεσαίας τάξης στον τομέα αυτό και η ευρύτητα του φαινομένου υποδηλώνει απλά έναν κοινό τόπο των αστικών κυρίων στρωμάτων αναφορικά με

την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης. Δεν είναι τυχαίο που η κύρια πηγή των πληροφοριών του ΕΦΣΚ, με βάση τις οποίες συντάσσονταν και οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, ήταν τοπικοί σύλλογοι. Οι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι της Θεσσαλονίκης, της Ραιδεστού και της Τραπεζούντας αποτέλεσαν τους βασικότερους ίσως συνεργάτες του ΕΦΣΚ, αλλά υπήρξαν και πολλοί άλλοι τόσο στην Βαλκανική όσο και στην Μ. Ασία. Θεωρούμε ότι ο ΕΦΣΚ αναφέρεται στους συλλόγους, επειδή τους αναγνωρίζει ως τους κύριους φυσικούς φορείς της εκπαίδευσης, αναγνωρίζει δηλαδή σε αυτούς την δική του εικόνα και την δική του πρωτοβουλία στον αντίστοιχο χώρο της Πόλης. Η παρατήρηση ίσως θα ήταν άνευ σημασίας, εάν η προβαλλόμενη από τον ΕΦΣΚ θέση των συλλόγων στην εκπαίδευση δεν υπέκουπτε και κάτι άλλο: την διαμάχη πολλών συλλόγων με την εκκλησιαστική ιεραρχία. Η διαμάχη αυτή δεν πήρε βέβαια ανοικτή μορφή και τις περισσότερες φορές οι επισημάνσεις του Συλλόγου αναφέρονται σε ιεράρχες προσωπικά και χωρίς να αφήνουν περιθώρια, για να κατηγορηθεί η Μεγάλη Εκκλησία στο σύνολό της. Ωστόσο οι αναφορές είναι αρκετές και δεν φαίνεται να συνιστούν μεμονωμένα περιστατικά.

Σχολιάζοντας τα εκπαιδευτικά πράγματα για την επαρχία της Νίκαιας, η έκθεση για το έτος 1873 επισημαίνει: «Λυπούμεθα κυρίως ότι αἱ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Νίκαιας διαβιβασθεῖσαι ἡμῖν πληροφορίαι ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως καὶ ἐτέρων ἀριμοδίων προσώπων παρονταίσουσι τὴν κατάστασιν αὐτῆς ὡς ἡκιστα εὐχάριστον... Λυπεῖται δὲ ἐπίσης ὁ Σύλλογος ότι δὲν δύναται εἰπεῖν καὶ περὶ τοῦ Σεβασμιωτάτου Ἀγίου Νίκαιας ὅτι εἴπε καὶ θέλει εἰπεῖν περὶ οὐκ εὐαριθμων εὐτυχῶς φιλομούσων ιεραρχῶν»⁴⁸. Η ίδια έκθεση υπογραμμίζει το γεγονός ότι η ιερατική σχολή της Τραπεζούντας, παρ' ότι «ἀνταπεκρίθη τῆς προσδοκίας πάντων... στερεῖται μέχρι τῆς ὥρας τῆς ἀρωγῆς καὶ τῆς συμπράξεως τῶν πλησιοχώρων μητροπολιτῶν καὶ τῶν καθηγουμένων τῶν πέριξ μονῶν»⁴⁹. Λίγο αργότερα ο γνωστός λόγιος της Τραπεζούντας Σάββας Ιωαννίδης απέστειλε επιστολή για την κακή εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή στην οποία «μετὰ πατριωτικῆς δόργης οὐχὶ ἀδίκου κατέξανταται κατὰ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν γραμμάτων, οἵτε δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἀγνοήσωσι τὴν ὑψηλὴν αὐτῶν

ἐντολὴν»⁵⁰. Ανάλογες πληροφορίες προκύπτουν και στην επαρχία Νικομήδειας, στην οποία «τὰ σχολεῖα ἔχουσι ὡς καὶ πρότερον κακῶς διὰ τὴν παντελῇ ἀκηδίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων, μάλιστα δὲ τὰ μεσογειότερα τῶν ἐπαρχιῶν... εἰσὶ παραμελημένα θρησκευτικῶς καὶ ἡθικῶς τῶν κατοίκων ἀποβαλόντων ἀπὸ πολλοῦ τὴν πάτριον γλώσσαν καὶ νῦν τῶν μὲν ὄντων τουτοφώνων τῶν δὲ ἀρμενοφώνων»⁵¹.

Αλλά και στη Βαλκανική συναντούμε ανάλογες αναφορές. Έτσι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Ραιδεστού πληροφορεί τον ΕΦΣΚ για τα προβλήματα που υφίστανται στην κοινότητα Ηρακλείας «λόγῳ των διχοστασιῶν εἰς ἀς εύρισκεται ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἀδελφότης μετά τοῦ γεροντισμοῦ» και ζητά από τον Σύλλογο «ὅπως δεόντως ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, ἵνα προσκληθῇ ἡ κοινότης νὰ παραδώσῃ εἰς τὴν ἀδελφότητα τὴν διαχείρισην τῶν τε ἐκπαιδευτηρίων καὶ τῆς ἐκκλησίας...»⁵². Κατά το ίδιο διάστημα ο ΕΦΣΚ επιχαίρει τον γεγονότος ότι οι έριδες των εκκλησιαστικών και των εκπαιδευτικών αρχών στην Ανδριανούπολη τερματίστηκαν «πρὸς διφελος τῆς ἐκεὶ ἐκπαιδεύσεως»⁵³, αλλά η κατάσταση στη Θράκη δεν ήταν πάντα ευχάριστη. Έτσι η ίδια έκθεση υπογραμμίζει ότι «δυστυχῶς ἀναγκαζόμεθα νὰ ἀναγνωρίσωμεν ὡς ὁρθὰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ ἐν Ραιδεστῷ συλλόγου, ισχυριζομένου ότι ἡ φιλοπρόοδος ἀδελφότης μετά τινός ὑπερβολῆς ἔσπευσε νὰ ἐπαινέσῃ τὸν ξῆλον τοῦ Ἅγιου Βιζέντη περὶ πᾶν ἄλλο... ἡ περὶ τὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀσχολούμενου». Για νὰ συμπληρώσει για την κατάσταση της εκεὶ εκπαιδεύσεως: «Ιδίως δὲ ἐλαττώνει τὸν ἐνθουσιασμὸν ἡμῶν τὸ γεγονός ότι ἡ ἐπαρχία αὕτη ἀμοιβεῖ τῆς ἀνωτέρας ἐκείνης ποιμαντορικῆς διευθύνσεως ἥτις... συνεργαζομένη μετὰ τῶν σωματείων ἡδύνατο νὰ κατατραματίσῃ... πᾶσαν κατὰ τοῦ ἡμετέρου ἔθνους... ἀντίπραξιν»⁵⁴.

Οι λίγες αυτές αναφορές δίνουν το στίγμα μίας αντιπαλότητας που ανέκυψε σε πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες. Οι σύλλογοι προσπαθούσαν να αναλάβουν την πρωτοβουλία στην εκπαίδευση και ἐβοισκαν συχνά αντίθετες τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές. Θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι η εκκλησία δεν ενδιαφέρθηκε για την ανάπτυξη του ελληνορθόδοξου εκπαιδευτικού

δικτύου, καθώς οι μεταγενέστερες εξελίξεις μάς πείθουν για το αντίθετο. Επί πλέον οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής συχνά επισημαίνουν την συμβολή των τοπικών ιεραρχών σ' αυτή την προσπάθεια. Εξάλλου οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις αντιθέσεις αυτές δεν είναι αρκετές, για να διαπιστώσουμε την έκταση της διαμάχης. Πάντως άποψη μας είναι ότι οι σύλλογοι ανέπτυξαν μία έντονη δραστηριότητα που στα αρχικά τουλάχιστον στάδια αντιμετώπισε την δυσπιστία ακόμη και την αντίθεση πολλών ιεραρχών*. Η δυσπιστία αυτή πρέπει να οφείλεται κατ' αρχήν στο ότι η πρωτοβουλία που πήραν οι σύλλογοι ήταν ανεξάρτητη των εκκλησιαστικών αρχών. Άλλα μία τέτοια εξήγηση δεν είναι επαρκής, όχι μόνο διότι οι τοπικοί ιεράρχες πολλές φορές συνέπραξαν με τους συλλόγους, αλλά και γιατί άλλοι ιεράρχες πήραν οι ίδιοι την πρωτοβουλία σύστασης συλλόγων. Αυτό που κατά την γνώμη μας πρέπει να είχε μεγαλύτερη σημασία ήταν ο προσανατολισμός της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, που για τους περισσότερους συλλόγους έπρεπε να είχε ένα έντονα εθνικό στίγμα και να προωθεί την «ελληνικότητα». Για πολλούς ιεράρχες ο προσανατολισμός αυτός αντέβαινε στον οικουμενικό χαρακτήρα της εκκλησίας και συνεπώς δεν μπορούσε να υιοθετηθεί. Είναι άραγε οριακή περίπτωση η ελληνική κοινότητα της Τούλτσας, όπου ο εκεί εκπαιδευτικός σύλλογος που συντηρούσε και το σχολείο βρήκε αντίθετο τον Άγιο Δρύστρας Διονύσιο «καταπολεμούντα τούς συνταχθέντες κανονισμούς της τε έκκλησίας και

* Δεν είναι τυχαίο ότι η δημιουργία της εκπαιδευτικής αδελφότητας «Αγαπάτε Αλλήλους» οφείλεται στην πρόθεση του Ιωακείμ Γ' να αντισταθμίσει την εκπαιδευτική δραστηριότητα του ελλαδικού και συνεπώς μη ελεγχόμενου εθνικιστικού εκπαιδευτικού «Συλλόγου περὶ διαδόσεως των ελληνικών γραμμάτων», Kofos E., «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the Irredentist policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies*, 1986 (4), 113. Η αντίθεση εθνικισμού και ορθόδοξης εκκλησίας έχει πολύ πρόσφατα εισαχθεί ως προβληματική στην ελληνική ιστοριογραφία, αν και υπόνοιες για αυτή την αντίθεση έχουν εκφρασθεί και παλαιότερα. Για μία ολοκληρωμένη και διαχρονική ανάλυση του ζητήματος βλ. Kitromilidis P. «“Imagined communities” and the origins of the national Question in the Balkans» στο Mark Blinkhorn and Th. Veremis (eds) *Nationalism and Nationality*, 1990. Βλ. επίσης Εξερτζόγλου Χ. «Το Προνομιακό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, (16), 1992, και Π. Κονδύλη «Η καχεξία του αστικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία και ιδεολογία», *Τα Ιστορικά*, (12/13), 1990.

τῶν σχολείων δι' ἄλλους τε λόγους και μάλιστα διὰ τὸν ἐπ' αὐτῶν τεθέντα τίτλον “ἔλληνικὴ κοινότης” (οὗτονος ἡ σφόδρα ἐπιφυλακτικὴ αὐτῆ πανιερότης ἀπήτει τὴν διὰ τῶν λέξεων “γραικὴ κοινότης” ἀντικατάστασιν) καὶ διὰ τοιαύτης ἐπιμονῆς τὴν τε καταπάτησιν τῶν κανονισμῶν καὶ τῆς κοινότητος τὴν ἀποθάρρυνσιν σχεδὸν ἐπενεγκότα»⁵⁵. Μήπως μάλιστα στην ίδια επιφυλακτικότητα οφείλεται και η αντίθεση της ορθόδοξης εκκλησίας του Τύρωνοβου στην ίδρυση κεντρικής σχολής στην πόλη, που πρότεινε η κοινότητα του Μεγάροβου⁵⁶; Η διάσταση ανάμεσα στην οικουμενικότητα της ορθόδοξης και του εθνικισμού είχε τότε προσλάβει τις μεγαλύτερες διαστάσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι η καταδίκη της βουλγαρικής εξαρχίας στηρίχθηκε στην κατηγορία του «εθνοφυλετισμού», δηλαδή στην νιοθέτηση της διάκρισης των πιστών με βάση κριτήρια που δεν ήσαν αποδεκτά από την Μεγάλη Εκκλησία*. Ήταν ποτέ δυνατό η αντίληψη αυτή που καταγράφηκε στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο, δηλαδή κατά την διάρκεια μίας πατριαρχικής συνόδου, να μην εύρισκε ἔδαφος σε τοπικούς ιεράρχες; Αν όμως η ερμηνεία αυτή είναι ορθή, πώς να εκτιμήσει κανείς την σύμπραξη ιεραρχών με τους συλλόγους; Μία πρώτη υπόθεση θα ήταν ότι τα προγράμματα των εκπαιδευτηρίων ανταποκρίνονταν στο πνεύμα της εκκλησίας. Άλλα ακόμη και αν αυτό είναι σωστό, και δεν διαθέτουμε το υλικό που θα το διαφεύσει ή θα το επιβεβαιώσει, δεν μας φαίνεται επαρκής. Κατά τη γνώμη μας οι περισσότεροι ιερείς που συμμετείχαν στην ίδρυση εκπαιδευτηρίων και συλλόγων θεωρούσαν τους φορείς αυτούς ως μηχανισμούς συνοχής των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων απέναντι στις πιέσεις μίας εθνικής κίνησης που επιθυμούσε να τις αποστάσει από την καθοδήγηση της Μεγάλης Εκκλησίας. Η διατήρηση της συνοχής των πληθυσμών αυτών καθώς και των σχέσεών τους με το πατριαρχείο, αν και αποτέλεσε την κύρια προτεραιότητα της εκκλησίας, δεν απέτρεψε την εκδήλωση διαμαχών ανάμεσα σε τοπικούς ιεράρχες με ισχυρή οικουμενική συνείδηση και ομάδες ελληνορθόδοξων με ελληνική εθνική συνείδηση.

* Για την θέαση του εθνικιστικού φαινομένου από την Μεγάλη Εκκλησία απαραίτητη είναι η ανάγνωση των πρακτικών της Συνόδου για το βουλγαρικό ζήτημα. Βλ. *Πρακτικά της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου περὶ του βουλγαρικού εκκλησιαστικού ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις, 1872.

Ο ΕΦΣΚ από την πλευρά του ήταν γνώστης αυτής της κατάστασης. Αναγνώριζε τις δυσκολίες που προέκυπταν από την αντίθεση συλλόγων με τις αντίστοιχες εκκλησιαστικές ιεραρχίες, αλλά επεδίωξε να διατηρήσει χαμηλούς τόνους και να κρατήσει τις ισορροπίες με την εκκλησία. Ενδεικτική είναι η αντίδραση του Συλλόγου στην έκθεση του διευθυντή του σχολείου της Τριγλίας Αποστολίδη, ο οποίος κατηγορούσε τις εκκλησιαστικές αρχές του τόπου του για ολιγωδία στην εξάπλωση της εκπαίδευσης: «*Η έκθεσις τοῦ κ. Ἀποστολίδου... δὲν ἥθελεν χρηγήσει ἡμῖν ἀφορμὴν σκέψεων... ἀν δὲν εἴχομεν ὑπ’ ὅψιν ἐτέραν ἔκθεουν ἐξ ἄλλης ἑλληνικῆς κοινότητος ἐν ᾧ προτείνεται... ὁ παντελῆς ἀπὸ τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἀποκλεισμὸς τῶν ἀρχιερέων. Ἄλλ’ ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐπιτροπὴ [θεωρεῖ ὅτι τέτοια] λεπτὰ καὶ παρακινδυνευμένα ζητήματα δὲν ἐπιδέχονται λύσεις ἀποτόμους καὶ κατηγορηματικάς, ἀφ’ ἐτέρου δὲ ἡ ἑθνικὴ ἡμῶν παίδευσις τοσούτων πρακτόρων ἔχει ἀνάγκην, ὥστε δὲν δύναται νὰ ἀποκλείσῃ τῶν ὑπέρ αὐτῆς ἐνεργειῶν τάξεις ὀλοκλήρους καὶ ίδιως τὰς τάξεις ἐκείνας αἵτινες ἀντιπροσωπεύουσι μὲν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τὴν ἑθνικότητα ἡμῶν, συγκροτοῦσι δὲ τὴν ἐκτελεστικὴν ἔξουσίαν τῶν ἑθνικῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτήν παρίστανται ἐνώπιον τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς ἔξαιτούμεναι τὴν ἴκανοποίησιν τῶν ἡμετέρων ἑθνολογικῶν ἡ ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν. Ἀπόκειται δὲ εἰς τὰς τάξεις ἐκείνας [δηλαδὴ τὴν ἐκκλησίαν] νὰ ἐκτιμήσωσι δεόντως τὸν ὑψηλὸν αὐτῶν προορισμόν... [καὶ ἀν δὲν τὸ πράξουν] ἀποκλείουσι ἑαυτοὶ ἑαυτοὺς τοῦ τε ἑθνικοῦ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν ἀγῶνος»⁵⁷. Παράλληλα η εκπαιδευτική επιτροπή δεν χάνει την ευκαιρία να υπογραμμίσει την ευθύνη των λαϊκών στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης: «*Ἡ κοινοτικὴ ἐνέργεια καὶ ἡ ἀνέξαρτητος τοῦ ἐπαρχιακοῦ πνεύματος ἀνάπτυξις ἀποτελεῖ μὲν τὴν δόξαν τοῦ ἡμετέρου ἔθνους, θεωρεῖται δὲ καὶ δικαίως ὡς τὸ κραταιότερον ὄχυρωμα πάσης πνευματικῆς καὶ ἑθνολογικῆς δραστηριότητος... Ἀνευ τῆς ἀνέξαρτησίας ταύτης καὶ ἀνευ τῆς τάσεως πρὸς τὴν θιαγενῆ ἐνέργειαν καὶ ἀνευ τῆς ἀναπτύξεως τῶν κατὰ τόπους ἡθικῶν καὶ ὑλικῶν πόρων τί ἥθελεν ἀποβεῖ ἡ ἑθνικὴ λ.χ. ἐκπαιδευσις...»⁵⁸.**

Η εκτενής αυτή παραπομπή αποδίνει με σαφή τρόπο την θέση του ΕΦΣΚ. Κατ’ αυτόν η προτεραιότητα βρίσκεται στην ανά-

πτυξή του ελληνικού σχολικού δικτύου που πρέπει να επιδιωχθεί να υλοποιηθεί χωρίς αποκλεισμόν. Έτοι και αλλιώς η συνεχής αναβάθμιση της θέσης της ορθόδοξης εκκλησίας στην ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος θα ήταν ευθέως ανάλογη της επιλογής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ως κριτηρίου εθνικού φρονήματος.

Η συνήν αναφορά στο ελληνικό θέμα δίνει το ιδεολογικό στίγμα του ΕΦΣΚ. Οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής του Συλλόγου αποτελούν μία καλή μελέτη σχετικά με το τι εμφανίζοταν να συνιστά την ελληνική εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Τα κυρίαρχα «θετικά» στοιχεία που προβάλλονται μέσα από το υλικό αυτό είναι η ελληνική γλώσσα και η ελληνική παιδεία, η αποδοχή των οποίων αποτελούσε και απόδειξη ελληνικού εθνικού φρονήματος. Ο ίδιος ο Σύλλογος θεωρούσε την ελληνική παιδεία ως ένα αδιάσπαστο σύνολο, ως μια γραμμική πολιτιστική διεργασία από την αρχαία εποχή μέχρι και τον 19ο αιώνα. Στόχος του ήταν η προβολή αυτής της διαδικασίας και η ανασύνθεση των συστατικών της, έτοι ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της σύγχρονης εποχής. Άλλα το ζήτημα αυτό θα το εξετάσουμε πιο κάτω. Όσον αφορά την ελληνική γλώσσα, η χρήση της εμφανίζεται να αποτελεί αδιάφευστο κριτήριο «ελληνικότητας». Ωστόσο, όπως είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, υπήρχαν πληθυσμοί οι οποίοι θεωρούνταν ότι ανήκαν ή ότι θα έπρεπε να ανήκουν στην ελληνική εθνική κοινότητα που δεν χρησιμοποιούσαν την ελληνική. Αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητα καθιστούσε τον Σύλλογο επιφυλακτικό ως προς τον απόλυτο χαρακτήρα του κριτηρίου-γλώσσας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η μη χρήση και γνώση της ελληνικής δεν συνεπάγεται και απώλεια του «ελληνικού φρονήματος».

Επί πλέον οι απόψεις του ΕΦΣΚ για τη μορφή της γλώσσας που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση δεν ήσαν πάντα πολύ ανστηρές. Μπορεί πολλά μέλη του να χρησιμοποιούσαν μια λόγια μορφή της ελληνικής, αλλά ο Σύλλογος αναγνώριζε ότι μία ανάλογη μορφή της ελληνικής δεν ήταν απαραίτητα και η καταλληλότερη για χρήση στην εκπαίδευση, ιδίως στις περιοχές όπου η ελληνική δεν ήταν η κυρίαρχη γλώσσα. Έτοι η εκπαιδευτική επιτροπή επιβράβευσε την απόπειρα της κοινότητας

της Στρώμνιτσας να διδάξει «τὴν νεωτέραν γλῶσσαν» και θεώρησε ότι ανάλογες προσπάθειες πρέπει να υπάρχουν και αλλού⁵⁹. Η μιροφή της γλώσσας δεν ήταν το μόνο πρόβλημα της εκπαίδευσης ιδίως στις περιοχές όπου το γλωσσικό περιβάλλον ήταν αρνητικό. Στις περιπτώσεις αυτές η διδασκαλία της ελληνικής μπορούσε να μην είναι απαραίτητη, καθώς η εισαγωγή της διδασκαλίας της θα μπορούσε να έχει αρνητικές επιδράσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Προκοπίου εργάζόταν «ανενδότως» για την επέκταση της εκπαίδευσης διοργανώνοντας διαλέξεις στα τουρκικά κατ εμηνεύοντας το Ευαγγέλιο στην ίδια γλώσσα στους κατοίκους της τουρκόφωνης αυτής πόλης⁶⁰. Ενδεικτικός από αυτή την άποψη είναι και ο ειρωνικός τρόπος με τον οποίο η επιτροπή σχολίασε την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στο τουρκόφωνο ορθόδοξο χωριό Κίρκιτζε: «Ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ... ἀπηγορεύετο δλως ἢ τῆς τουρκικῆς γλώσσης χρῆσις· φαντασθήτω δ' ἔκαστος δοπία σύγχυσις, δοποίαι βαβύλωνιακαὶ καταστάσεις συμβαίνουσι»⁶¹.

Αξίζει λοιπόν να υπογραμμίσουμε ότι η χρήση της ελληνικής αλλού αναγορευόταν ως απόλυτο κριτήριο ελληνικότητας και αλλού ο ίδιος ο Σύλλογος αναίρουσε τον απόλυτο χαρακτήρα του κριτηρίου. Θα ήταν πάντως υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι η αντίληψη του ΕΦΣΚ για την χρήση της ελληνικής ως κριτηρίου ελληνικού φρονήματος δεν ήταν δεδομένη. Η ίδρυση εκπαιδευτηρίων σε τελευταία ανάλυση αποσκοπούσε ακριβώς στην καλή εκμάθηση της ελληνικής. Θα μπορούσε όμως η ελαστικότητα με την οποία χρησιμοποιείται το κριτήριο-γλώσσα να ερμηνευθεί απλά από το γεγονός του γλωσσικού κατακερματισμού και την κατάσταση στις επαρχίες; Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο ισχύει, δηλαδή στις περιπτώσεις όπου οπαδοί του Πατριαρχείου δεν ένιωθαν απαραίτητα Έλληνες, βουλγαρόφωνοι δεν ταυτίζονταν απαραίτητα με τους Βούλγαρους και τουρκόφωνοι ή αραβόφωνοι δεν θεωρούσαν εαυτούς παρά μουσουλμάνους ή χριστιανούς, οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής απλά καταγράφουν την θευτότητα που υπήρχε στην διαμόρφωση της ελληνικής αλλά και γενικότερα εθνικής συνείδησης, που δεν αφορούσε βέβαια τον ίδιο τον Σύλλογο και τα μέλη του αλλά το ευρύτερο περι-

βάλλον, μέσα στο οποίο αυτός και άλλοι ανάλογοι φορείς δραστηριοποιήθηκαν.

Το «εθνικό φρόνημα» και η «εθνική ταυτότητα» δεν ήταν στην ουσία δεδομένα αλλά ζητούμενα. Από αυτή την άποψη η υπογράμμιση της θευτότητας που καταγράφεται στις εκθέσεις αυτές απορρέει από την αμήχανη συνειδητοποίηση των όσων θα έπρεπε να είναι δεδομένα, αλλά δεν ήσαν. Εξ ου και η ανάγκη επέκτασης του ελληνόφωνου πατριαρχικού εκπαιδευτικού δικτύου. Ωστόσο στο σημείο αυτό θα έπρεπε να υπογραμμίσουμε και την πρόθεση αντιμετώπισης της «αμάθειας» στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, που αποτέλεσε και την ιδιαίτερη συμβολή των συλλόγων και του ΕΦΣΚ ειδικότερα. Η διάσταση αυτή προβάλλει ως ανάγκη στα πλαίσια διαμόρφωσης ενός νέου συστήματος αξιών που θα βλέπει το «έθνος» και θα το αναγνωρίζει ως βασικό πεδίο αφοσίωσης όχι μηχανικά αλλά ως ατομική υπόθεση και υποχρέωση. Η αντιμετώπιση της αμάθειας αποκτά και εθνικό νόημα, καθώς η παροχή εκπαίδευσης συνεπάγεται την εξατομίκευση της παιδείας και τη δυνατότητα του ατόμου να αναγνωρίσει το εθνικό του φρόνημα μέσα από την εκμάθηση της γλώσσας και την αποδοχή της ελληνικής παιδείας. Η παγίωση του εθνικού φρονήματος εμφανίζεται να βασίζεται σε τελευταία ανάλυση στην κατίσχυση του προσωπικού κριτηρίου και να αποτελεί προσωπική υπόθεση.

Από τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής προκύπτει ότι η γλώσσα, ακόμη και η πρόθεση χρήσης της ελληνικής, καθώς και η επιλογή του σχολείου αναγνωρίσθηκαν ως ενδείξεις εθνικού φρονήματος. Ωστόσο από το ίδιο υλικό προκύπτει ότι πέραν των δύο αυτών βασικών κριτηρίων εθνικότητας ο Σύλλογος θεωρούσε ως ένδειξη ελληνικού φρονήματος και την αρνητική στάση απέναντι σε ό,τι ο ίδιος θεωρούσε ως απειλές για το ελληνικό έθνος. Για παράδειγμα η αντίθεση πολλών κοινοτήτων στην διείσδυση της εξαρχίας ή στις προστητιστικές διαθέσεις των ιεραποστολών αποτελούσαν για τον Σύλλογο ένδειξη φρονήματος. Ακόμη και όταν οι κάτοικοι των κοινοτήτων αυτών δεν ομιλούσαν την ελληνική ή δεν διέθεταν σχολείο, η στάση τους για τον Σύλλογο υπογράμμιζε την «ελληνικότητά» τους, ακριβώς επειδή απέριπταν την αντίταλη επιλογή. Για τον ΕΦΣΚ λοιπόν η επι-

λογή της εθνικότητας και η αποδοχή της εθνικής ιδιαιτερότητας αποτέλεσαν μία πολιτισμική διαδικασία που καταγραφόταν είτε θετικά, με την κτήση/αποδοχή των αναγκαίων πολιτισμικών στοιχείων, είτε αργητικά, με την απόρριψη του αντιπάλου και χωρίς απαραίτητα να ισχύει και η θετική προϋπόθεση.

Στο σημείο αυτό αντιμετωπίζουμε ξανά την σχέση του εθνικού με το θρησκευτικό επίπεδο. Η καθημερινή ζωή χωρίς στην ύπαιθρο εξακολουθούσε να δομείται γύρω από την εκκλησία. Ο θρησκευτικός παράγοντας αντιπροσώπευε την διαχρονία και την παραδοση ενώ ο εθνικός την συγχρονία. Πρόκειται για την συνύπαρξη δύο διαφορετικών συστημάτων αξιών, δύο διαφορετικών επιπέδων αφοσίωσης. Συχνά παρατηρούμε ότι τα επίπεδα αυτά συγχλίνουν και συναντώνται, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της Μακεδονίας και της Θράκης, χωρίς ωστόσο να χάνουν ποτέ την αυτονομία τους. Το ερώτημα όμως που προβάλλει αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι οι διεκδικούμενοι πληθυσμοί αντιμετώπιζαν την κατάσταση. Όπως διαπιστώσαμε υπήρχε και θα εξακολουθούσε να υπάρχει μία σαφής ρευστότητα στον (αυτο)προσδιορισμό τους. Στην περίπτωση που οι ίδιοι οι πληθυσμοί δεν ήσαν σε θέση να αποφασίσουν, ο προσδιορισμός θα ήταν εξωγενής, από κάποιον σύλλογο ή άλλο εθνικό φορέα. Για τον ΕΦΣΚ και για άλλους ανάλογους φορείς η ρευστότητα που παρατηρήθηκε δεν απέκλειε και τον συνυπολογισμό κοινοτήτων που χαρακτηρίζονταν από αυτή στους κόλπους του ελληνικού έθνους. Η μελέτη των εκθέσεων της εκπαιδευτικής επιτροπής του ΕΦΣΚ αποτελεί τον καθόπετη αυτής της σύνθετης διαδικασίας αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού που συνεκτιμά το θρησκευτικό και το εθνικό μέσα από την ρευστότητα που προκαλεί η ταυτόχρονη λειτουργία τους.

Με αυτά τα δεδομένα η χρηματοδότηση των απόρων σχολείων από τον ΕΦΣΚ δεν παρουσιάζει εκπλήξεις. Η συνεκτίμηση των απειλών και των αναγκών των απόρων σχολείων προσδιορίζει λίγο πολύ την κατανομή των πόρων που είχε στην διάθεσή του ο Σύλλογος για τον σκοπό αυτό. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Μακεδονίας απορρόφησαν τα περισσότερα κονδύλια, ενώ ακολούθησε η χρηματοδότηση των σχολείων της Θράκης, της Μ. Ασίας, της Ηπείρου, των νήσων του Αιγαίου και τέλος της Θεσ-

σαλίας. Κατά την περίοδο 1872-1877 ο Σύλλογος διέθεσε 5.300 ΤΛ: 825 το 1872, 1.190 το 873, 1.235 το 1874, 1.000 το 1875, 525 το 1876 και 825 το 1877⁶². Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια την κατανομή των κονδυλίων για κάθε έτος ξεχωριστά με εξαίρεση το 1873, το 1874 και το 1875. Συγκεκριμένα από τις 1.190 ΤΛ που διανεμήθηκαν το 1873 οι 620 δόθηκαν σε σχολεία της Μακεδονίας, ενώ στα σχολεία της Θράκης και της Μ. Ασίας εστάλησαν 180 ΤΛ και 80 ΤΛ αντίστοιχα⁶³. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Μακεδονίας έλαβαν την μερίδα του λέοντος και το 1874: από τις 1.215 ΤΛ που διέθεσε ο ΕΦΣΚ έστειλε σε αυτά τις 765. Τα σχολεία και οι σύλλογοι της Θράκης και της Μ. Ασίας έλαβαν 180 ΤΛ και 190 ΤΛ αντίστοιχα, και το υπόλοιπο ποσό διαμοιράσθηκε σε σχολεία της Ηπείρου, των νήσων του Αιγαίου και της Θεσσαλίας⁶⁴. Τέλος από τις 1.000 ΤΛ τις οποίες συγκέντρωσε ο Σύλλογος το 1875 οι 110 εστάλησαν σε σχολεία της Μ. Ασίας, οι 40 στη Λάρισα και οι υπόλοιπες 850 διανεμήθησαν σε σχολεία και συλλόγους της Μακεδονίας και της Θράκης⁶⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΠΕΦΣΚ: «Έκθεσις περί καταστάσεως της παιδείας εν ταῖς επαρχίαις», εις το εξής ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1873, σ. 205-206.
2. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1879, σ. 111.
3. ΠΕΦΣΚ, Ό. π. σ. 115.
4. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 255.
5. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119].
6. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 209.
7. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 201.
8. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 256.
9. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 118].
10. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΓ', 1880, «Έκθεσις περί των εν Κων/πόλει σχολείων», σ. 79.
11. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 259.
12. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 113.
13. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 212.
14. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 260.
15. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π.
16. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 198.
17. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 264.
18. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 194.
19. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 185.
20. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 199-200.
21. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 199.
22. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 261.
23. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 260.
24. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Γ, 1875-76, σ. 190.
25. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 185.
26. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1879, σ. 201.
27. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210.
28. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 211.
29. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1879, σ. 159.
30. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 111.
31. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 112.
32. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210-211.
33. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 109.
34. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 193.
35. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 209.
36. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 209.
37. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 256.
38. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 203-4.
39. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Γ, 1875-76, σ. 196.
40. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Γ, 1875-76, σ. 197.
41. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 116.

42. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 118.
43. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 117.
44. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 254.
45. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 207.
46. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119.
47. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 210.
48. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 255.
49. Ό. π., σ. 256.
50. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Γ, 1875-76, σ. 192-3.
51. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 119.
52. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 193.
53. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 197.
54. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, δ. π., σ. 196.
55. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 257.
56. Ό. π., σ. 260.
57. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΑ', 1878, σ. 204.
58. ΠΕΦΣΚ, δ. π., σ. 207.
59. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. ΙΓ', 1880, σ. 112.
60. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Γ, 1875-76, σ. 197.
61. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1872-73, σ. 261.
62. ΠΕΦΣΚ: «Η ιστορία του Ελληνικού Φιλολογικού...», τ. ΙΒ', 1877-78, σ. 12-13.
63. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Ζ', 1872-73, σ. 217-18.
64. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Η', 1874, σ. 264-67.
65. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ, τ. Θ', 1874-75, σ. 191-192.

Κεφάλαιο ΙΙ: Οι Διαγωνισμοί

Εισαγωγή

Ι. Ο ΕΦΣΚ εκτός των άλλων δραστηριοτήτων του συνήθιζε να διοργανώνει διαγωνισμούς για σειρά θεμάτων που σχετίζονταν με τα ενδιαφέροντά του. Οι διαγωνισμοί αυτοί αφορούσαν πάντα συγκεκριμένες θεματικές. Ο Σύλλογος αναλάμβανε την προκήρυξη του διαγωνισμού καθώς και την αξιολόγηση των διαγωνιζομένων. Το έπαθλο ήταν συνήθως χρηματικό, αν και πολύ συχνά η επιτροπή αξιολόγησης απένειμε σε πολλούς από τους συμμετέχοντες απλώς τα εύσημα, χωρίς να απονέμει και χρηματικό ποσό. Αυτό γινόταν στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι διαγωνισμοί κρατούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι διαγωνιζόμενοι ήσαν πολλοί και τα χρηματικά έπαθλα δεν επαρκούσαν παρά για περιορισμένο αριθμό βραβεύσεων. Τους διαγωνισμούς αυτούς σχεδόν πάντα τους χρηματοδοτούσαν εύποροι ομογενείς, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Κωνσταντίνος Καραπάνος. Τα χρήματα για τις βραβεύσεις κατετίθεντο στον ΕΦΣΚ και αυτός ήταν υπεύθυνος για την κατανομή τους.

Ο Σύλλογος διοργάνωσε τους πρώτους διαγωνισμούς στην δεκαετία του 1860, όταν ο Μ. Νεγρεπόντες αρχικά και αργότερα άλλοι εύποροι ομογενείς προσέφεραν χρηματικά ποσά για την προώθηση συγκεκριμένων σκοπών. Οι 100 ΤΛ του Νεγρεπόντε προορίζονταν για την «διάδοσιν της έλληνικής παιδείας είς τὸ Ἐλληνικὸν φῦλον» και ο ΕΦΣΚ βράβευσε το 1867 με αυτά τέσσερα παρθεναγωγεία. Έναν χρόνο αργότερα, το 1868, ο Συμβουλίδης, πλούσιος έμπορος της Οδησσού, προσέφερε 500 αργυρά δούβλια για την συγγραφή γεωγραφικής μελέτης με θέμα την περιγραφή του Πόντου. Ακολούθησε ο Χρηστάκης Ζωγράφος που προσέφερε χρηματικό έπαθλο για την συγγραφή μελέτης με θέμα την περιγραφή της Ηπείρου. Στην δεκαετία του 1870 οι διαγωνισμοί του ΕΦΣΚ απέκτησαν μία νέα διάσταση με την αθλοθέτηση του Καραπάνειου διαγωνισμού για την συγγραφή διδακτικών βιβλίων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την προ-

κήρυξη του Ζωγράφειου διαγωνισμού για την συλλογή των «Ζώντων Μνημείων». Οι διαγωνισμοί αυτοί δεν είχαν χρονικό περιορισμό και επέρχετο να διαρκέσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο πρώτος αθλοθετήθηκε από τον Κωνσταντίνο Καραπάνο, ο οποίος προσέφερε 10.000 φρ. για την βράβευση δεκαεννέα διαδικτικών βιβλίων της δημοτικής εκπαίδευσης, και ο δεύτερος από τον πεθερό του Χρηστάκη Ζωγράφο, ο οποίος προσέφερε 100 ΤΛ ετησίως για την βράβευση δέκα εκθέσεων «περὶ Ζώντων Μνημείων», δηλαδή εκθέσεων που θα παρουσίαζαν στοιχεία για τις «ελληνικές διαλέκτους, τα ήθη, τα έθιμα και τις δεισιδαιμονίες του ελληνικού λαού».

Ο ΕΦΣΚ ανέλαβε την διοργάνωση του Καραπάνειου διαγωνισμού και προκήρυξε για μεγάλο χρονικό διάστημα τα γνωστικά αντικείμενα για τα οποία έκρινε ότι ήταν απαραίτητη η συγγραφή εκπαιδευτικών βιβλίων. Η πρόσκληση του Συλλόγου δεν περιοριζόταν στην λόγια κοινότητα της Κων/πολης, αλλά απευθύνοταν στους «ἐν γένει λογίους Ἑλληνας εἴτε ἐν τῇ ὁθωμανικῇ αὐτοκρατορίᾳ εἴτε ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ». Ο Σύλλογος σε συνεργασία με τους άλλους δύο όμιδους φορείς, τον Θρακικό και τον Ηπειρωτικό, μετά τις τελικές αξιολογήσεις και βραβεύσεις θα αγόραζε ικανό αριθμό αντιτύπων των βιβλίων τα οποία και θα διένεμε στα άπορα σχολεία.

Η κίνηση του Καραπάνειου διαγωνισμού ακολούθησε μία προβλεπτή πορεία. Τα πρώτα θέματα που δημοσιεύθηκαν αφορούσαν την συγγραφή αλφαριθμητικών καθώς και δύο οδηγών, ενός για την χρήση των μητέρων και ενός δευτέρου για την χρήση των νηπιαγωγών. Το δεύτερο έτος προσκλήθηκαν οι συγγραφείς να υποβάλουν βιβλία για την ιερά ιστορία, την ελληνική ιστορία και την αριθμητική το τρίτο έτος η πρόσκληση αφορούσε την χρηστομάθεια της ελληνικής γλώσσας, την ελληνική γραμματική καθώς και έναν οδηγό της «δημοτικής παιδεύσεως»· το τέταρτο έτος ο διαγωνισμός περιέλαβε την γεωγραφία, την φυσική, την χμεία και την φυσική ιστορία· κατά την διάρκεια του πέμπτου έτους ήταν η σειρά των δημοτικών ασμάτων, της καλλιγραφίας και της ιχνογραφίας να συμπεριληφθούν στο πρόγραμμα, ενώ κατά το τελευταίο έτος ο Σύλλογος προσκάλεσε προς συγγραφή βιβλίων της διδασκαλίας της υγειενής και της κηπου-

ρικής. Αντίθετα απ' ότι ελπίζετο η συγγραφή των κατάλληλων διδακτικών βιβλίων δεν προχώρησε με ταχείς ρυθμούς. Ας σημειωθεί ότι τα θέματα του πρώτου έτους βραβεύθηκαν μόλις το 1881; ενώ μέχρι το 1891 μόλις το ένα τρίτο των αγωνοθετημάτων είχε βραβευθεί. Τελικά ο διαγωνισμός αυτός παρετάθη, καθώς συναντούμε αναδημοσιεύσεις ειδικών προγραμμάτων μέχρι και το 1909.

Ο χρονακήρας του Ζωγράφειου διαγωνισμού ήταν διαφορετικός. Ο διαγωνισμός αυτός είχε ως στόχο την συλλογή και διάσωση των στοιχείων των ελληνικών διαλέκτων που χρησιμοποιούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί στην οθωμανική αυτοκρατορία και αλλού καθώς και πολιτισμικών γνωρισμάτων που εγγράφονταν στην ευρύτερη κοινότητά των πληθυσμών αυτών. Το ειδικό ενδιαφέρον του διαγωνισμού προσδιορίζεται επί πλέον από την αναγνώριση των στοιχείων αυτών ως ελληνικών συνάμα και ενσωματώσιμων στο ευρύτερο «φαντασιακό» πλέγμα των αξιών των ελληνόφωνων χριστιανικών πληθυσμών. Συνεπώς η θεματολογία του ήταν ευρύτερη από αυτή του Καραπάνειου διαγωνισμού και δεν ήταν δυνατό να ακολουθηθεί ανάλογο χρονοδιάγραμμα. Ο διαγωνισμός απευθύνοταν στους απανταχού ελληνες λόγιους από τους οποίους ζητούσε την συγγραφή συλλογών με θέμα την δημιώδη γλωσσική και πολιτισμική πραγματικότητα των περιοχών που ζούσαν. Το έπαθλο των δέκα λιρών που η φιλολογική επιτροπή του ΕΦΣΚ, τελικός κριτής των συλλόγων αυτών, ήταν εξουσιοδοτημένη να απονέμει θεωρήθηκε ως επαρκές κίνητρο για την κινητοποίηση των λόγιων κύκλων στον ελληνόφωνο χώρο.

Οι δύο αυτοί διαγωνισμοί απασχόλησαν κατ' επανάληψη τις φιλολογικές και εκπαιδευτικές επιτροπές του Συλλόγου και δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθούμε ότι σφράγισαν την ιστορία του ΕΦΣΚ. Αργότερα πάντως ο Σύλλογος έγινε δέκτης προσφορών για την διοργάνωση και άλλων διαγωνισμών. Ο πρόεδρος του Συλλόγου Ηροκλής Βασιάδης κατέθεσε ένα ποσό στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας για την βράβευση φιλολογικών μελετών. Επί πλέον προσφορές έγιναν για την αθλοθέτηση βραβείων, για την συγγραφή μελετών της βιζυαντινής περιόδου, της «μεσαιωνικής του έθνους μας περιόδου», όπως συνήθως αποκαλείτο.

το Βυζάντιο. Οι διαγωνισμοί αυτοί συμπεριελάμβαναν τον Σάθιο διαγωνισμό που αθλοθέτησε το Πατριαρχείο, το Βιζουκίδειο βραβείο που αθλοθέτησε ο Περικλής Βιζουκίδης για την μελέτη του βυζαντινού δικαίου και το βραβείο που χρηματοδότησε ο Δημήτριος Ζαμπακός πασάς, ένας εκ των πλέον γνωστών χειρούργων της Πόλης. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαγωνισμοί για την συγγραφή συγγράμματος υγιεινής για τα σχολεία, που προκηρύχθηκε καθ' υπόδειξη του Πατριαρχείου, όπως και ο διαγωνισμός «αρετής» που αθλοθέτησε ο Αλέξανδρος Μαυρογέννης βέης με 10.000 φρ.¹ Τέλος αξίζει να αναφέρουμε τον δραματικό αγώνα τον οποίο άρχισε να διοργανώνει ο ΕΦΣΚ από το 1909. Ο διαγωνισμός αυτός αποσκοπούσε στην κινητοποίηση των λογοτεχνικών ποιητικών και θεατρικών ενδιαφερόντων των Ελλήνων της Πόλης και της ευρύτερης προβολής τους.

II. Πρόθεση αυτής της ενότητας δεν είναι να εξετάσει αναλυτικά τους διαγωνισμούς, αλλά να επιχειρήσει να τους εντάξει σε ένα ευρύτερο σχήμα ανάλυσης. Θα μας απασχολήσουν εδώ οι δύο κυριότεροι διαγωνισμοί, ο Καραπάνειος και ο Ζωγράφειος, διότι κατά τη γνώμη μας αποτελούν τις πλέον αντιπροσωπευτικές δραστηριότητες του Συλλόγου. Υπογραμμίζουμε από την αρχή ότι οι διαγωνισμοί αυτοί απέβλεπαν στην διαμόρφωση ορισμένων κοινών σταθερών στην αυτογνωσία της κοινότητας, οι οποίες άπτονταν γενικοτέρων πεδίων, όπως η εκπαίδευση, η γλώσσα, η καθημερινή συμπεριφορά κλπ.

Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι η ιδέα της διοργάνωσης αυτών των διαγωνισμών δεν προέκυψε απλά, αλλά ακολούθησε την εξέλιξη των αντιλήψεων περί διαγωνισμών που επικρατούσε στην δεκαετία του 1860. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το αρχικό ενδιαφέρον του Συλλόγου για την οργάνωση διαγωνισμών είχε σαφή γεωγραφικό προσδιορισμό και καθολικό χαρακτήρα. Οι διαγωνισμοί δημιουργήθηκαν από το προσωπικό ενδιαφέρον των ομογενών που τους αθλοθετούσαν και ήσαν ενδεικτικά μίας γενικότερης στροφής προς γνωστικά αντικείμενα που δεν αφορούσαν τόσο την φυσική γεωγραφία αλλά την πατριδογνωσία, την λαογραφία και την ανθρωπογεωγραφία. Ήδη μέχρι το 1869 είχαν δημοσιευθεί προκηρύξεις για ανάλογους διαγωνισμούς χωρίς όμως μεγά-

λη επιτυχία. Όπως μαρτυρούν και πηγές του ίδιου του Συλλόγου, οι αρχικές προκηρύξεις δεν είχαν μεγάλη ανταπόκριση «τὸ μὲν ἔνεκα τῆς μεγάλης εὐρύτητος τῶν θεμάτων, τὸ δὲ ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως κατὰ τὰς ἡμετέρας χώρας δημοσίων βιβλιοθηκῶν και ἄλλων... μέσων». Η φτωχή συγκομιδή συγγραμάτων οδήγησε στην επανάληψη του διαγωνισμού για τα ίδια γνωστικά αντικείμενα αλλά με διαφορετική μορφή. Το νέο πρόγραμμα ορίζε ότι το 1871 θα βραβεύονταν δύο διαγωνισμοί: ο ένας με θέμα την Ήπειρο (χορηγός ο Χρηστάκης Ζωγράφος) και ο άλλος με θέμα την Θεσσαλία (χορηγός ο μητροπολίτης Ευγένιος Ξηροποταμίνος). Τον επόμενο χρόνο θα βραβεύονταν άλλοι τρείς: ένας με θέμα τον Πόντο (χορηγός ο Συμβουλίδης) και οι άλλοι δύο με θέμα την Μακεδονία και την Θράκη (χορηγός ο μητροπολίτης Ευγένιος)². Σε αντίθεση πάντως με τις προηγούμενες προκηρύξεις οι διαγωνιζόμενοι θα μπορούσαν να υποβάλλουν ξεχωριστές μελέτες επάνω σε πέντε διαφορετικές ενότητες: τα δημοτικά άσματα, τις παραμύθια, τα γλωσσικά ζητήματα (διαλέκτους) και τα ήθη και τα έθιμα.

Τόσο η παλιά όσο και η νέα δομή των διαγωνισμών φανερώνει ότι ο Σύλλογος ήταν ενήμερος για την διακριτή πολιτισμική συγκρότηση των διαφορετικών τμημάτων των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Η επίγνωση αυτή όμως δεν μπορούσε να αποκρύψει και την πλήρη άγνοια σχετικά με το τι ακριβώς συνιστούσε την διακριτική αυτή πολιτισμική συγκρότηση. Έτσι ο προσανατολισμός των διαγωνισμών ήταν να καταστήσουν γνωστά άγνωστα μέχρι τότε πολιτισμικά γνωρίσματα, διεργασία η οποία ισοδυναμούσε με την αναγνώρισή τους ως συστατικών της ελληνικής εθνικής κοινότητας και την ενσωμάτωσή τους στο συνολικό πλέγμα των πολιτισμικών μορφωμάτων που αυτή επικαλείτο. Η δραστηριότητα αυτή βοήθηκε την οριστική της μορφή στο «Ζωγράφειο, αγώνα περὶ των Ζώντων Μνημείων», τα θέματα του οποίου μπορούσαν να αντληθούν από το σύνολο των χώρου των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, ελληνόφωνων και μη. Μοιραία πάντως η αναζήτηση των «Ζώντων Μνημείων» είχε ως αφετηρία τον χώρο.

Η σύνδεση της πολιτισμικής ετερότητας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών με την γεωγραφική διασπορά τους δεν αποτελούσε

πρωτοτυπία. Ωστόσο υπογραμμίζει την αναβάθμιση του γνωστικού αυτού πεδίου στα ενδιαφέροντα του Συλλόγου, έστω και αν αυτή προέκυψε με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στην Δυτική Ευρώπη. Στην προκειμένη περίπτωση η σημασία της γεωγραφίας προβάλλει μέσα από την ανάγκη καταγραφής της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας. Ένδειξη της σημασίας που αποκτά η γεωγραφία για τον Σύλλογο αποτελεί και το γεγονός ότι το γνωστικό αυτό αντικείμενο εισήχθη στον Καραπάνειο διαγωνισμό. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Σύλλογο στην προκήρυξη του σχετικού προγράμματος ορίζονται με σαφήνεια: «Έξ οὗ κατά τούς νέους χρόνους αἱ συγκοινωνίαι καὶ αἱ ἐμπορικαὶ σχέσεις τῶν πολιτειῶν καὶ τῶν ἔθνων ἐπολλατλασίσθοσαν διὰ τῆς κατασκευῆς σιδηροδρόμων, τῆς συστάσεως ἀτμοπλοΐκῶν συγκοινωνιῶν... τῆς ἰδρυσεως ταχυδρομείων καὶ τηλεγράφων καὶ ἄλλων μέσων, ἡ γεωγραφία κατέστη μάθημα ὡφελιμώτατον καὶ ἀναγκαιότατον πᾶσι³.». Επί πλέον ο Σύλλογος υπογράμμιζε την αδιαφορία που υπήρχε για τις γεωγραφικές σπουδές και την απουσία γεωγραφικών συλλόγων, «ἐνῶ τοσοῦτοι περὶ τοσούτων ἄλλων σύλλογοι ἰδρυθησαν», αλλά και συνδέει την διδασκαλία της γεωγραφίας με «τὴν καθ' ἡμᾶς πνευματικὴν πρόδοδον». Θα λέγαμε λοιπόν ότι η διδασκαλία της γεωγραφίας ορίσθηκε με ευρύ τρόπο, αντίστοιχο ίσως της κοσμοπολίτικης φυσιογνωμίας του Συλλόγου και των σχέσεων που διατηρούσε με την Εσπερίδα.

Πάντως στο ίδιο πρόγραμμα είναι προφανής η διάθεση του ΕΦΣΚ να δοθεί έμφαση στην πατριδογνωσία. Σύμφωνα με το πρόγραμμα η διδασκαλία της γεωγραφίας θα έπρεπε να έχει ως αφετηρία την «πατρίδα του μαθητή» και με βάση αυτή να επεκτείνεται. Η κεντροβαρής αυτή διδασκαλία της γεωγραφίας έδινε βάρος στην λεπτομερή εξέταση της Τουρκίας, της Μ. Ασίας και της Ελλάδας, χωρίς βέβαια να απουσιάζει η διδασκαλία άλλων περιοχών, ιδίως δε της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η διάσταση αυτή είναι απόλυτα κατανοητή, αν σκεφθεί κανείς ότι το πρόγραμμα για την συγγραφή ενιαίων διδακτικών βιβλίων απευθυνόταν εν τέλει σε ένα ελληνορθόδοξο μαθητικό κοινό που θα έπρεπε να διδαχθεί κυρίως πατριδογνωσία.

Η εθνική διάσταση στον Καραπάνειο διαγωνισμό τονίζεται σαφέστερα σε άλλα γνωστικά αντικείμενα, όπως αυτό της ιστο-

ρίας, η διδασκαλία της οποίας αποτελούσε ήδη πραγματικότητα στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο διαγωνισμός για την συγγραφή κατάλληλου εγχειρίδιου ελληνικής ιστορίας παρετάθη πολλές φορές, χωρίς τελικά να γίνει αποδεκτό από την εκπαιδευτική επιτροπή του Συλλόγου κανένα από τα συγγράμματα που υπεβλήθησαν. Η εμμονή πάντως του Συλλόγου στην διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας δίνει και το σήγμα που τον ενδιαφέροντός του για το συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο.

Όπως και στις άλλες περιπτώσεις, ο ΕΦΣΚ δημοσίευσε ειδικό πρόγραμμα για την συγγραφή του διδακτικού βιβλίου της ελληνικής ιστορίας. Το πρόγραμμα αυτό βασίσθηκε σε μία θετική προβολή της ελληνικής ιστορίας. Σύμφωνα με τις οδηγίες του Συλλόγου, η ελληνική ιστορία θα έπρεπε να προβάλλεται μέσα από τις βιογραφίες μεγάλων ανδρών. Η πρόθεση ήταν να συμπυκνωθεί η ιστορία του ελληνικού έθνους μέσα από τις βιογραφίες αυτές ενσωματώνοντας παράλληλα το κυρίαρχο ιστορικό σχήμα της τρισχιλιετούς συνέχειας. Η επιλογή των βιογραφούμενων προσωπικοτήτων μοιραία εξυπηρετούσε την ιστορική συνέχεια. Στο πάνθεον των μεγάλων ανδρών είχαν θέση όχι μόνο ο Όμηρος, ο Σόλων, ο Θεμιστοκλής, ο Περικλής και ο Αλέξανδρος ο Μέγας αλλά και ο Μέγας Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός και ο Βασίλειος ο Βουλγαροκότονος ή Μακεδών, κατά το πρόγραμμα, και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος και ο Παναγιώτης Νικούσος και ο Αλέξανδρος Μαυρογορδάτος⁴.

Η προκήρυξη προσδιόριζε σαφώς το πλαίσιο αναφοράς των βιογραφιών. Σύμφωνα με αυτήν οι μεγάλοι άνδρες «οὐκ εἰσι μετέωρα φαινόμενα ἀνεξήγητα, ἀλλὰ φυσικὸν προϊὸν αὐτοῦ τοῦ έθνους συντελέσαντές τινες μὲν εἰς δόξαν καὶ ανύψωσιν αὐτοῦ... τινές δὲ παρασκευάσαντες τὸ μεγαλεῖν τῶν ἐπερχόμενων γενεῶν». Η προβολή του εθνικού βίου μέσω των μεγάλων ανδρών συνεπάγεται και την προβολή του μεγαλείου του ελληνικού έθνους. Για τον λόγο αυτό οι επίδοξοι συγγραφείς της ελληνικής ιστορίας θα έπρεπε να βιογραφήσουν ικανό αριθμό προσωπικοτήτων της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, της βυζαντινής αλλά και της νεώτερης ελληνικής. Από την άποψη αυτή χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν κρίσεις των βιβλίων που υπεβλήθησαν

στον διαγωνισμό αυτό. Έτοι στην παρουσίαση ενός από τα διαγωνιζόμενα βιβλία η εκπαιδευτική επιτροπή καταλογίζει στον συγγραφέα ενός, και κατά τα άλλα ανεπαρκούς, πονήματος και το ότι «τὸν δὲ ἡρωϊκὸν θάνατον τῶν περὶ τὸν Λεωνίδαν ἦταν δονομάζει»⁵. Αν και κατά την κρίση της επιτροπής ο ίδιος συγγραφέας δικαίως «κατελέγχεται ἀμαθέστατος», καθώς το πόνημά του ἦταν γεμάτο λάθη, η επισήμανση αυτής της λεπτομέρειας έχει την σημασία της, καθώς είναι προφανές ότι αυτό που θα έπρεπε να τονίζεται στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο ηρωικός θάνατος των τριακοσίων Λακεδαιμόνων και όχι η ἥττα τους.

Ωστόσο αυτό που θα επιθυμούσαμε να επισημάνουμε στο πρόγραμμα δεν είναι τόσο η προβολή του «ηρωικού στοιχείου» στην συγγραφή των βιβλίων αυτών, η οποία ενδεχομένως να αποτελούσε και λεπτομέρεια, όσο η συγκεκριμενοποίηση των σταδίων της ελληνικής ιστορίας στο σχήμα της τρισκιλιετούς ιστορικής συνέχειας. Σύμφωνα πάντα με το πρόγραμμα, το βιβλίο της ελληνικής ιστορίας πέραν των βιογραφιών θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνει και ένα τμήμα στο οποίο θα παρουσιάζονταν κατά χρονολογική σειρά όλες οι περίοδοι του ελληνικού έθνους, από την πελασγική εποχή και την κάθοδο των Δωρέων μέχρι «τὰ περὶ ἀρματωλῶν καὶ κλεπτῶν καὶ τὰ περὶ τῶν κυριωτέων σχολῶν». Στο σχήμα αυτό περιλαμβάνεται η κλασική Ελλάδα, η περίοδος των Μακεδόνων και η ελληνιστική εποχή, η περίοδος της «υποδούλωσεως των Ελλήνων στους Ρωμαίους» καθώς και τα από «της ιδρύσεως του Βυζαντίου μέχρι της καταλύσεως αυτού». Πάντως η νεότερη περίοδος δεν προσδιορίζεται στο πρόγραμμα του διαγωνισμού με την ίδια συστηματικότητα, κάτι που κατά τη γνώμη μας επηρέασε την σύσταση της περιόδου αυτής ως ιδιαίτερου διδακτικού και γνωστικού αντικειμένου.

Στο σημείο αυτό προκαλεί ενδιαφέρον η συστηματική ενσωμάτωση και η μεταξύ τους σύνδεση όλων των σταδίων της ελληνικής ιστορίας. Έτοι η ελληνική κλασική αρχαιότητα συμπληρώνεται από την μακεδονική και ελληνιστική περίοδο, ενώ ειδική έμφαση αποδίδεται στο Βυζάντιο και κυρίως στον «εξελληνισμό» του. Η ιστορική συνέχεια προβάλλεται ως ενιαίο σύνολο, δηλαδή χωρίς κενά, γιατί κατ' αυτό τον τρόπο ήταν και περισσότερο πειστική. Ήταν εξάλλου σύνηθες να εκθειάζονται πονή-

ματα που επέμεναν στην συστηματική καταγραφή της ιστορικής συνέχειας. Για παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση συγγραφέα, το πόνημα του οποίου εγκωμίασε η επιτροπή, επειδή επιχειρούσε μία συγκεκριμένη περιοδολόγηση της βυζαντινής ιστορίας περιλαμβάνοντας θέματα όπως ο «εξελληνισμός του Βυζαντίου από Λέοντος του Α' μέχρι του βασιλείου του Μακεδόνος», ο «Βυζαντιακός πολιτισμός από Βασιλείου του Μακεδόνος μέχρι της υπό Λατίνων αλώσεως της Κωνσταντινούπολεως» κ.ά.⁶.

Παρατηρούμε πάντως ότι από το πρόγραμμα αυτό απονοίαζουν δύο βασικά συστατικά της προβαλλόμενης ελληνικής ιστορίας, η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας και η περίοδος της ελληνικής επανάστασης. Θα μπορούσε βεβαίως να αποδώσει κανείς την απουσία αυτή στην υπάρχουσα πολιτική κατάσταση, αλλά δεν πιστεύουμε ότι πρόκειται απλά για κάτι τέτοιο. Στο μέρος των βιογραφιών περιλαμβάνονται τόσο ορισμένοι Φαναριώτες όσο και οι προσωπικότητες των Ζωσιμάδων, του Ρήγα Φεραίου και του Αδαμάντιου Κοραή. Αν ο Σύλλογος ήθελε να αποκλείσει τις νεότερες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, για να μην προκαλέσει την οθωμανική εξουσία, δεν είχε παρά να αποκλείσει και από τις βιογραφίες τα ονόματα των δύο τελευταίων τουλάχιστον προσώπων. Κατά την άποψή μας η απάλειψη οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι τόσο η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας όσο και η ελληνική επανάσταση δεν αποτέλεσαν αναγκαστικά περιόδους που έπρεπε να διδάσκονται. Η διδαχή της ιστορίας είχε νόημα στον βαθμό που πρόβαλλε τις παλαιότερες περιόδους, καθώς πάνω σε αυτές στηριζόταν κυρίως η έννοια της επιβίωσης του ελληνικού έθνους που προωθούσε το πρόγραμμα. Αν και δεν έχουμε υπόψη επαρκιώς τα πονήματα που κατετέθηκαν παρά μόνο την σύντομη κριτική παρουσίασή τους από την εκπαιδευτική επιτροπή, όπως αυτή δημοσιεύθηκε στα πρακτικά του ΕΦΣΚ, η προβολή του Κοραή ή του Καπλάνη αφορά κυρίως τα εκπαιδευτικά πράγματα και συνδέεται με την ιστορία των σχολείων, όπως οριτά αναφέρεται και στο ειδικό πρόγραμμα του διαγωνισμού. Όμως και η εξιστόρηση της ιστορίας των σχολείων είχε νόημα κυρίως ως ένδειξη επιβίωσης του ελληνικού έθνους.

Η νεότερη περίοδος δεν μπορούσε να χρησιμεύσει για κάτι

ανάλογο, τουλάχιστον όχι με τον ίδιο τρόπο. Το πρόσφατο παρελθόν βιώνεται διαφορετικά, καθώς η νεότερη ιστορία, σε ένα σχήμα που επιμένει στην εθνική ιστορική συνέχεια, είναι μετέωρη χωρίς την έμφαση στα προηγούμενα στάδια της «εθνικής ιστορίας». Στο ίδιο το πρόγραμμα διαβάζουμε: «Συνιστῶμεν τῷ συνγραφεῖ ἵνα... ἔχῃ ἐν νῷ διτὶ τὸ ἡμέτερον ἔθνος, καὶ περὶ πολλάκις ἐν κρισιμωτάταις καὶ ταλαιπωροτάταις εὑρεθὲν περιστάσει, πολυειδῶς καὶ ἀπὸ βιορρᾶ καὶ ἀπὸ νότου καὶ ἀπ' ἀνατολῶν καὶ ἀπὸ δυσμῶν πολεμούμενον καὶ καταπολεμούμενον, οὐδέποτε ἀπέκαμεν, οὐδέποτε ἀπέβαλεν τὴν γενναιοψυχίαν καὶ ἐλπίδα αὐτοῦ περὶ τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ μικρὸν πρὸς μεγάλους διαπολεμοῦν ἐπέτιχε τέλος δ, τι ἔθνος τοιοῦτον καὶ τηλικοῦτον ἔχον παρελθόν καὶ φύσει ἑλεύθερον εἶναι δίκαιον νὰ ἀπολαύῃ». Το απόσπασμα αυτό αποτελεί και τον επίλογο του ειδικού προγράμματος για την ελληνική ιστορία και είναι ενδεικτικό της κατεύθυνσης που επιθυμούσε να δώσει ο Σύλλογος στον διαγωνισμό. Δηλαδή την βαρύτητα στην διδασκαλία προηγούμενων σταδίων της ελληνικής ιστορίας που θα υπογράμμιζαν την επιβίωση του ελληνικού έθνους.

Επαναλαμβάνουμε ότι, όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας σταματούσε συνήθως στην πτώση του Βυζαντίου. Επί πλέον υπάρχουν πολλά ερωτηματικά σχετικά με το εάν η νεότερη ελληνική ιστορία ενσωματώθηκε τελικά στην διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας στα ελληνορθόδοξα σχολεία της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ακόμη και στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα δεν φαίνεται να έχει οργανωθεί ένα ενιαίο πρόγραμμα διδασκαλίας, πέραν των γενικών κατευθύνσεων που είχε δώσει η πατριαρχική εκπαίδευτική επιτροπή ήδη από το 1882, ενώ εξακολούθουσε να μην υφίσταται ενιαίο διδακτικό σύγγραμμα. Οι δάσκαλοι είχαν την ευχέρεια να επιλέγουν το βιβλίο που θα διδασκαν, χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να ακολουθούν ενιαίο σύγραμμα⁷. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η περίοδος της νεότερης ελληνικής ιστορίας διδασκόταν σε περιορισμένο μόνο αριθμό εκπαιδευτηρίων, κυρίως της μέσης εκπαίδευσης*.

* Το βέβαιο είναι ότι η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας, σύμφωνα πάντα

Αλλά, για να ξαναγυρίσουμε στο θέμα μας, η απουσία ενιαίων διδακτικών συγγραμμάτων περιόριζε την διαδικασία εθνικής

με την αντίληψη που είχε διαμορφωθεί σχετικά με την τρισχιλιετή αδιάσπαστη πορεία της, δεν είχε αποκτήσει ενιαίο χαρακτήρα. Αν κρίνουμε, για παράδειγμα, από την έκθεση της εκπαίδευτικής επιτροπής για τα σχολεία της Πόλης, δεν υπήρχε μία ενιαία αντίληψη για την διδασκαλία της ιστορίας αυτής. Έτσι στην ελληνική σχολή Μακροχωρίου διδάσκεται το μάθημα «ελληνική και γενική ιστορία, αρχαία τε και μέση», στην σχολή του Γαλατά διδάσκεται στην Β' τάξη το μάθημα «αρχαία ελληνική ιστορία» και στην Δ' τάξη το μάθημα «έλληνική ιστορία μέχρι των νέων χρόνων», στην σχολή Διπλοκοινίου διδάσκεται το μάθημα «ελληνική ιστορία βιογραφιώς» και «η ελληνική ιστορία Ξανθοπούλου», στην σχολή των Θεραπειών το μάθημα «η ελληνική ιστορία βιογραφιώς» και τέλος στο Γυμνάσιο του Σταυροδρομίου, ενός εκ των παλαιότερων σχολείων της Πόλης, διδάσκονται τα μαθήματα «ιστορία των ανατολικών εθνών», «ιστορία ελληνική και ωμαϊκή», «ιστορία μέσων χρόνων» και «ιστορία νεωτέρων χρόνων». Αντίθετα το Πρόγραμμα της Μεγάλης του Γένους Σχολής συμπεριλαμβάνει την διδασκαλία νεότερης ελληνικής ιστορίας. Συγκεκριμένα το ιστορικό αντικείμενο της Δ' τάξης ήταν: «Ιστορία μέση (βιζαντινή), ήτοι από Κων/νου του Μεγάλου μέχρι αλώσεως Κων/πόλεως, και νεωτέρα (ελληνοτουρκική), ήτοι από αλώσεως Κων/πόλεως μέχρι της ελληνικής επαναστάσεως». «Η εν Κων/πόλει Εκπαίδευσις», Ανατολικός Αστήρ, 21 Ιαν. 1885. ΠΕΦΣΚ: ΕΚΠΕ «Πέρι των εν Κων/πόλει και τοις περιχώροις σχολείων», τ. ΙΓ' 1878-79.

Η ασάφεια σχετικά με την διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας συνεχίσθηκε και αργότερα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Ελληνική Εμπορική Σχολή της Χάλκης, για το αναλυτικό πρόγραμμα της οποίας το έτος 1884-85 προβλέπεται η διδασκαλία ιστορικού μαθήματος με θέμα «ἡ τῶν ἀνατολικῶν ἔθνῶν [ιστορίαν] καὶ ἡ ἐλληνικὴ [ιστορία] ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων κατά τὴν πραγματικὴν μέθοδον τῆς ιστοριογραφίας μετά χαρακτηρισμοῦ τῶν κυριωτάτων ἐποχῶν καὶ συγκρίσεως πρὸς τὴν ωμαϊκὴν [ιστορίαν] καὶ τὴν τῶν ἄλλων ἔθνων». Ωστόσο η περιγραφή του μαθήματος, το οποίο επί πλέον εδιδάσκετο σε μεγάλες τάξεις, εμφανίζεται αρκετά γενική, ίδιως αν συγκριθεί με τα ιστορικά μαθήματα που εδιδάσκοντο προηγούμενες τάξεις, το αντικείμενο των οποίων ήταν σαφώς προσδιορισμένο (αρχαία ελληνική κ.λ.π.). (Βλ. Πρόγραμμα των μαθημάτων των διδαχθησούμενων εν τη Ελληνική Εμπορική Σχολή Χάλκης, Κωνσταντινούπολις 1884-85).

Αντίθετα στο πρόγραμμα της Εθνικής Σχολής Γλωσσών και Εμπορίου, του πλέον σύγχρονου εκπαίδευτηρίου στην Κων/πόλη, το οποίο πρωτολειτούργησε το 1908, η διδασκαλία της ελληνικής ιστορίας σταματά στην πτώση του Βυζαντίου χωρίς την παραμορφή αναφορά σε νεότερες περιόδους. Η απουσία αυτή πρέπει να συνεκτιμήθει με την καλά συγκροτημένη διδασκαλία της ευωπαϊκής ιστορίας, και μάλιστα στα γαλλικά, μέχρι και τον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870-71 και την γερμανική ενοποίηση. (Βλ. Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου, Αναλυτικό πρόγραμμα της διδακτέας ύλης, Κωνσταντινούπολις 1912).

αυτογνωσίας, γιατί κατακερμάτιζε το ίδιο γνωστικό αντικείμενο με τρόπο ο οποίος δεν ήταν αποδεκτός. Διότι τελικώς η σημασία της διδασκαλίας της ιστορίας στα πρώτα στάδια της εκπαίδευσης θα είχε νόημα, μόνο αν η ίδια η ιστορία ήταν κοινώς αναγνωρίσιμη. Η απουσία μιας περιόδου ή η πρόσθεση μίας άλλης ενδεχομένως θα μετέβαλλε το κοινό ιστορικό νήμα που έπρεπε να καταξιωθεί στο μαθητικό κοινό. Ας φανταστούμε για παράδειγμα ένα ιστορικό σύγγραμμα που από την κλασική ελληνική περίοδο περνούσε στην ελληνική επανάσταση! Η έννοια της ιστορικής συνέχειας και συνεπώς της «επιβίωσης του έθνους» θα ήταν αδύνατο να προβληθεί. Στους κινδύνους που πρόβαλλαν από μία ενδεχόμενη μονομέρεια θα έπρεπε να προσθέσουμε και αυτούς της «παραχάραξης», δηλαδή της ανακρίβειας. Αν πιστέψουμε την εκπαιδευτική επιτροπή του ΕΦΣΚ, στην Πόλη κυκλοφορούσαν «βιβλία ιστορικά κλεψίτυπα, ένταῦθα μετατυπούμενα, ὅπερ ως γνωστόν βρίθουσι παντοειδῶν ἀμαρτημάτων». Αν και η έκταση του προβλήματος δεν μας είναι γνωστή, είναι εύκολο να φανταστούμε τις συνέπειες ενός τέτοιου ενδεχομένου σε μια περίοδο κατά την οποία οι δάσκαλοι συνήθως δεν είχαν επαρκή παιδεία, όπως συχνά μαρτυρείται, και συνεπώς η επιλογή ενός τέτοιου κλεψίτυπου δεν ήταν απίθανη.

Από αυτή την άποψη η ενοποιητική διάσταση της πρωτοβουλίας του ΕΦΣΚ είναι εμφανής. Ο Σύλλογος επιθυμούσε να προωθήσει ενιαία διδακτικά βιβλία στο σύστημα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, βιβλία που ο ίδιος θα είχε εγκρίνει. Η πρωτοβουλία αυτή, που δεν περιορίστηκε στον τομέα της ιστορίας, είχε ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς αφορούσε κυρίως τα άπορα σχολεία, η πλειονότητα των οποίων βρισκόταν στις «ζώνες κινδύνου», και όχι τα εύπορα σχολεία της Πόλης, που είχαν την πολυτέλεια να διατηρούν την αυτονομία τους.

Η ενοποιητική διάσταση της πρωτοβουλίας του ΕΦΣΚ αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση των διδακτικών βιβλίων της ελληνικής γλώσσας. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στα πλαίσια του Καραπάνειου διαγωνισμού ο Σύλλογος δημοσίευσε ειδικό πρόγραμμα όχι μόνο για την σύνταξη αναγνωστικού και γραμματικής αλλά και για την σύνταξη χρηστομάθειας της νέας ελληνικής γλώσσας και οδηγού για την δημοτική εκπαίδευση.

Από τα προγράμματα αυτά ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτό της σύνταξης χρηστομάθειας και το αντίστοιχο της γραμματικής. Οι οδηγίες του προγράμματος της χρηστομάθειας συμπικνώνουν με τον καλύτερο τρόπο την καθολική προβολή της ταυτότητας που υποστήριζε ο Σύλλογος. Το καθολικό στην συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται κυρίως στο πλαίσιο και όχι στην ουσία. Με άλλα λόγια το πλαίσιο αυτό περιγράφει, στην γενικότητά του, ένα γνωστικό και αξιακό σύστημα, που συνίστατο τόσο από τα στοιχεία συμπεριφοράς όσο και από τα στοιχεία της ταυτότητας, τα οποία ο Σύλλογος επιθυμούσε να προβάλλει στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση.

Η σύνταξη της χρηστομάθειας θεωρήθηκε αναγκαία – παράλληλα με την επιβολή της λόγιας καθαρεύουσας στην εκπαίδευση – ως συμπλήρωμα της διδασκαλίας της γραμματικής στα δημοτικά σχολεία, έτσι ώστε ο μαθητής «ού μόνον τὴν γραμματικὴν τοῦ λόγου πλοκὴν και κατασκευὴν και δοθὴν ἀπαγγελίαν θὰ διδάσκηται... [ἄλλα] και τὸ πνεῦμα σπουδαῖος τρεφόμενον θὰ αὐξάνῃ και εἰς τὸ κάλλος τοῦ λόγου θὰ συνηθίσῃ νὰ ὑψωθῇ...». Για τον λόγο αυτό η συγγραφή της Χρηστομάθειας όφειλε να βασισθεί στην συλλογή κειμένων, τα οποία θα διέθεταν αυτές τις ιδιότητες. Η επιλογή αυτή ωστόσο θα έπρεπε να γίνει από κείμενα τα οποία αποδίδουν κυρίως την κυριαρχία της λόγιας γλώσσας του 19ου αιώνα: «οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου δοκιμώτερον συγγράφαντες... νὰ τεθῶσιν ώς βάσις... [ἔτσι ὡστε] νὰ ὑποβληθῇ τὸ μᾶλλον συντελεσμένον και μεμορισμένον τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης»⁸. Κείμενα από παλαιότερες εποχές θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν, μόνο εάν ήσαν «καλῶς γεγραμμένα» και προφανώς όχι σε μεγάλο αριθμό. Τα κείμενα αυτά θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνουν αναφορές και περιγραφές πολλών γνωστικών ενοτήτων. Σε αυτές περιλαμβάνονταν θέματα όπως οι μίθοι, οι προσευχές, τα αινιγματα, η ζωή των μεγάλων ανδρών, η περιγραφή φυσικών φαινομένων, παραβολές, ιστορικά και γεωγραφικά οδοιπορικά κ.ά. (Βλ. παράρτημα). Πέραν του γλωσσικού τύπου η συλλογή θα υπέκειτο και σε άλλους περιορισμούς ως προς το περιεχόμενο των κειμένων, το οποίο θα έπρεπε «πλὴν τῆς καλλιεπίτης νὰ ἦναι ἀγνόν, εὐγενές, ἡθικόν, νὰ ἔχῃ φυσικότητα και δοθότητα λογικήν, νὰ ὑψοῦ τὴν φαντασίαν εἰς τὸ ἰδεῶδες καλόν,

νά εύροντη τήν νόησιν και νά έξευγενίζη τήν καρδίαν, ᔁχον ἀντικείμενον τὸν θεόν, τὴν φύσιν, τὸν ἄνθρωπον, τὴν πατρίδα».

Η καταγραφή των στοιχείων του περιεχομένου από τον Σύλλογο αποτελεί μία έμμεση αποδοχή εκ μέρους του ότι η προβολή τους απονοίαζε από το ελληνοθρόνο σχολείο, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει την σημασία τους σε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα. Αξίζει πάντως να σχολιασθεί η γενικότητα των στοιχείων τα οποία θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν την χρηστομάθεια. Το ευγενές, το ηθικόν, η ορθότητα της λογικής και όλα τα υπόλοιπα ούτε ήταν σαφώς προσδιορισμένα, και δεν θα μπορούσαν άλλωστε, ούτε ήταν κοινώς αναγνωρίσιμα ως ιδιότητες από όλους τους ελληνοθρόνους. Είναι εξάλλου αμφίβολο αν ο ίδιος ο ΕΦΣΚ ως φορέας ήταν σε θέση να προσδιορίσει με ακρίβεια τα στοιχεία αυτά πέρα από ορισμένες γενικές αναφορές. Η κρίση για το περιεχόμενο θα γινόταν, όπως πάντα, από άτομα και θα ήταν το προσωπικό κριτήριο που θα είχε βαρύτητα στην ανάγνωση της ουσίας. Αν κάτι παρουσιάζει ενδιαφέρον στην περίπτωση της καταγραφής αυτής είναι περισσότερο η πρόθεση διαμόρφωσης ενός πλαισίου, ενός κοινού τόπου αναφοράς και αξιών παρά η συστηματοποίηση των στοιχείων αυτών. Πρόκειται για την εισαγωγή στην εκπαίδευση ενός αξιακού συστήματος αναφοράς, απαραίτητου στην διαδικασία της διαμόρφωσης μιας ταυτότητας που αναφέρεται σε συγκεκριμένα στοιχεία έστω και με γενικό τρόπο. Διότι αυτό που είχε σημασία είναι η ενσωμάτωσή τους σε μία καθολική ταυτότητα συχνά ανεξάρτητη από το τι αναγνώριζε ο καθένας σε αυτά. Αυτό το οποίο αρχικά θα είχε σημασία ήταν ο κοινός τόπος και όχι η διαφορά. Έτσι εκτός του Θεού και της πατρίδας, στοιχείων λίγο πολύ αναγνωρίσιμων, η χρηστομάθεια θα πρόβαλλε και την ορθότητα της λογικής, την καλλιέπεια κ.ά. Μπορεί τα στοιχεία αυτά να μην ήσαν σαφώς προσδιορισμένα, αλλά απλά και μόνο η αναφορά σε αυτά, ανεξάρτητα από την εννοιολογική επένδυση, διαμόρφωναν τον κοινό τόπο πάνω στον οποίο θα βασιζόταν η ίδια η ατομική ταυτότητα: μία ταυτότητα που δεν θα ήταν στενά εθνική και θρησκευτική, αλλά θα ενσωμάτωνε και στοιχεία συμπεριφοράς που απέργεαν από το περιβάλλον που δρούσε ο Σύλλογος, περιβάλλον έντονα αστικό όχι με την στενή ταξική του διάσταση αλλά την

ευρύτερη πολιτισμική. Ο συλλογισμός αυτός αποκτά σημασία, αν σκεφθούμε ότι η πρόθεση του ΕΦΣΚ ήταν η προβολή των στοιχείων αυτών σε ένα ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην ύπαιθρο όπου μάλλον επικρατούσε ένα διαφορετικό αξιακό σύστημα.

Σε σύγκριση με την χρηστομάθεια η συγγραφή της γραμματικής προβάλλει την γλωσσική πρόταση του ΕΦΣΚ, η οποία δεν αφίστατο των γενικότερων δεδομένων και εξελίξεων στο θέμα αυτό. Το ειδικό πρόγραμμα για την συγγραφή γραμματικής για τα δημοτικά σχολεία αναφέρεται στην λόγια γλώσσα, την γλώσσα των «μεμορφωμένων τάξεων». Η γραμματική αυτή θα έδινε ειδικό βάρος στην νέα λόγια γλώσσα, η οποία θα εδιδάσκετο στις τέσσερις πρώτες τάξεις του σχολείου. Στην συνέχεια στην πέμπτη τάξη θα γινόταν η μετάβαση από την διδασκαλία της νέας στην διδασκαλία της αρχαίας και στην έκτη τάξη θα εδιδάσκετο η αρχαία γλώσσα αποκλειστικά. Χαρακτηριστικό είναι το ότι η βάση για την μετάβαση από την διδασκαλία της γραμματικής της νέας ελληνικής σε αυτή της αρχαίας θα έπρεπε να είναι, σύμφωνα με το ειδικό πρόγραμμα, επιλογή κειμένων από το Ευαγγέλιο. Με την διδασκαλία της γραμματικής οι απόφοιτοι θα έπρεπε: «1) νοεῖν, λαλεῖν και γράφειν ἀπταίστως τὴν νῦν ὑπὸ τῶν λογίων γραφομένην νέαν ἐλληνικήν, 2) νοεῖν τὴν Ἀγίαν Γραφὴν και μάλιστα τὴν Νέαν Διαθήκην, ἔτι δὲ τὸν Ξενοφώντα».

Να υποθέσουμε ότι η μέχρι τότε διδασκαλία της γραμματικής δεν είχε αυτά τα αποτελέσματα; Μάλλον απίθανο, καθώς ακόμη και το περιορισμένο μέχρι το 1870 ελληνοθρόνο εκπαιδευτικό σύστημα έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην διδασκαλία της γραμματικής*.

* Η ισχυρή θέση της γραμματικής στην εκπαίδευση, ας θυμηθούμε την κοριτική του Κοραή στα «καλά γραμματικά», ήταν δεδομένη από νοούς πολύ πριν τη δεκαετία του 1860, όταν άρχισε να αναπτύσσεται το εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Κ. Καραθεοδωρής στην μελέτη του για την μέση εκπαίδευση των ελληνοφώνων στην οθωμανική αυτοκρατορία, την οποία παρουσίασε στο ακροατήριο του ΕΦΣΚ, υπογράμμισε: «Αἱ σπουδαὶ εἰσὶ διοργανισμένα πρὸς ἐκμάθησιν οὐχὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἀλλὰ τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς»... «Ἡ διὰ τῆς γραμματικῆς ἐκμάθησις τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης δὲν εἶναι δινατόν νά ἐμπνεύσῃ εἰς τὴν νεολαίαν μας πολλὴν ζέσιν περὶ τὴν ἐκμάθησιν τῆς πατρίου ήμῶν γλώσσης...». «Ἡ διδασκαλία καθ' θόσον ἀφορᾷ τὴν γλώσσαν δὲν δύναται νά παράγῃ νέους κατόχους τῆς ἐλληνικῆς,

Υποθέτουμε ότι η διδασκαλία της γραμματικής σύμφωνα με το διδακτικό βιβλίο που επιθυμούσε να εκδώσει ο ΕΦΣΚ είχε νόημα κυρίως ως προς το ενιαίο διδακτικό πλαισίο που θα δημιουργούσε για το σύνολο της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, έτσι ώστε όλοι οι μαθητές να μπορούν να μιλούν, να γράφουν και να κατανοούν τουλάχιστον την Αγία Γραφή και τον Ξενοφόντα.

Η πρόταση αυτή προβάλλει έμμεσα το στίγμα των κυριαρχων γλωσσικών απόψεων του Συλλόγου. Η διαμάχη ανάμεσα στην δημοτική και στην καθαρεύουσα που ταλάνιζε το ελλαδικό βασίλειο δεν ήταν άγνωστη στην Πόλη, και κατά συνέπεια στον ΕΦΣΚ, αλλά ποτέ δεν πήρε σημαντικές διαστάσεις. Πάντως στο περιβάλλον του Συλλόγου, αλλά εξ όσων γνωρίζουμε και στους περισσότερους συλλόγους της Πόλης, η κυριαρχία λόγιων μορφών της ελληνικής ήταν αισθητή. Αντίθετα η συμμετοχή δραστήρων δημοτικιστών στον ΕΦΣΚ ήταν εξαιρετικά περιορισμένη – αναφέρουμε μόνο την περίπτωση του Μηνά Αυθεντόπουλου – ακόμη και κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, όταν το κίνημα του ελληνικού δημοτικισμού είχε ενεργοποιηθεί στην Πόλη με την ίδρυση του «Αδερφάτου της Δημοτικής» και της «Αναστασίς» το 1905 και του «Προοδευτικού Κέντρου» το 1912⁹. Η μόνη συμβολή του δημοτικισμού στις δραστηριότητες του Συλλόγου φαίνεται πως ήταν το κείμενο που ετοίμασε ο Ι. Ψυχάρης για την επιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε ο ΕΦΣΚ και το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε μετά την απαγόρευση της σύγκλησής του από το οθωμανικό κράτος. Το κείμενο του Ψυχάρη πάντως με τίτλο «Ιστορικά και γλωσσολογικά ζητήματα» δημοσιεύθηκε στον τόμο που εξέδωσε ο Σύλλογος για τον εορτασμό της εικοσιπενταετούς δραστηριότητάς του¹⁰.

Το γλωσσικό περιβάλλον στον ΕΦΣΚ διαμορφώθηκε σταδιακά με βάση τα κοινωνικά δεδομένα του ίδιου του Συλλόγου και τις γενικότερες εξελίξεις στο θέμα. Η κυριαρχία της «λόγιας γλώσσας» σε περισσότερο ή λιγότερο εξεζητημένες μορφές συνδεόταν με την αποδοχή της γλώσσας αυτής ως γλώσσας των «με-

ἀποθαρρύνει μάλιστα τοὺς τοῦτο ἐπιχειροῦντας, καταντᾶ τὴν γλώσσαν δλου τοῦ κόσμου μονοπάλιον τῶν ὀλίγων... καὶ τέλος δὲν συντελεῖ εἰ μὴ εἰς τὸ νά πλροῦ τὴν μνήμην διὰ κενῶν τύπων, δτεροὶ οὐδόλως ἔστι τὸ ζητούμενον κατὰ τὸν ιθ' αἰδῆνα». (Α. Καραθεοδορής, «Περὶ τῆς μέσης παιδεύσεως» ΠΕΦΣΚ, τ. Α', 1863, σ. 174 κ. ε.).

μορφωμένων τάξεων», της κοινότητας που κατ' εξοχήν επιθυμούσε να εκφράσει ο Σύλλογος. Η κυριαρχία της λόγιας γλώσσας αποτέλεσε συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του ίδιου του ΕΦΣΚ, καθώς κατέστη το κυριότερο μέσο έκφρασης στις δραστηριότητές του. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η προσήλωση στον τύπο της λόγιας γλώσσας των επιτροπών του Συλλόγου, όπως για παράδειγμα της εκπαιδευτικής επιτροπής η οποία επέμενε σχολαστικά στην λόγια απόδοση των κειμένων που υποβάλλονταν προς βράβευση και έκδοση στον Καραπάνειο διαγωνισμό. Ορισμένες φορές η γλωσσική διατύπωση ικανοποιούσε το κριτήριο της εκπαιδευτικής επιτροπής, η οποία δεν δίσταξε να απονείμει εύσημα, όπως «ἡ γλώσσα εἶναι σαφής καὶ ἄπταιστος καὶ καθαρὰ παντὸς σολικισμοῦ καὶ βαρβαρισμοῦ καὶ ἔνισμοῦ, τὸ δὲ λεκτικὸν ὁμαλὸν καὶ κανονικόν»¹¹, ενώ συχνά ο αναγνώστης των εκθέσεων του Καραπάνειο διαγωνισμού συναντά δυσμενείς γλωσσικές κρίσεις, όπως «τὸ λεξιλόγιον τοῦ συγγραφέως ἔτοι ἀνώμαλον καὶ ἐνιαχοῦ ἐσφαλμένον» ή ότι «κατὰ τὸ λεξικὸν παρατηροῦνται ἀκυριολεξίαι, ἀσάφειαι... ὅτε καὶ τινὲς ἀνορθογραφίαι», αλλά και «προφανεῖς γερμανισμοί»¹². Ακόμη και σε υποψήφια συγγράματα θετικών γνωστικών αντικειμένων η εκπαιδευτική επιτροπή συχνά υπογράμμιζε τις γλωσσικές ατέλειες, όπως για παράδειγμα στην εξέταση συγγράμματος φυσικής ο συγγραφέας του οποίου «ύποπτίπτει εἰς γλωσσικά ἀμαρτήματα οὐχὶ εὐάριθμα»¹³.

Η επιλογή της λόγιας γλώσσας και η πρόθεση επιβολής της στην εκπαίδευση μπορεί να χρεωθεί κατ' αρχήν στην λόγια ταυτότητα του Συλλόγου, στο γεγονός δηλαδή ότι τα μέλη του αναγνώριζαν τον εαυτό τους και τον Σύλλογο ως μέρος μιας ευρύτερης εγγράμματης κοινότητας, αυτής «των μεμορφωμένων τάξεων», για την οποία η χοήση της λόγιας γλώσσας αποτελούσε στοιχείο της αισθητικής, πολιτισμικής και κοινωνικής τους ταυτότητας. Η κοινότητα αυτή δεν περιοριζόταν στον Σύλλογο και στους ανάλογους φορείς, αλλά συμπεριελάμβανε ένα ευρύτερο εγγράμματο κοινό στην οθωμανική πρωτεύουσα και σε άλλα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας που χρησιμοποιούσαν λόγιες μορφές της ελληνικής τουλάχιστον στην γραπτή τους επικοινωνία. Στην επικοινωνία των ατόμων αυτών σημαντικό ρόλο έπαιξε ο Τύπος

της Πόλης και των άλλων αστικών κέντρων, καθώς και η εκδοτική κίνηση περιοδικών και βιβλίων, μεταφρασμένων και πρωτούπων, που χρησιμοποιούσαν μορφές λόγιας ελληνικής. Επί πλέον η ευρύτερη αυτή κοινότητα αναγνώριζε στην λόγια γλώσσα το πλεονέκτημα της ολοκληρωμένης γραμματικά μορφής.

Συνεπώς η λόγια γλώσσα εμφανίζόταν να διαθέτει τις προϋποθέσεις να καταστεί ενιαία γλώσσα επεμβαίνοντας στο σύμπλεγμα των ποικίλων διαλέκτων και γλωσσικών μορφωμάτων, τα οποία σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας διατηρούσαν την αυτονομία τους κυριαρχώντας στην καθημερινή επικοινωνία. Βεβαίως εξακολουθούσε να υφίσταται το ξήτημα της υπέρβασης των δυσκολιών που θα εμφανίζονταν με την επιβολή της λόγιας ελληνικής σε εκπαιδευτήρια που λειτουργούσαν σε αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον, ελληνόφωνο ή μη. Ενδεχομένως η διδασκαλία της γλώσσας αυτής δεν θα ήταν επαρκής για την γλωσσική διαμόρφωση των μαθητών, καθώς το περιβάλλον αυτό θα ακύρωντε την εμβέλεια της διδασκόμενης γλώσσας*. Το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε σε όλο το διάστημα σύστασης και λειτουργίας του ελληνορθόδοξου σχολικού συστήματος (1870-1912) και αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμών ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα. Δεν είναι τυχαίο ότι στις εκπαιδευτικές συνεδρίες που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ το 1907-1908 συμπεριέλαβαν ενότητα με θέμα την διδασκαλία των ελληνικών στους «αλλόφωνους Έλληνες». Η διαμάχη που εμφανίστηκε στη συνεδρία αυτή σχετικά με το εάν ο μαθητής έπρεπε να διδάσκεται την «γλώσσα τῶν λογίων ἢ ἐκείνην ἢν θὰ ἀκούῃ ἀπὸ τὸν πρῶτον τυχόντα ἐλληνόφωνον συμπατριώτη αὐτοῦ» υπογραμμίζει τα φαινόμενα ισχυρών επιβιώσεων τοπικών διαλέκτων παράλληλα με την περιορισμένη εμβέλεια της λόγιας γλώσσας σε πολλές ελληνορθόδοξες κοινότητες της αυτοκρατορίας. Εξάλλου πολλές πηγές μαρτυρούν την χρήση της ελληνικής αλλά σε συνδυασμό με τα προβλήματα λειτουργίας των σχολείων. Ο Σταμάτιος Αντωνό-

* Ο εκπαιδευτικός Ι. Αναστασιάδης σε παρέμβασή του κατά τις εκπαιδευτικές συνεδρίες επισήμανε: «Παρετήρησα δύτι εἰς τοὺς ἔνοφώνους τόπους συμβαίνει τὸ ἀντίθετον τοῦ γνομένου εἰς τοὺς ἐλληνοφάνους. Ἐκεῖ ὁ οἶκος ἀντὶ νά ὑποβοηθῇ, καταστέφει δῆτι κατοθοῦ ἡ Σχολὴ». ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ειδικὴ συνεδρία για τους ἔνοφούς Έλληνες, Γ', 1909.

πουλος κατά την περιοδεία του στην Μ. Ασία στις αρχές του 20ού αιώνα επισημαίνει ότι «ὅσο ἀπομακρύνεται τις τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας... τόσον σπανιώτερον ἀκούει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν» και παράλληλα διαπιστώνει ότι «τὰ τῶν διμογενῶν σχολεῖα δὲν εὑρίσκονται πανταχοῦ ἐν εὐαρέστῳ καταστάσει»¹⁴. Ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι το κύριο πρόβλημα κατά την ύστερη αυτή περίοδο αντιμετώπιζαν μη ελληνόφωνοι πληθυσμοί, με δεδομένη την αργή επέκταση του εκπαιδευτικού συστήματος και την περιορισμένη προσέλευση των μαθητών, ήταν αδύνατο να είχε μετατραπεί ολοκληρωτικά το γλωσσικό περιβάλλον ακόμη και στις ελληνόφωνες κοινότητες.

Τελικά τα γνωρίσματα και οι προϋποθέσεις της λόγιας γλώσσας ως βάσης για την διαμόρφωση ενός ενιαίου γλωσσικού προτύπου εξουδετέρωναν με την σειρά τους τις αντιρρήσεις για διαφορετική εκπαιδευτική στρατηγική που θα βασιζόταν στην εκμετάλλευση των τοπικών γλωσσικών χαρακτηριστικών. Η λόγια γλώσσα είχε βαρύτητα όχι απλά ως γλωσσικός τύπος αλλά ως μέσο επικοινωνίας κοινά αναγνωρίσμης.

III. Πάντως η επιλογή της λόγιας γλώσσας στην εκπαίδευση δεν ισοδυναμούσε ούτε με εγκατάλειψη ούτε με αδιαφορία απέναντι στις υπόλοιπες γλωσσικές μορφές των ελληνόφωνων ορθόδοξων πληθυσμών. Τοπικές διάλεκτοι και δημοτικά γλωσσικά μορφώματα απασχόλησαν τον ΕΦΣΚ μέσα από την διαδικασία των διαγωνισμών εξίσου. Αναφερθήκαμε ήδη στην λογική που οδήγησε στην δημιουργία του Ζωγραφείου διαγωνισμού κατά την δεκαετία του 1870, όταν η ανάγκη για την παραγωγή περισσότερο προσδιορισμένων γεωγραφικά και με περισσότερες λεπτομέρειες μελετών επαναπροσανατόλισε την διαδικασία των διαγωνισμών του ΕΦΣΚ. Ο Ζωγράφειος διαγωνισμός μπορεί να γίνει κατανοητός, ως μία συνέχεια της λεξικογραφικής παράδοσης, δηλαδή ως μία απόπειρα αναγνώρισης στοιχείων που εκφράζουν εθνική ταυτότητα. Η συμβολική και γλωσσική αναπαράσταση της κοινότητας που επιχειρείται κατ' αυτό τον τρόπο αποκτά νόημα μέσα σε έναν ευρύτερο θεσμοθετημένο λόγο, η δυναμική του οποίου στηρίζεται στην ανάδειξη της εθνικής ταυτότητας. Η συλλογή του Ζωγραφείου διαγωνισμού δεν αφορούσε μόνο την γλώσσα,

τις διαλέκτους κλπ., αλλά και την περιγραφή ηθών, εθίμων, παραμυθιών, δεισιδαιμονιών κ.ά. Ωστόσο η εκφρασά αυτής της παράδοσης στην ελληνική τούς προσέδιδε ένα άλλο περιεχόμενο, καθώς με την μεσολάβηση του διαγωνισμού τα ανύψωνε από την τοπική διάσταση και τα καθιστούσε μέρος ενός ευρύτερα αναγνωρίσμου συνόλου, το οποίο άρχιζε να αναγνωρίζεται ως μέρος της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Από την άποψη αυτή η γλωσσική επένδυση είναι ουσιαστική, επειδή αποτελούσε και το μέσο και το κριτήριο της αναγνώρισης.

Ο χρόνος αφετηρίας της διεργασίας αυτής αποτελεί παράλληλα ένδειξη της ανάγκης συγκεκριμένοποίησης των στοιχείων τα οποία συμπυκνώνουν αυτή την ταυτότητα. Ας μην ξεχνάμε ότι μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα η παράδοση της ορθοδοξίας, διαφορετική και στην ουσία και στον συμβολισμό, εξακολουθούσε να δρα περιοριστικά στην αναγνώριση εθνικής ταυτότητας. Μέσα στην παράδοση αυτή οι διαφορετικές διάλεκτοι δεν είχαν βαρύτητα, καθώς η χρήση τους δεν ακύρωνε την γλώσσα της Εκκλησίας, η χρήση της οποίας λειτουργούσε παράλληλα και όχι ανταγωνιστικά με τις τοπικές διαλέκτους. Όσο σημαντικός ήταν ο γλωσσικός τύπος της εκκλησιαστικής γλώσσας στην παράδοση της ορθοδοξίας τόσο ασήμαντη ήταν, στην εικόνα που η ίδια η εκκλησία είχε για τον κόσμο, η επιβίωση τοπικών διαλέκτων και η μη χρήση ενιαίας γλώσσας. Η πίστη και η αντίληψη συμμετοχής στην ορθόδοξη κοινότητα δεν απέρριψε ούτε από την χρήση μίας συγκεκριμένης γλώσσας ούτε πολύ περισσότερο από την χρήση ενός συγκεκριμένου γλωσσικού τύπου. Αντίθετα η ανάδειξη μιας εθνικής – ελληνικής στην περίπτωσή μας – κοινότητας ανατρέπει τελείως την εικόνα αυτή, καθώς το ζήτημα της γλώσσας ανάγεται σε κριτήριο φρονήματος και η υπέρβαση των τοπικών διαλέκτων σε σκοπό.

Η ανάδειξη λοιπόν των στοιχείων της δημάδους γλώσσας και της δημάδους κουλτούρας συνδέεται άμεσα με την διαδικασία συγκρότησης μιας συλλογικής εθνικής ταυτότητας, τα στοιχεία της οποίας βρίσκονταν υπό διαμόρφωση. Ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο καταγράφεται η διαδικασία αυτή. Κατά παράδοξο τρόπο η ανάγκη συλλογής των ελληνικών διαλέκτων ως ενιαίου πολιτισμικού στρώματος που φέρει τις

αποδείξεις της εθνικής συνέχειας προβάλλεται ταυτόχρονα με την διαπίστωση του γλωσσικού και πολιτισμικού κατακερματισμού των ελληνοφώνων. Η λογική του Ζωγράφειου διαγωνισμού συνίσταται στην αναπαράσταση ενός σώματος γλωσσικά και πολιτισμικά κατακερματισμένου ως ενιαίου, χρησιμοποιώντας ως συνεκτικό ιστό τα «Ζώντα Μνημεία». Υπό το πρόσμα αυτό ο κατακερματισμός αυτός υποβαθμίζεται και χάνει το νόημά του καθώς η ανάδειξη των «Ζώντων Μνημείων» εμφανίζεται να συνέχει το σώμα αυτό ως ενιαίο, δηλαδή ως εθνικό. Χωρίς να αποσιωπάται το γεγονός ότι το υλικό του διαγωνισμού αντλείται από τοπικές κοινωνίες, η τοπική διάσταση αφαιρείται τελείως μέσα από την έμφαση στα «Ζώντα Μνημεία», την ερμηνεία τους ως εθνικών συνεκτικών ιστών και τη δυνατότητα που υποτίθεται ότι παρέχουν ως αποδείξεις της επιβίωσης του ελληνικού έθνους.

Ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς χαρακτηριστικά αναφέρει σε σχετική εισήγησή του για τον Ζωγράφειο διαγωνισμό: «Ο άχανής αυτὸς χῶρος (ή θωμανικὴ αὐτοκρατορία) δν κατοικοῦσιν... διακόσιοι μυριάδες περίπου δύομετρων είναι διηρημένος εἰς ποικίλας φυσικάς περιφερείας, ὃν ἐκάστη ἀντιπροσωπεύει διάφορον γλωσσικὸν ἴδιωμα καὶ παραδόσεις λίαν περιέργους...»¹⁵. Η αναγνώριση της πολυδιάσπασης αυτής θεωρήθηκε ότι αποδεικνύει την γλωσσική συνέχεια και ερμηνεύθηκε ως ένδειξη γλωσσικής καθαρότητας. Οι απομονωμένες ελληνικές κοινότητες κάτω από διάφορες απειλές εμφανίζονται να επιβίωσαν διατηρώντας στοιχεία της αρχαϊκής ελληνικής γλώσσας. Αντίθετα θεωρήθηκε ότι η εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας αφορούσε κυρίως την κρατική χρήση της και δεν επηρέασε τις διαλέκτους αυτές που διατήρησαν μεγάλο μέρος της καθαρότητάς τους. Στην πλέον ολοκληρωμένη της μορφή η άποψη αυτή εκφράσθηκε από τον Κ. Κοντόπουλο, ο οποίος σε σχετική με τον Ζωγράφειο διαγωνισμό έκθεση υποστήλιξε:

«Κατὰ τὴν ἡμέτερον γνώμην αἱ σῆμαρον κατὰ τόπους λαλούμεναι Ἑλληνικαι διάλεκτοι εἰσὶ λείψανα παρελθούσης ἐποχῆς καὶ οὐχὶ αὐτὴ ἡ νεωτέρα Ἑλληνικὴ [ἢ δύοια] ἐστὶν ἡ γλώσσα τῶν βιβλίων καὶ τῆς δημοσιογραφίας ἡ ἔσται πάντῃ ἀλλοία μετὰ ἔτερον ἡμισυν αἰῶνα... Ή Ἑλληνικὴ γλώσσα... ἀποσπασθεῖσα τῆς πρωτογόνου ἵνδοευρωπαϊκῆς... ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἴστορικὸν δρᾶζο-

ντα... ώς μία... τῶν τότε μᾶλλον ἀνεπτυγμένων διαλέκτων. [“Ομως] διὰ τῆς διαδόσεως τῆς ἀττικῆς διαλέκτου διὰ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξανδρού αἱ κατὰ τόπους λαλούμεναι διάλεκτοι ἥρξαντο βαθμηδὸν ὄχιρῶσαι ἔως οὐ ἐμοφρώθῃ ἢ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κληθεῖσα Κοινή διάλεκτος ἐπὶ χιλιετρῷ δὲ ὅλην διαβιώσασα. Κατὰ τό... διάστημα τοῦτο... αἱ περὶ γλώσσης παραδόσεις ἔξησθένησαν. Οὗτω πρὸ χιλίων ἑτῶν ἐμφανίζονται τὰ ἵχνη τῆς μορφολογικῆς ἐκείνης παθήσεως ἢ ἐκλήθη μεσαιωνικὴ Ἑλληνική. Η τῆς ἐποχῆς ταύτης ἑλληνική, ἢ πλείστας ὅσας ἀρχαὶς παραδόσεις τύπων καὶ προφορᾶς διασώσασα, καθίκετο μέχρις ἡμῶν διὰ τῶν κατὰ τόπους ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων. Ἐν τούτοις εὑρίσκομεν οὐ μόνον τὴν γλώσσαν τῶν βυζαντινῶν ἡμῶν προγόνων ἀλλὰ καὶ τῶν... προπατόρων ἀρχαίων Ἑλλήνων»¹⁶.

Συνεπώς η καθαρότητα της γλώσσας των διαλέκτων υπογραμμίζει και αυτή την συνέχεια, δηλαδή την επιβίωση του έθνους. Διότι, όπως αλλού τονίζεται, «το έθνος είναι η γλώσσα, η δε ζωή της γλώσσας είναι η ζωή του έθνους και η ιστορία της γλώσσας είναι η ιστορία του έθνους»¹⁷. Η απώλεια των γλωσσικών αυτών στοιχείων, «στοιχείων τῆς πατρίου ἡμῶν γλώσσης, θά ἡτο ἀνεπανόρθωτος καὶ αἰτίᾳ μεγίστης ζημίας ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καθόλου γλώσσαν, ἀρχαίαν καὶ τὴν νεωτέραν»¹⁸. Καθόλου παράξενο λοιπόν που οι ελληνικές διάλεκτοι παρουσιάζονται ως «γλωσσικοί θησαυροί», ως «χρυσά καὶ ἀργυρά νομίσματα ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ», ως «ἀστέρες πλησιφανεῖς ἐν μέσῳ νεφῶν» κ.ά. Καθόλου παράξενο επί πλέον που ο Ζωγράφειος διαγωνισμός αποτέλεσε προνομιακό πεδίο πάνω στο οποίο οργανώθηκε συστηματικά η προβολή της ιστορικής συνέχειας. Σχετική ἔκθεση αναφέρει: «Περὶ δὲ τὴν συλλογὴν αὐτῆν ἀσχολούμενοι... διπλοῦ σκοποῦ ἐπιτυγχάνομεν καὶ ὁ μὲν πρῶτος εἶναι κοινός, διότι... τὸν πλουτισμὸν τῆς γλώσσης μας ἐπιδιώκομεν, ἀλλ’ ὁ δεύτερος αὐτῆς σκοπὸς εἶναι ὅλως ἴδιαζων, δηλ. μελετῶντες τὴν διαλεκτικὴν ἐν γένει γλωσσικὴν καὶ ἄλλην πραγματικὴν ἀφορῶσαν εἰς τὰ ἥθη καὶ τὸν βίον τῶν προγόνων μας, τῶν Ζώντων Μνημείων ἴδιότητα, εἴτε λέξεις ταῦτα εἶναι εἴτε αἰνίγματα εἴτε παραμύθια... [καὶ] παραβάλλοντες ταῦτα πρὸς τὰ ἀρχαῖα οὐ μόνον αὐτὰ καθ’ ἑαυτὰ τελειότερον ἐννοοῦμεν [ἀλλὰ καὶ] πλεῖστα τῶν ἀρχαίων ἔθμα καὶ συνήθεια ἐν τῷ βίῳ των ἀποκαλύπτονται διεσεσωσμένα ἐν τοῖς

Ζώσι Μνημείοις»¹⁹. Ο δε Παπαδόπουλος Κεραμεύς σε ανάλογη ἔκθεση υπογράμμιζε πως «διὰ τῆς περισυναγωγῆς καὶ ἐκδόσεως τῶν Ζώντων τῆς ἡμετέρας γλώσσης Μνημείων ἐπετεύχθη ἡ λαμπρὰ νίκη τῆς συγχρόνου ἡμῶν γενεᾶς» εναντίον του Fallmerayer και των οπαδών του. Η προβληματική αυτή δεν ήταν βέβαια πρωτότυπη. Είχε προηγηθεί η ἔκδοση αρκετών μελετών με ανάλογα επιχειρήματα, όπως το ἔργο του Ν. Πολίτη Μελέτη του βίου των νεωτέρων Ελλήνων, ο οποίος συγκαταλέγεται και στους συντάκτες του Ζωγραφείου Διαγωνισμού²⁰. Ωστόσο η απόπειρα συστηματικής καταγραφής και ἐνταξης τοπικών γλωσσικών και πολιτισμικών γνωρισμάτων σε ένα ενιαίο σώμα, το οποίο αναταραστήθηκε ως εθνικό με βάση την χρήση των «Ζώντων Μνημείων», οργανώθηκε για πρώτη φορά μέσα από το Ζωγράφειο Διαγωνισμό.

Η εξέλιξη του Ζωγραφείου διαγωνισμού είχε μία εντυπωσιακή πορεία. Μέσα σε δέκα χρόνια από την προκήρυξη του διαγωνισμού πάνω από πενήντα συλλογές είχαν κατατεθεί στον Σύλλογο, ενώ αργότερα ο ωριμός αυξήθηκε. Ο αριθμός των συλλόγων έφθασε τις εξήντα τρεις την περίοδο 1890-1893, από δεκατρείς την περίοδο 1881-1883. Συνολικά, με βάση το υλικό που έχουμε εξετάσει, κατατέθησαν στον Σύλλογο πάνω από εκατό συλλογές την περίοδο 1878-1893. Η συγκομιδή αυτή προερχόταν αρχικά από την Ἡπειρο, την Θεσσαλία, την Θράκη, τον Πόντο και την Βιθυνία, ενώ ελάχιστες συλλογές προέρχονταν από άλλες ελληνόφωνες περιοχές. Σταδιακά άρχισαν να συρρέουν συλλογές από την Μακεδονία, την Δυτική Μ. Ασία και τα νησιά του Αιγαίου. Το μεγαλύτερο μέρος των συλλογών αφορούσε την περιοχή της Θράκης, του Πόντου και της Μ. Ασίας, ενώ ικανός αριθμός συλλογών προερχόταν και από ορισμένα νησιά του Αιγαίου. Από τις ενενήντα συλλογές τις οποίες εξετάσαμε στα δημοσιευμένα πρακτικά του Συλλόγου εικοσιοκτώ αφορούσαν την Θράκη, δεκαοκτώ τον Πόντο, δεκατρείς την Μ. Ασία και ἐνδεκα την Ἡπειρο. Ο αριθμός συμπληρώνεται από τις συλλογές που αφορούσαν νησιά του Αιγαίου, την Χίο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την Κάρπαθο, την Σύμη, την Νίσυρο και την Λέσβο, καθώς και συλλογές που είχαν σταλεῖ από την Ελλάδα. Στις τελευταίες συμπεριλαμβάνονται συλλογές για την τσακωνική διάλεκτο, ορισμένες συλλογές παραμυθικούς, καθώς και συλλογές που αφορούσαν την Καρπάθο, την

θιών του Νικολάου Πολίτη καθώς και συλλογές δημοτικών τραγουδιών του Καρκαβίτσα. Αντίθετα ο αριθμός των συλλογών για την Μακεδονία είναι περιορισμένος, αφού μόλις τέσσερις συλλογές κατατέθηκαν στην ίδια περίοδο.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να ασχοληθούμε με την εξέταση του υλικού αυτού, διότι θα μας απομάρουνε από την ουσία της μελέτης αυτής. Επισημαίνουμε επί πλέον ότι στα πρακτικά του Συλλόγου δεν δημοσιεύονται οι ίδιες οι συλλογές, αλλά οι παρατηρήσεις της φιλολογικής επιτροπής για κάθε συλλογή ξεχωριστά. Θα σχολιάσουμε πάντως ορισμένα ζητήματα που προκύπτουν από την όλη διαδικασία. Παρ' ότι ο αριθμός των συλλογών που κατατέθηκαν στον Ζωγράφειο διαγωνισμό είναι μεγάλος, το εύρος αναφοράς είναι πολύ πιο περιορισμένο απ' ότι εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται. Για παράδειγμα οι συλλογές που αφορούν την Θράκη στην πραγματικότητα περιορίζονται σε ένα πολύ περιορισμένο μέρος της, καθώς περιγράφουν διαλέκτους και πολιτισμικά γνωρίσματα μόνο της περιοχής Ανδριανούπολεως, της περιοχής του Αίνου, ορισμένων περιοχών της Προποντίδας (Σηλυβρία, Τυρολού) και της χερσονήσου της Καλλίπολης (Μάδυτος, Καλλίπολις, Δαρδανέλλια). Το ίδιο παρατηρεί κανείς για την περιοχή της Μ. Ασίας, όπου οι κατατεθείσες συλλογές αφορούν χωρίς την δυτική Μ. Ασία και την Βιθυνία. Από αυτές μόλις μία ασχολείται με την Σμύρνη, μία με την Πέργαμο και μία με την Προύσσα. Οι υπόλοιπες αφορούν την κωμόπολη Κατιολί της Βιθυνίας και την χερσόνησο της Ερυθραίας. Δύο συλλογές αφορούσαν την περιοχή Ανακούς στην επαρχία Ικονίου. Ο πολύ συγκεκριμένος γεωγραφικός προσδιορισμός είναι ακόμη πιο σαφής στις συλλογές για τα νησιά του Αιγαίου, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων αφορά την Κάρπαθο και την Χίο, ενώ μία μόλις συλλογή προέρχεται από την Λέσβο και μία από την Κρήτη. Αντίθετα οι συλλογές για τον Πόντο φαίνεται πως καλύπτουν την ευρύτερη περιοχή, όπου ζούσαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί, καθώς υπάρχουν συλλογές για την Αμισό, την Τραπέζούντα, το Ορδού, την Οινόη, την Αργινθούπολη και την Κερασούντα.

Το παράδοξο αυτό, δηλαδή η αντίστροφη αναλογία αριθμού συλλογών που κατατέθηκαν σε σχέση με το περιορισμένο εύρος αναφοράς, εμμηνεύεται από το γεγονός ότι οι περισσότερες με-

λέτες συνετάχθησαν από τους ίδιους περίπου λόγιους. Έτσι όλες οι συλλογές της Χίου κατατέθησαν από τον Κωνσταντίνο Κανελλάκη, ενώ το ίδιο ισχύει και για την Κάρπαθο για τις συλλογές της οποίας υπεύθυνος εμφανίζεται ο Εμμανουήλ Μανωλακάκης. Ένα μεγάλο μέρος των συλλογών για τον Πόντο, με κυρίως την συλλογή των «Ζώντων Μνημείων τῆς ἐν τῷ Πόντῳ ἴδιωτικῆς» υπογράφει ο Ιωάννης Βαλαβάνης. Το ίδιο ισχύει και για την Θράκη. Ο Συμεών Μανασσίδης έστελνε σχεδόν κάθε χρόνο συλλογές από την περιοχή του Αίνου, όπου εργαζόταν ως διδάσκαλος, καθώς και για την περιοχή της Ανδριανούπολης. Για την χερσόνησο της Καλλίπολης και ιδίως για την Μάδυτο τις συλλογές συνέγραψε ο Απόστολος Οικονομίδης. Τις συλλογές για την δυτική Μ. Ασία υπογράφουν δύο συγγραφείς, ο Αντώνιος Πουλάκης και ο Παναγιώτης Μακρής, ενώ για τις πληροφορίες από την Άνακο του Ικονίου υπεύθυνος ήταν ο Χρήστος Τουργούτης. Τέλος οι δύο από τις τέσσερις συλλογές για την Μακεδονία, για την περιοχή της Κοζάνης συγκεκριμένα, υπογράφονται από τον Αστέριο Ζήκο. Στην πραγματικότητα λοιπόν ο αριθμός των συλλογών – «των φερεπόνων δυτών» όπως γλαφυρά τους ονόμασε το 1878 ο τότε πρόεδρος της φιλολογικής επιτροπής Ηροκλής Βασιάδης – ήταν μάλλον περιορισμένος.

Η διαπίστωση αυτή υπογραμμίζει στην ουσία τα όρια του όλου εγχειρήματος που δεν μπορούσε παρά να έχει περιορισμένη επιτυχία. Η ανάδειξη των «Ζώντων Μνημείων» σε τελευταία ανάλυση ήταν υπόθεση ενός εγγράμματου κοινού, το οποίο συγκροτούσε την κοινότητά του με αργούς ρυθμούς. Η πρακτική του Ζωγράφειου διαγωνισμού προϋπόθετε την ύπαρξη εγγράμματων κύκλων και σε άλλες περιοχές πλην της οθωμανικής πρωτεύουσας που θα ήσαν σε θέση να αναγνωρίσουν την αποστολή τους αναλαμβάνοντας αυτό το εγχείρημα. Η περιορισμένη εμβέλεια του διαγωνισμού, όπως διαπιστώνται από τον μικρό τελικό αριθμό των συμμετεχόντων σ' αυτόν, είναι απόλυτα συμβατή με την περιορισμένη έκταση των εγγράμματων κύκλων στις περισσότερες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποτέλεσμα της περιορισμένης μέχρι τότε ανάπτυξης της εκπαίδευσης.

Από την άποψη αυτή ο Ζωγράφειος διαγωνισμός έχει σημασία να κατανοηθεί ως διαδικασία που ενισχύει την δημόσια τα-

τότητα της «εγγράμματης κοινότητας» περισσότερο ίσως από κάθε άλλο διαγωνισμό, αν και όλοι οι διαγωνισμοί εγγράφονται στην διαδικασία αυτή. Ο διαγωνισμός αποσκοπούσε στην συλλογή των «Ζώντων Μνημείων», αλλά παράλληλα αποτελούσε πεδίο συγχρότησης αυτής της κοινότητας, καθώς οι συλλογές δεν αφορούσαν μόνο τους ίδιους τους συγγραφείς αλλά κυρίως το κοινό του Συλλόγου. Αυτή η διαδικασία της αλληλεπίδρασης οργανώνει ένα δίκτυο πληροφοριών που προορίζεται για την κατανάλωση ενός εγγράμματου κοινού. Η δημοσίευση των συλλογών, οι κρίσεις της φιλολογικής επιτροπής και οι συζητήσεις που ενδεχομένως προκαλούν, συμβάλλουν στην συγχρότηση της ταυτότητας της «εγγράμματης κοινότητας», καθώς τα μέλης της βρίσκονται σε μία συνεχή διαπραγμάτευση με την διαδικασία αυτή. Αναμφίβολα η συγχρότηση της κοινότητας αυτής είναι αργή και ενδεχομένως η εμβέλειά της είναι περιορισμένη. Αναμφίβολα η συγχρότηση της κοινότητας αυτής είναι μία συνεχής διαδικασία που δεν αφορά μόνο στον Ζωγράφειο διαγωνισμό, αλλά συνδέεται και με τις άλλες δραστηριότητες του Συλλόγου. Ωστόσο σημασία στην περίπτωση αυτή δεν έχει το αποτέλεσμα αλλά η ίδια η διαδικασία.

Στο πλαίσιο αυτό είναι εντυπωσιακή η σύνδεση της συλλογής των «Ζώντων Μνημείων» με το εθνικό καθήκον. Η διάσταση αυτή αποτελεί κοινό τόπο στην εισαγωγή των εκθέσεων της φιλολογικής επιτροπής για τον Ζωγράφειο διαγωνισμό. Θα προσέθετα μάλιστα ότι η συλλογή και διάσωση των «Μνημείων» αυτών ως εκδήλωση εθνικού καθήκοντος μόνο σε αυτό τον διαγωνισμό προβάλλεται τόσο έντονα. Εδώ αναφερόμαστε στο ατομικό καθήκον των λογίων, οι οποίοι όφειλαν να διασώσουν τις υπάρχουσες διαλέκτους και τα πολιτισμικά γνωρίσματα της περιοχής τους. Ιδίως δε στις περιοχές εκείνες, στις οποίες η αποδοχή άλλων γλωσσών από τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς έμοιαζε αναπόφευκτη. «Τίνες ἔνεκεν» αναρωτιόταν ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς για τους λόγιους της περιοχής Κιλικίας και Καππαδοκίας «οἱ ἐν αὐταῖς διδάσκαλοι, λόγιοι, ιατροὶ ἢ ἱερεῖς δὲν στεύουσιν εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔθνικοῦ τούτου καθήκοντος, ὅπερ ἐπιβάλλεται παντὶ πεπαιδευμένῳ ὄμοιγενε...»²⁶. Οι συλλογές που κατατέθηκαν στον Ζωγράφειο διαγωνισμό αποτελούσαν στην

πλειονότητά τους καταγραφές γλωσσικών και διαλεκτικών ιδιωμάτων και συνήθως συμπληρώνονταν από την αναφορά παραμυθιών, αινιγμάτων, παροιμιών κ.ά. Το εθνικό καθήκον λοιπόν αναδεικνύεται συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του λογίου και η αναγνώρισή του από αυτόν όχι μόνο αναβαθμίζει την ατομική του πρόσβαση στην εγγράμματη κοινότητα, αλλά συμβάλλει και στην ευρύτερη κίνησή της. Συνεπώς το μέγεθος της συγκομιδής δεν έχει τόση σημασία, έτσι και αλλιώς αυτή εξαρτάται και από άλλες παραμέτρους, όσο η δυνατότητα που δίδεται σε αυτή την εγγράμματη κοινότητα, πλάσμα άμορφο ακόμη, να αντλήσει από την όλη διαδικασία δυναμική.

Η εικόνα ολοκληρώνεται, αν δούμε και το άλλο σκέλος της διαδικασίας, δηλαδή την δραστηριότητα του Συλλόγου, το καθήκον του οποίου δεν περιορίζεται στην οργάνωση του διαγωνισμού, αλλά επέτρεπε στα μέλη του να διευρύνουν τα γνωστικά τους ενδιαφέροντα. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς θεωρεί ότι με τον Ζωγράφειο διαγωνισμό εισάγεται «ἡ δευτέρα φάσις τῆς περιουσιλέξεως τῶν Ζώντων ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ ἡμετέρου λαοῦ Μνημείων, καθ' ἣν τὸν πατριωτικὸν καὶ παταγώδη περὶ τῆς καταγωγῆς ἡμῶν χαρακτῆρα διεδέξατο ὁ ὄντως ἐπιστημονικός». Οι λόγιοι κατείδον... ότι ἡ γνωστοποιηθεῖσα ὑλὴ ἐνέκρυψεν ἀνεξάντλητον πηγὴν γνώσεων χρησίμων, κυριώτατα τῇ συγκριτικῇ μὲν φιλολογίᾳ και μυθολογίᾳ καθόλου, ίδια δὲ τῇ ἴστοριᾳ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, τῇ ἐλληνικῇ φιλολογίᾳ και τῇ ἐλληνικῇ ἴστοριᾳ... [Έτσι] ἀνεφάνη νέος ὁρίζων γνώσεων... ἐν ταῖς μελέταις τῆς καθόλου ἀρχαιότητος»²⁷. Δέκα χρόνια αργότερα ο Δημήτριος Οικονομίδης θα διευρύνει τον κατάλογο της επιστημονικής αξίας του διαγωνισμός υπογραμμίζοντας την χρησιμότητά του στην επιστήμη της γλωσσολογίας. Συνεπώς ο Ζωγράφειος διαγωνισμός δεν εξαντλείται στην διάπλαση ενός εθνικού Λόγου, αλλά αναδεικνύει και μία ιδιαίτερη επιστημονική χρησιμότητα.

Η διάσταση αυτή υπογραμμίζεται από την δραστηριότητα της φιλολογικής επιτροπής του Συλλόγου που θεωρούσε εαυτήν το μόνο αρμόδιο όργανο για την κρίση των «Μνημείων» που καταγράφονταν στις συλλογές. Στους διαγωνιζομένους αναγνώριζε το δικαίωμα της πρωτογενούς συλλογής αλλά όχι και την δυνα-

τότητα ερμηνείας, φιλολογικής-ετυμολογικής ή ιστορικής, του υλικού που συνέλεγαν. Όπως αναφέρεται σε σχετική έκθεση, οι διαγωνιζόμενοι «άποφευγόταν... τάς ἐν τοῖς χειρογράφοις αὐτῶν σημειουμένας γραμματικάς ύποτυπώσεις ή ἐτυμολογικάς ἔρεύνας, κινούσας ἐν πολλοῖς τὸν γέλωτα τῶν ἀναγιγνωσκόντων. Η ἐπιτροπὴ ἐπιθυμεῖ νὰ λαμβάνῃ παρ' αὐτῶν ὥλην καινὴν καὶ πράγματα νεοφανῆ ἐν τῷ θέματι... διότι διὰ τῆς ἐλλειπούσης ἡμῖν ὥλης θὰ προσπαθῇ ὁ Σύλλογος νὰ συμπληρῷ ὡς ὁ καλὸς οἰκοδόμος τὰ κενὰ τοῦ γλωσσικοῦ μνημείου τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς»²³. Συχνά επὶ πλέον η κρίση της επιτροπῆς είναι αυστηρή κυρίως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι συλλογείς προσπαθούν να συνδέσουν την νεότερη με την ομηρική γλώσσα. Χωρίς να θέλουμε να εισέλθουμε σε γλωσσολογικές και φιλολογικές παρατηρήσεις, για τις οποίες άλλοι είναι καταλληλότεροι, αξίζει να αναφέρουμε λίγα σχόλια της επιτροπῆς. Κρίνοντας συλλογή με τον πομπώδη τίτλο «Λέξεις τινὲς ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὄδυσσείας καὶ παραλληλισμὸς αὐτῶν πρὸς ἄντιστοιχους τῆς ἐν Πόντῳ Ἰδιωτικῆς», η έκθεση της επιτροπῆς σημειώνει ότι ο συγγραφέας «οὐκ ὀλίγον ἐμόχθησεν, δυστυχῶς δῆμος ἔνεκα τῆς ὑπερομέτρου αὐτοῦ ἀρχαιομανίας μάτην κατηνάλωσε τὰς ὕδας αὐτοῦ»²⁴, ενώ σε ανάλογη κρίση για συλλογή με τον τίτλο *Αλβανοί καὶ Κοήτες* αναφέρεται ότι «ὁ συλλογεὺς κατέχεται ὑπὸ τῆς θείας μανίας νὰ βλέπῃ πάσας τὰς λέξεις ἐκ τῆς δημορικῆς ἀμέσως παρηγμένης γλώσσης, δῆμοις καὶ ἔθιμα καὶ δοξασίας σημερινάς ἀγωνίζεται παντὶ σθένει ν' ἀποδείξῃ ὡς λείψανα ἀρχαίων μύθων»²⁵. Σε ἄλλη τέλος περίπτωση η έκθεση της επιτροπῆς κατακρίνει μία συλλογή από την Κάρπαθο, ο συγγραφέας της οποίας κατόρθωσε να συμπεριλάβει σε πενήντα σελίδες τρία δημοτικά «τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ ἀπεράντου χώρου νὰ ὑπερπληρώσῃ διὰ σημειώσεων θεοσοφικῶν καὶ γραμματικῶν δῆθεν»²⁶.

Συνεπώς η επιτροπή του ΕΦΣΚ έπαιρνε πολύ σοβαρά τον όρο της θεωρώντας ότι επιτελεί, πέραν του εθνικού, και επιστημονικό έργο. Οι εκθέσεις της απευθύνονταν σε λόγιο κοινό και συμμετείχαν στην διαμόρφωσή του. Σταδιακά ο Ζωγράφειος διαγωνισμός αποτέλεσε πεδίο στο οποίο συνειδητοποιήθηκαν και συγχρονίθηκαν θέματα δημόσιας ταυτότητας της εγγράμματης κοινότητας. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η συνει-

σφορά του διαγωνισμού στην μόρφωση της αντίληψης για την νεότερη ελληνική γλώσσα. Είναι ήδη γνωστό ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελών του ΕΦΣΚ συντασσόταν με την καθαρεύουσα, η επιβολή της οποίας θεωρείτο ως μη αναστρέψιμη. Ωστόσο η επίγνωση που δημιουργούσε ο Ζωγράφειος διαγωνισμός για την πολυδιάσπαση της ελληνικής γλώσσας μετρίαζε την άποψη της κυριαρχίας της καθαρεύουσας, καθώς αποδείκνυε ότι μεγάλο μέρος των ελληνόφωνων πληθυσμών εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί δημώδη γλώσσα και μάλιστα όχι με ενιαίο τρόπο. Η καταγραφή εξάλλου της δημώδους γλώσσας αποτελούσε βασικό στοιχείο του διαγωνισμού και η φιλολογική επιτροπή συχνά κάκιζε συγγραφείς που μετέγραφαν δημοτικά τραγούδια ή παραμύθια στην καθαρεύουσα. Το γεγονός ότι οι συλλογές αυτές εκδίδονταν από τον Σύλλογο απλά ενισχύει την επίγνωση αυτή στο εγγράμματο κοινό.

Δεν είναι τυχαίο έτοι ότι μέσα από τις εκθέσεις για τον Ζωγράφειο προβάλλεται η άποψη ότι η νεότερη ελληνική αποτελεί γλώσσα υπό διαμόρφωση ιδίως στην γραπτή μορφή της. Είναι προφανές ότι στην διαμόρφωση αυτή θέση είχαν στοιχεία της δημώδους γλώσσας, αν και όχι αυτής καθ' εαυτής αλλά των «Ζώντων Μνημείων» που διέσωσε. Η αντίληψη που επικράτησε για τις διαλέκτους, δηλαδή ότι διατηρούσαν καθαρές μορφές της αρχαίας ελληνικής, νομιμοποιούσε κατά κάποιο τρόπο την μερική χρήση τους στον γραπτό λόγο από ένα εγγράμματο κοινό που είχε εθισθεί στην καθαρεύουσα. Όπως αναφέρει ο εισηγητής του Ζωγράφειον διαγωνισμού το 1892 Δημήτριος Οικονομίδης, «[καθώς] ἡ ἡμετέρα γλώσσα νέαν διανύουσα σταδιοδομίαν εύρισκεται ἐν τῇ διαπλάσει καὶ μορφώσει αὐτῆς, διειλομεν... ἵνα διατηρῶμεν ὡς ἀνεξάντλητον μὲν πηγὴν τὴν ἀρχαίαν [καὶ] ὡς ἴκανῶς πλουσίαν τὴν νέαν ἡμῶν γλῶσσαν, περισυλλέξωμεν καὶ ἐπεξεργασθῶμεν τὸν ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἀρχαῖον θησαυρόν, οὗτο δὲ διαπλάσωμεν ὡς οἶον τε τελειότερον καὶ ἀξιοπεπέστερον τὴν γραφομένην... νῦν μὲν ἐκ τῆς ἀρχαίας, νῦν δὲ ἐκ τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης ἀντλοῦντες καὶ παρέχοντες αὐτῇ χαρακτῆρα ώς οἶον τε καθαρόν, ἐνιαῖον καὶ σταθερόν»²⁷.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΠΕΦΣΚ, τ. ΛΔ, «Εκτακτος Πανηγυρική Συνεδρία ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», Μάρτιος 1912.
2. ΠΕΦΣΚ, τ. Ε', 1870-71, σ. 143-44.
3. «Εἰδικόν πρόγραμμα περὶ συντάξεως Γεωγραφίας πρός χρήσιν τῶν δημοτικῶν σχολέων καὶ τῶν κατωτέρων τάξεων τῶν Ἑλληνικῶν», ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 322-324.
4. Βλ. τὸ σχετικό παράρτημα.
5. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΕ', 1880-81, «Ἐκθεσις τῆς ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς», σ. 103.
6. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889-90, σ. 121.
7. Χρ. Σολάδας: *Η εκπαιδευτική καὶ πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μ. Ασίας, 1800-1921*, Αθήνα, τ. ΙΙ, σ. 47-48.
8. Ό. π.
9. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επ.), Δημοτικισμός καὶ κοινωνικό πρόβλημα, σ. ιθ'-κη', καὶ Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης καὶ το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας: Η αλληλογραφία*, Αθήνα, σ. 63-100.
10. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΗ' (παράρτημα), καὶ Φ. Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, σ. 40-41.
11. ΠΕΦΣΚ: *Καραπάνειον διαγώνισμα πρός ἔκδοσιν διδακτικῶν βιβλίων* (εις το εξής ΚΔΕΔΒ), τ. ΚΒ', 1890-91, σ. 121.
12. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΖ' 1882-83, σ. 132, 134.
13. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΚΖ', 1895, σ. 71.
14. Σ. Αντωνόπουλος: *Μικρά Ασία*, Αθήνα, 1907, σ. 16-19.
15. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 313.
16. ΠΕΦΣΚ, ΚΔΕΔΒ, τ. ΙΖ', 1882-83, σ. 117-118.
17. ΠΕΦΣΚ: «Ζωγράφειος Ἀγών, Ἐκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Ἐπιτροπῆς», τ. ΙΕ', 1881, σ. 116.
18. ΠΕΦΣΚ: «Ζωγράφειος Ἀγών, Ἐκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Ἐπιτροπῆς», τ. ΚΑ', 1887-88, 1888-89, σ. 266.
19. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΑ', 1887-88, 1888-89, σ. 266-67.
20. Κυριακίδην-Νέστορος Α., *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Herzfeld M., *Ours once more, Folklore and Ideology in Modern Greece*.
21. ΠΕΦΣΚ, «Ζωγράφειος Ἀγών, Ἐκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Ἐπιτροπῆς», τ. ΙΣΤ' 1881-82, σ. 314.
22. οπ. παρ.
23. ΠΕΦΣΚ, τ. ΙΣΤ', 1881-82, σ. 311.
24. ΠΕΦΣΚ, «Ζωγράφειος Ἀγών, Ἐκθεσις τῆς Φιλολογικῆς Ἐπιτροπῆς», τ. ΚΔ', 1892-93, σ. 90.
25. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΒ', 1889-1890, 1890-1891, σ. 126.
26. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΔ', 1892-93, σ. 87.
27. ΠΕΦΣΚ, τ. ΚΓ', 1891-92, σ. 77-78.

Κεφάλαιο III: Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες

I. Κατά την περίοδο 1908-1909 ο ΕΦΣΚ διοργάνωσε δύο εκπαιδευτικές συνεδρίες που στόχο είχαν να εξετάσουν τα προβλήματα της ελληνορθόδοξης εκπαιδευτικής και να προτείνουν λύσεις. Οι συνεδρίες αυτές οργανώθηκαν από τους εκπαιδευτικούς-μέλη του Συλλόγου· κατά την προσφιλή όμως τακτική δεν απευθύνονταν αποκλειστικά στα μέλη αλλά στην ευρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης. Στις συνεδρίες προβλεπόταν ένας αριθμός θεμάτων με κεντρικό εισηγητή, ενώ θα ακολουθούσε συζήτηση με το ακροατήριο.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση των συνεδριών αυτών, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι το ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σύστημα στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δε θύμιζε σε τίποτα το αντίστοιχο της δεκαετίας του 1870. Κατ' αρχήν ως προς το μέγεθός του το σύστημα αυτό είχε αποκτήσει ισχυρές προσβάσεις και απευθυνόταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό μαθητών, ενώ ενσωμάτωνε και πολύ μεγαλύτερο αριθμό σχολείων*. Επί πλέον τα

* Η ανάπτυξη της ελληνορθόδοξης εκπαιδευτικής στην οθωμανική αυτοκρατορία μετά την δεκαετία του 1850 δεν έχει απασχόλησε συστηματικά την ελληνική ιστοριογραφία: συνεπώς είναι δύσκολο να παρουσιάσουμε την συνολική εικόνα. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι αποσπασματικές και κυρίως σπάνια δίνουν μία διαχρονική διάσταση της προείσας της ανάπτυξης της ελληνορθόδοξης εκπαιδευτικής. Η γνώμη μας είναι ότι το ελληνορθόδοξο σχολικό δίκτυο γνώστεις και ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή. Ωστόσο η σημασία της ανάπτυξης του δικτύου αυτού δεν έχει μόνο στατιστικό ενδιαφέρον, αλλά συνδέεται άμεσα και με την ανάλυση των εθνικών κινημάτων της περιόδου, καθώς η επιλογή του σχολείου εμφανεύθηκε ως ένδειξη επιλογής εθνικού φρονήματος, ιδίως σε περιοχές όπου υπήρχαν ισχυροί εθνικοί ανταγωνισμοί. Δεν είναι τυχαίο που ορισμένοι εθνολογικοί χάρτες της Μακεδονίας και της Θράκης χρησιμοποιήσαν το κριτήριο αυτό, προκειμένου να παρουσιάσουν την εθνολογική σύνθεση των περιοχών αυτών. Το πλέον γνωστό παράδειγμα αποτελεί ο χάρτης του Amadori Virgili. Βλ. Wilkinson W. *The ethnographic cartography of Macedonia* και K. Βακαλάπουλου *Ιστορία Βόρειου Ελληνισμού, Θράκη*, 1990, σ. 364-365.

Ταξινομημένες πληροφορίες για την εκπαίδευση στην Θράκη, συμπεριλαμβανομένης και της Κων/πολης, δημοσιεύθηκαν από τον Στ. Ψάλτη: *Η Θράκη καὶ η δύναμις του εν αυτῇ ελληνικοῦ στοιχείου*, 1919. Στον τόμο αυτό παρουσιάζονται οι γνωστότερες στατιστικές για την ανάπτυξη του σχολικού δικτύου στην περιο-

ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια ήσαν καλύτερα οργανωμένα από τί είκοσι ή τριάντα χρόνια πριν και τα οικονομικά των περισσοτέρων είχαν βελτιώθει επαρκώς. Οι συνεδρίες που οργάνωσε ο Σύλλογος δεν αποσκοπούσαν στην διατύπωση προτάσεων για την βιωσιμότητα του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς αυτή είχε λίγο πολύ εξασφαλισθεί, ούτε για την δυνατότητα επέκτασής του. Το περιεχόμενο των συνεδριών αφορούσε την εξέταση θεμάτων που άπτονταν της ίδιας της εκπαιδευτικής λειτουργίας και της πιο ολοκληρωμένης αντιμετώπισής της. Αναγκαστικά οι συνεδρίες αυτές πέραν των εκπαιδευτικών θεμάτων, δηλαδή του προσανατολισμού της εκπαίδευσης, υπεισήλθαν και σε παιδαγωγικά θέματα σχετικά με τις μεθόδους που θα έπρεπε να επιλεχθούν, προκειμένου να διατηρηθεί ο ζητούμενος προσανατολισμός.

Τα ζητήματα αυτά δεν εξετάσθηκαν σε ιδεολογικό κενό: ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης είχε αποκτήσει εθνικό χαρακτήρα και αποσκοπούσε στην εκπαίδευση Ελλήνων το φρόνημα. Αυτή ήταν και η πλέον σημαντική προϋπόθεση του συστήματος. Αν μπορούμε να συνοψίσουμε την ατμόσφαιρα των συνεδριών, θα λέγαμε ότι η επιλογή του φρονήματος δεν θα μπορούσε εις το εξής να επηρεάζεται από παράγοντες όπως, π.χ., η μη χρήση της ελληνικής. Η επέκταση του σχολικού δικτύου, όπως υποστηρίχθη-

χή αυτή. Για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση στην Μακεδονία βλ. Ν. Καζάζη «Μακεδονικαί διαλέξεις στο περιοδικό Ελληνισμός», 1903, σ. 101-104, επίσης Ανωνύμου, *Μακεδονία: μελέτη, οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας, εκδόσεις Ελληνισμός*, 1896, σ. 122 κ.ε. Σ.Δ. Λουνάτου *Πολιτειογραφικά της νομαρχιακής περιφέρειας Θεσσαλονίκης*, 1987, Κ. Βακαλόπουλου *Ιστορία Βορείου Ελληνισμού: Μακεδονία*, 1990, Κ. Χιόνη *Η παιδεία στην Καβάλλα, 1864-1909*, 1990, D. Dakin *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913*, 1966, σ. 16-23-βλ. τέλος την ενδιαφέρουσα μελέτη της Σοφίας Βούρη για την εκπαίδευση στην δυτική Μακεδονία *Εκπαίδευση και εθνικισμός στη Βαλκανία*, 1992.

Για την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση στην Μ. Ασία βλ. Σ. Σολωμονίδη «Εθνικαί δυνάμεις εν τω νομῷ Αιδινίου» *Έλληνισμός*, 1904, σ. 505-515, 589-608. Επίσης X. Σ. Σολωμονίδη *Η Παιδεία στη Σμύρνη*, 1961, X. Σολδάτου *Η εκπαίδευση και πνευματική κίνηση των ελληνισμού της Μ. Ασίας*, 3 τόμ., 1989-1992. Σχετικούν ενδιαφέροντος και η πλούσια σε πληροφορίες μελέτη της Κ. Μαμώνη «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μ. Ασία» στο *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδας*, Α', τ. 26 (1983), Β', τ. 28 (1985), Γ', Δελτίο *ΚΜΣ*, τ. ΣΓ', 1986-87.

κε, θα επέτρεπε και στους σλαυόφωνους και στους αλβανόφωνους ορθόδοξους να αντλούν από την ελληνική παιδεία τα στοιχεία εκείνα που θα υποστήριζαν την εθνική ελληνική τους συνείδηση. Το δεδομένο αυτό, δεδομένο τουλάχιστον σε όσους κινητοποιήθηκαν για την οργάνωση της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, υπήρξε μία βασική επιδίωξη του εκπαιδευτικού εγχειρήματος. Ας θυμηθούμε τις εκθέσεις των εκπαιδευτικών επιτροπών κατά την δεκαετία του 1870, όπου συναντήσαμε την αμηχανία τους απέναντι στην απουσία γνώσης της ελληνικής και το αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον. Βεβαίως ούτε τότε υπήρχε η παραμικρή αμφιβολία για το ποιος ήταν ο πραγματικός εθνικός χαρακτήρας των μη ελληνόφωνων πληθυσμών. Ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια λογική, η μη χρήση της ελληνικής αποδύναμων το εκπαιδευτικό εγχείρημα και καθιστούσε τους πληθυσμούς αυτούς έδημοι άλλων εθνικών κινήσεων. Τριάντα χρόνια αργότερα η επιβίωση του εκπαιδευτικού συστήματος έκλεινε το κενό επιτρέποντας την παγίωση του ελληνικού φρονήματος με την εκμάθηση της ελληνικής και την διάχυση της ελληνικής παιδείας. Επί πλέον στο μεσολαβούν διάστημα είχε συντελεσθεί και η θετική ενσωμάτωση της ορθοδοξίας στο μόρφωμα της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Δεν πιστεύουμε ότι η ενσωμάτωση αυτή είχε γενικό χαρακτήρα ούτε ότι εξελίχθηκε χωρίς διακυμάνσεις, αλλά στο σημείο αυτό ας θεωρήσουμε ότι στις αρχές του 20ού αιώνα η επιλογή της εκκλησιαστικής αρχής, κυρίως στον χώρο της Μακεδονίας και της Θράκης, ισοδυναμούσε με την επιλογή αντιστοίχου φρονήματος ανεξάρτητα από την επιβίωση των γλωσσικών επιλογών του πληθυσμού.

Το πλαίσιο αυτό προσδιόρισε σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη των εργασιών των συνεδριών του ΕΦΣΚ. Πολλά από τα ζητήματα που εξετάσθηκαν αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο θα ενισχυόταν ο εθνικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις επαρχίες. Ωστόσο πέρα από αυτά, οι εκπαιδευτικές συνεδρίες ασχολήθηκαν και με ένα άλλο ζητήμα, αυτό της σύνδεσης της εκπαίδευσης με την επαγγελματική αποκατάσταση. Το θέμα αυτό που αφορούσε κυρίως τους αποφοίτους των σχολείων της Κων/πολης αλλά και άλλων αστικών κέντρων αποτελεί ένδειξη τόσο της ωρίμανσης του ίδι-

ου του εκπαιδευτικού συστήματος όσο και της παγίωσης της εύριθμης λειτουργίας του.

II. Ο ΕΦΣΚ οργάνωσε δυο σειρές εκπαιδευτικών συνεδριών, μία τον Ιανουάριο 1908 και μία τον Ιανουάριο του 1909. Στις οκτώ συνολικά συνεδριάσεις εξετάσθηκαν η υγιεινή των σχολείων, οι ελλείψεις στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, η διδασκαλία ξένων γλωσσών, η διδασκαλία της ελληνικής σε ξενόφωνους Έλληνες, η διδασκαλία της γυμναστικής, η διδασκαλία της χειροτεχνίας, η διδασκαλία της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και τέλος η διδασκαλία της φιλοσοφίας. Η θεματολογία παραπέμπει σε ένα ευρύ φάσμα εκπαιδευτικών, ιδεολογικών και παιδαγωγικών ζητημάτων που αποδίδουν, πιστεύουμε με ικανοποιητικό τρόπο, τις εκπαιδευτικές αναζητήσεις του ΕΦΣΚ αλλά και της εκπαιδευτικής κοινότητας της Πόλης γενικότερα. Το θέμα ωστόσο αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς των εισήγησεων επακολουθούσε συζήτηση και διατύπωση συμπερασμάτων που δημοσιεύθηκαν και αυτά. Πάντως οι συνεδρίες αυτές δεν είχαν νομοθετική δυνατότητα, ούτε καν στα πλαίσια της ελληνορθόδοξης κοινότητας, αν και οι ίδιοι οι συντελεστές τους θεωρούσαν ότι τα συμπεράσματα που θα προέκυπταν μπορούσαν να αποτελέσουν την βάση για γενικότερες θεμάτισεις.

Πρόθεσή μας δεν είναι να εξετάσουμε ξεχωριστά την κάθε μία ενότητα που παρουσιάσθηκε και συζητήθηκε σε αυτές τις συνεδρίες, όπως θα κάναμε, αν το αντικείμενό μας ήταν η ίδια η εκπαίδευση, αλλά να κινηθούμε διαγώνια με βάση τους κοινούς τόπους και τα ειδικά δεδομένα που πιστεύουμε ότι προέκυψαν σε αυτές. Επί πλέον δε δεν θα ασχοληθούμε με τις παιδαγωγικές πλευρές των θεμάτων αυτών.

Το πρώτο ζήτημα που θα έπρεπε να εξετάσουμε αφορά την πηγή έμπνευσης των εκπαιδευτικών, προκειμένου να προσεγγίσουν το θέμα τους. Η απάντηση προκύπτει αβίαστα: Οι προσεγγίσεις των θεμάτων βασίζονται στην ευρωπαϊκή εμπειρία. Το σύνολο σχεδόν των εισήγητών εμφανίζεται ενημερωμένο γύρω από τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Ο Ν. Δ. Καπετανάκης, διευθυντής της Ελληνικής Εμπορικής Σχολής της Χάλκης και εισηγητής για την διδασκαλία ξένων γλωσσών στα ελληνικά εκπαι-

δευτήρια παρουσίαζε αναλυτικά την βιβλιογραφία που χρησιμοποίησε και αναφέρθηκε στην ευρωπαϊκή εμπειρία, προκειμένου να θεμελιώσει ευκρινέστερα τις προτάσεις του¹. Δεν παρέλειψε μάλιστα να προτείνει την αποστολή διδασκάλων σε ευρωπαϊκές χώρες, προκειμένου να εργαστούν στα σχολεία της ομογένειας². Ο εισηγητής για το ζήτημα της διδασκαλίας της γυμναστικής στα σχολεία Α. Κρητικός κινηθήκε και αυτός με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία τόσο στην παρουσίαση της ιατρικής πλευράς του θέματος όσο και στην εξέταση των συστημάτων γυμναστικής που θα έπρεπε να επιλεγούν. Στην εισήγησή του πρότεινε την αντικατάσταση της ενόργανης «γερμανικής» γυμναστικής από την ανόργανη «σουηδική» γυμναστική, ενώ δεν παρέλειψε να συστήσει την οργάνωση «διαφόρων γυμναστικών παιδιών» προφανώς κατά τα πρότυπα των αγγλικών public schools³. Ιδιαίτερη έμφαση στην ευρωπαϊκή εμπειρία έδωσε και ο Δ. Δαμασκηνός, εισηγητής στο θέμα της εισαγωγής της χειροτεχνίας στα σχολεία, που άρχισε την εισήγησή του παραθέτοντας κατά λέξη την αιτιολόγηση της διδασκαλίας του μαθήματος στο γαλλικό σχολικό πρόγραμμα, ενώ στην συνέχεια παρουσίασε την εξέλιξη του μαθήματος σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες⁴.

Εκεί όμως όπου η ευρωπαϊκή εμπειρία κατέχει ιδιαίτερη θέση στις εισήγησεις είναι στα ζητήματα που αφορούν την διδασκαλία της ελληνικής παιδείας γενικότερα. Συγκεκριμένα στην ενίσχυση της διδασκαλίας της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας καθώς και στην εισαγωγή της φιλοσοφίας στα σχολεία. Δεν πρόκειται απλά για νέα γνωστικά αντικείμενα, όπου η ευρωπαϊκή εμπειρία θα ήταν χρήσιμη, αλλά για συστατικά στοιχεία της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης από την εποχή της ίδρυσης των πρώτων εκπαιδευτηρίων της υπό την καθοδήγηση της Εκκλησίας. Επί πλέον, με εξαίρεση την βυζαντινή λογοτεχνία, τα άλλα δύο γνωστικά αντικείμενα αποτέλεσαν την βάση της εκπαίδευσης σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα οι κλασικές σπουδές συνιστούσαν σημαντικό μέρος των προγραμμάτων στην Μ. Βρετανία, στην Γερμανία και στην Γαλλία, έστω και αν την διδασκαλία τους διακατείχε ένας στειρός σχολαστικισμός. Ακόμη και στην Ρωσία, μια χώρα που δεν γνώρισε παρά έμμεσα την επιρροή της αναγέννησης και του δια-

φωτισμού, οι ελληνικές σπουδές είχαν κατά καιρούς ιδιαίτερη θέση στα προγράμματα των πλέον γνωστών εκπαιδευτηρίων⁵. Με δεδομένη την βαρύτητα της κλασικής ελληνικής παιδείας στην συγκρότηση της ελληνικής ταυτότητας η ευρωπαϊκή εμπειρία παρουσίαζε ειδικό ενδιαφέρον. Ο Χ. Πανταζίδης, μέλος της φιλολογικής επιτροπής του ΕΦΣΚ και εισηγητής στο θέμα των «ελλείψεων στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων» δικαιολογώντας την άποψή του για την πρωτεύουσα θέση που θα έπρεπε να έχει το αντικείμενο αυτό στην ελληνορθόδοξη εκπαίδευση, υποστήριξε ότι «καὶ οἱ ἔνοι τῆς μὲν κλασικῆς αὐτῶν παιδεύσεως βάσιν ἔχοντι πρὸς τῇ λατινικῇ τὴν Ἑλληνικὴν φιλολογίαν, ἐν δὲ ταῖς πραγματικαῖς καὶ εἰδικαῖς σχολαῖς ἐντρυφῶσιν, ἔστω καὶ διὰ μεταφράσεων, εἰς τὰ οὐράνια κάλλη τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ»⁶. Υπογράμμισε μάλιστα την σημασία που απέδιδαν οι Ευρωπαίοι στην αρχαιοελληνική παράδοση ως μέσο για την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου*.

Αν η σχέση της αρχαιοελληνικής παράδοσης στην ευρωπαϊκή παιδεία ήταν εύκολα κατανοητή, δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς το ίδιο για την βυζαντινή λογοτεχνία και ιστορία. Ο βυζαντινός πολιτισμός ήταν σχεδόν όγκωστος στην δυτική Ευρώπη. Η στάση αυτή που σε μεγάλο βαθμό οφειλόταν στην παράδοση του διαφωτισμού είχε ως αποτέλεσμα την σχεδόν παντελή απουσία των βυζαντινών σπουδών από την ευρωπαϊκή εκπαίδευση. Η ειδική συνεδροίαση για την διδασκαλία της βυζαντινής και της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας δεν μπορούσε συνεπώς να αντλήσει από τα διδάγματα της ευρωπαϊκής εμπειρίας στο θέ-

* Η εικόνα της αρχαίας Ελλάδας και η προβολή της κατά τον 19ο αιώνα αποτέλεσε κοινό τόπο στα ευρωπαϊκά πολιτισμικά πράγματα. Η προβολή αυτή δεν περιορίζοταν στην τέχνη αλλά και στην πολιτική και συχνά η φαντασιακή σύλληψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου χρησιμοποιήθηκε, προκειμένου να νομιμοποιηθούν επιχειρήματα εθνικών κινημάτων. Για παράδειγμα ο Ludjovit Stur, ένας εκ των κυριοτέρων εκπροσώπων του σλοβακικού εθνικού κινήματος, θεωρούσε ότι η ύπαρξη σλοβακικής διαλέκτου αποδεικνύει την φυλετική διάρρεση του τσεχικού έθνους και ανήγει ιστορικά την σχέση έθνους-φυλής-διαλέκτου στην Αρχαία Ελλάδα, όπου, όπως υποστήριζε, αυτή είχε ευρύτατη εφαρμογή. Βλ. Hugh Le Caine Agnew «Czechs, Slovaks and the slovac linguistic separation of the Nineteenth century» στο John Morison (ed): *The Czech and the Slovac experience*, London 1992.

μα αυτό. Μπορούσε όμως να επισημάνει την «ανακάλυψη» του βυζαντινού κόσμου κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. Πράγματι ο κ. Παπαδόπουλος, εισηγητής στο συγκεκριμένο θέμα και διαπρύσιος υποστηρικτής της εισαγωγής της διδασκαλίας της βυζαντινής λογοτεχνίας, υποστήριξε την άποψή του προβάλλοντας αυτή την «ανακάλυψη»: «Ἡ πόλις τῶν βασιλέων δὲν ἔναι πλέον τὸ περιφρονημένον καὶ ἐκ τῆς συκοφαντίας ἡμαρρομένον Bas-Empire, ἀλλὰ προπάντων ὁμολογεῖται ώς ἔδρα προσφιλῆς τῆς ἔξημερώσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Αὐτὰ δὲ πλέον τὰ πράγματα μαρτυροῦσιν ὅτι, ἀν δὲν ἐκινοῦντο ἀπὸ ἐμπάθειαν μεγάλοι ἄνδρες, ὅπως ὁ Γίββων, πάντως ὅμως ἐπλανήθησαν, ἡ δὲ πλάνη των οὐδὲν ἄλλο ἀποτέλεσμα ἐπέφερεν ἢ τὴν μείωσιν τῆς εἰς τὴν μεγάλην ὄντως ἀξίαν τῆς ὀφειλομένης ἐκτιμήσεως»⁷. Στην περίπτωση αυτή η ευρωπαϊκή επιρροή εξαντλείται στην ώθηση των βυζαντινών σπουδών μετά την αποκατάσταση της θέσης του Βυζαντίου στην ιστορία του «πολιτισμένου» κόσμου.

Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζεται και από την εισήγηση σχετικά με την διδασκαλία της φιλοσοφίας στην μέση εκπαίδευση. Ο Ι. Αυθεντόπουλος, εκπαιδευτικός, μέλος του ΕΦΣΚ, ξενάγησε το ακροατήριό του στην πορεία της διδασκαλίας της φιλοσοφίας, πιο συγκεκριμένα της φιλοσοφίας της ιστορίας, στην δυτική Ευρώπη και υπογράμμισε την επανεισαγωγή του αντικείμενου στο γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα μετά από μακρά περίοδο απουσίας. Οι εξελίξεις αυτές τον ώθησαν και στην πρόταση για εισαγωγή της διδασκαλίας φιλοσοφικών γνωστικών αντικειμένων, πιο συγκεκριμένα της φιλοσοφίας, της ιστορίας και της ψυχολογίας στην ελληνική μέση εκπαίδευση και μάλιστα με εντατικό τρόπο.

Το συμπέρασμα που προκύπτει δεν είναι τόσο η γνώση της ευρωπαϊκής εμπειρίας η οποία δεν μπορεί παρά να αναμενόταν στο έντονα κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Κων/πολης· πόσο μάλλον που η ελληνο-ορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής πρωτεύουσας με έντονα αστικο-επιχειρηματικό χαρακτήρα είχε από πολλές δεκαετίες σφυρηλατίσει στενές σχέσεις με την δυτική Ευρώπη μέσα από πολλούς αγωγούς ιδεών και νοοτροπιών. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι η ευρωπαϊκή εμπειρία χρη-

σιμοποιήθηκε, προκειμένου να δικαιώσει τις προτάσεις των εισηγητών. Η υιοθέτηση της ευρωπαϊκής εμπειρίας αναγνωριζόταν ως νομιμοποίηση των δικών τους προτάσεων. Χαρακτηριστικός είναι ο σχολιασμός της εισήγησης για την διδασκαλία της φιλοσοφίας από τον σύνεδρο I. Μοστράτο που υποστήριξε ότι «χρυσὴν σελίδα θὰ καταλάβῃ ἡ εἰσήγησις τοῦ κ. Μ. Αὐθεντοπούλου ίδιᾳ δὲ διότι δὲν δογματίζω, εἴτεν, ἀλλὰ λέγω δὲ λέγει ἡ Εὐρώπη»⁸. Το ίδιο εξάλλου ισχύει και για πολλούς από τους συνέδρους που έλαβαν τον λόγο σε διάφορες συνεδριάσεις χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την γερμανική, γαλλική και αυστριακή εκπαιδευτική πραγματικότητα: η απουσία αναφοράς στο αγγλικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι χαρακτηριστική. Στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξαν πολλές φορές χρησιμοποίησαν παραδείγματα από τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα, όχι μόνο για να συμφωνήσουν, αλλά και για να διαφωνήσουν με σημεία των εισηγητών. Ενδεικτικό παράδειγμα η διαμάχη που ξέσπασε στην πλέον ζωντανή συνεδρία, αυτή που αφορούσε την διδασκαλία των ξένων γλωσσών στα ελληνικά σχολεία. Τόσο οι υποστηρικτές της άποψης για την εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της εκπαίδευσης όσο και οι υποστηρικτές της εισαγωγής του μαθήματος σε μεταγενέστερο στάδιο χρησιμοποίησαν κατά κόρον την ευρωπαϊκή εμπειρία.

Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή εμπειρία, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως θετικό παράδειγμα, η εκπαιδευτική πραγματικότητα στο ελληνικό βασίλειο δεν αντιμετωπίσθηκε πάντα με θετικό τρόπο ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που αυτό θα ήταν αναμενόμενο. Ωστόσο η συχνά αρνητική αναφορά στην ελλαδική εκπαίδευση δεν σημαίνει ότι η εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης δεν προσανατολίστηκε και προς την Ελλάδα. Φυσικό άλλωστε, καθώς οι περισσότεροι των εκεί εκπαιδευτικών υπήρχαν απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών και η σχέση αυτή ήταν περισσότερο από εμφανής σε πολλές στιγμές των συνεδριάσεων. Τα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και κυρίως η νομική, η φιλοσοφική, η ματοική σχολή, αλλά και η παιδαγωγική ακαδημία δέχθηκαν πολλούς φοιτητές που κατάγονταν από την Κων/πολη. Πολλοί επιφανείς οικονομικοί παράγοντες της ομογένειας της Πόλης, όπως ο Γεώργιος Ζαρίφης και ο Χρηστάκης

Ζωγράφος, είχαν υποστηρίξει οικονομικά ομάδες φοιτητών που κατάγονταν από την Κων/πολη και σπουδάζαν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Η αλληλογραφία του καταστήματος «Ζαρίφης Ζαφείροπούλος» με την Εθνική Τράπεζα, την οποία έχουμε εξετάσει συστηματικά, είναι γεμάτη από ανάλογες εντολές. Συνεπώς το Πανεπιστήμιο πρόβαλλε ως βασικός συντελεστής της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στην Πόλη και γενικότερα στην οθωμανική αυτοκρατορία και έμμεσα ως φυσικός χώρος ανώτατης εκπαίδευσης για τους ομογενείς και άμεσα από τα γνωστικά αντικείμενα που παρείχε. Πιο συγκεκριμένα η εισαγωγή ενός γνωστικού αντικείμενου στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας θα μπορούσε να «νομιμοποιήσει» την εισαγωγή του στο αντίστοιχο σχολικό πρόγραμμα των ομογενειακών σχολείων.

Χαρακτηριστική είναι από αυτή την άποψη η γνώμη των I. Μοστράτου και A. Ζαμαρία, οι οποίοι εμφανίσθηκαν διστακτικοί στην εισαγωγή της διδασκαλίας της βυζαντινής λογοτεχνίας και ιστορίας στην μέση εκπαίδευση, επειδή ανάλογο μάθημα δεν είχε εισαχθεί στο πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Αθηνών. Όπως επίσης και η πρόταση του I. Παπαδόπουλου, εισηγητή στο θέμα «διδασκαλία της βυζαντινής και νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας», να μην εισαχθεί το σκέλος της νεώτερης ελληνικής φιλολογίας στην μέση εκπαίδευση ακριβώς για τον ίδιο λόγο. Στην ίδια λογική πρέπει να ενταχθεί εξάλλου και η πρόταση του I. Κρητικού, ειδικού εισηγητή για την διδασκαλία της γυμναστικής, σχετικά με την πρόσκληση γυμναστών από την Γυμναστική Ακαδημία της Αθήνας, προκειμένου να εκπαίδευσουν δασκάλους της Πόλης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις συνεδρίες αυτές η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα εξαντλεί την επιρροή της στην εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης κυρίως στο κύρος και στην εμβέλεια του Πανεπιστημίου. Πάντως, αν και η επιρροή του Πανεπιστημίου παρέμενε, κυρίως λόγω των σχέσεών του με την εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης, η επίδραση των άλλων βαθμίδων της ελλαδικής εκπαίδευσης δεν φαίνεται πως ήταν αισθητή. Σε σύγκριση μάλιστα με την χρήση της ευρωπαϊκής εμπειρίας η αναφορά στην ελλαδική πραγματικότητα απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά και όταν εμφανίζεται αποτελεί μάλλον αρνητικό μέτρο σύγκρισης.

Ο Χρ. Πανταξίδης προτίμησε να χρησιμοποιήσει ως παράδειγμα της επιβάρυνσης των προγραμμάτων της μέσης εκπαίδευσης τις παρατηρήσεις του Αθ. Ευταξία, υπουργού Παιδείας του ελληνικού βασιλείου, που προουσιάζει μία απεχθή εικόνα της ελληνικής εκπαίδευσης⁹. Ο Ι. Αιθεντόπουλος, εισηγητής για την διδασκαλία της φιλοσοφίας στην μέση εκπαίδευση ήταν ιδιαίτερα καυστικός για την πρακτική της ελληνικής εκπαίδευσης στον τομέα αυτό: «... ἐνῷ κατὰ τὴν τελευταίαν είκοσιπτενταετίαν πολλούς ἀπέκτησε τὸ ἔθνος τοὺς ἐν γερμανικοῖς πανεπιστημίοις παιδαγωγικῶς καὶ φιλοσοφικῶς καταρτισθέντας καθηγητάς, ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία ἐκήρυξεν οἰονεὶ φανερὸν τὸν πόλεμον κατὰ τῆς φιλοσοφικῆς ἐν τοῖς γυμνασίοις προπαιδείας καὶ πρὸ δεκαετίας περίπου ἐκινδύνευσε νὰ καταργηθῇ τὸ μάθημα ἐξ ὀλοκλήρου... Ὅποση δὲ ὑπῆρξε μέχρι τινὸς ἡ ἀστοργία τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας πρὸς τὴν δέσποιναν τῶν ἐπιστημῶν καταφαίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς ἴστορίας τῆς ἑτέρας τῶν φιλοσοφικῶν ἐδρῶν ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστήμῳ, καὶ ἐκ τῆς παρατεινομένης ἔτι ἀργίας τῶν ἄλλων φιλοσοφικῶν μαθήσεων»¹⁰. Ο ίδιος δεν διστάζει να αναφέρει την Μεγάλη του Γένους Σχολή ως πρότυπο για την διδασκαλία της φιλοσοφίας και μάλιστα «συμφώνως πρὸς τὴν γαλλικὴν εν τούτῳ ελευθεριότητα». Η ἐμμεση αιχμή κατά του Πανεπιστημίου δεν είναι η μόνη που συναντούμε στα πρακτικά των συνεδριών. Με δεδομένη την περιορισμένη αναφορά στα ελλαδικά εκπαιδευτικά ζητήματα, αξία είχε η κριτική προσέγγιση του σχολαστικισμού από τον Χρ. Πανταξίδη που μετέφερε αυτούσιες τις παρατηρήσεις του γυμνασιάρχη Α. Κυπριανού, σύμφωνα με τις οποίες στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων «μετηγάγομεν τὴν ἐν Πανεπιστημίοις ἐρμηνευτικὴν μέθοδον... καὶ κατατρίβομεν... τὸν χρόνον εἰς γραμματολογικὰς λεπτολογίας, εἰς κριτικὰς ἔριδας καὶ ἀρχαιολογικὰς καὶ μυθικὰς παρεκβάσεις ἀσκόπως καὶ ἀμούσως...»¹¹. Εξάλλου και αυτή η πρωτοκαθεδρία του Πανεπιστημίου Αθηνών μερικές φορές αμφισβητείται, όπως, για παράδειγμα, στην παρέμβαση του Δ. Δαμασκηνού, ο οποίος αντετάχθη στην λογική της προτεραιότητας που έπρεπε να δοθεί στις πρωτοβουλίες του ελληνικού ανωτάτου ιδρύματος σχετικά με την διδασκαλία της νεότερης ελληνικής και βιζαντινής λογοτεχνίας: «Λόγος τῆς μὴ εἰσαγωγῆς ἐδόθη, πρὸς πρόσχημα βεβαί-

ως, ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπὶ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς εἰδικὴ ἔδρα ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστήμῳ, ὡσάν νὰ ὑπῆρχεν ἥδη τῆς βιζαντινῆς ἢ νὰ ἀγοῦμεν ὅτι ἔδραι τοιαῦται ὑπάρχουν ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῶν Παρισίων, τοῦ Βερολίνου, τοῦ Μονάχου, τῆς Χαϊδελβέργης, τῆς Ὀξφόρδης ἐν Ἀμερικῇ καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ ὡσάν νὰ μὴν ἡσαν ἐπαρκεῖς αἱ ἐργασίαι ὀλοκλήρου φάλαγγος ἐπιστημόνων καὶ Γάλλων καὶ Γερμανῶν καὶ Ἀγγλῶν καὶ ἡμετέρων ἐπὶ τῆς νεωτέρας γλώσσης»¹².

Η δυτικοευρωπαϊκή και η ελλαδική εκπαιδευτική πραγματικότητα εμφανίσθηκαν με τον ἐναν ἡ τον ἄλλο τρόπο και με διαφορετική ἐμφαση στις συνεδρίες αυτές. Η πρώτη προβάλλεται πάντα με θετικό τρόπο, ενώ η δεύτερη συχνά δεν ἔτυχε ανάλογης αντιμετώπισης. Πάντως η ελλαδική και η ευρωπαϊκή πραγματικότητα ποτέ δεν αντιπαραβάλλονται ἀμεσα, ἐτοι ὥστε η πρώτη να απορριφθεί χάριν της δεύτερης. Εξάλλου συχνά προκύπτει ὅτι οι σύνεδροι αναγνωρίζουν ὅτι και το ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα βασίσθηκε στην ευρωπαϊκή, κυρίως στην γερμανική εμπειρίᾳ. Παρά τις όποιες αρνητικές αναφορές στην ελλαδική πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να πιστέψουμε ότι η εκπαιδευτική κοινότητα της Πόλης την απέριττε συλλήβδην. Οι διαπιστώσεις που κάναμε δεν επιτρέπουν γενικεύσεις, πόσο μάλλον που τις συνεδρίες παρακολούθησε κατά την γνώμη των ίδιων των οργανωτών τους μικρός αριθμός εκπαιδευτικών. Παρ' ὅλα αυτά οι εκπαιδευτικές συνεδρίες δεν μπορεί παρά να είχαν επιρροή στα εκπαιδευτικά πράγματα της Πόλης, όσο και αν είναι δύσκολο να εκτιμήσουμε με ακρίβεια το εύρος της. Ας μην ξεχνούμε ότι σε αυτές συμμετέσχουν μερικοί από τους πλέον γνωστούς εκπαιδευτικούς, όπως ο Ν. Καπετανάκης, ο Α. Ζαμαρίας κ.ά., η προουσία των οποίων και μόνο ἐδινε ειδικό βάρος στις συνεδρίες του ΕΦΣΚ. Πώς λοιπόν μπορεί να ερμηνευθεί η σχετική απόσταση και ο συχνά κριτικός τρόπος αντιμετώπισης του ελλαδικού εκπαιδευτικού συστήματος;

Θεωρούμε ότι, αν κάτι προσπαθεί να εκφράσει ο ΕΦΣΚ διογγανώνοντας αυτές τις συνεδρίες, αυτό είναι η πρωτοβουλία για την διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Κων/πολη και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ευρωπαϊκή εμπειρίᾳ είναι τόσο χρήσιμη όσο και η απο-

φυγή χαρακτηριστικών του ελλαδικού εκπαιδευτικού συστήματος που δεν θεωρούνται ικανοποιητικά. Πρόκειται ουσιαστικά για την διαμόρφωση μίας αυτόνομης εκπαιδευτικής φυσιογνωμίας και για ένα εκπαιδευτικό σύστημα που δεν θα αποτελεί παράρτημα του ελλαδικού, αλλά θα κινείται με βάση τις δικές του ανάγκες. Υπογραμμίζουμε ότι οι συνεδρίες αυτές και ο ΕΦΣΚ, ο φορέας που τις διοργάνωσε, εξετάζουν εκπαιδευτικά προβλήματα στην προοπτική δημιουργίας ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος των ελληνορθόδοξων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Επιχείρησαν να λειτουργήσουν ως ενιαίο εκπαιδευτικό κέντρο, χωρίς βέβαια να διανοούνται την μοίρα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού δεκαπέντε μόλις χρόνια αργότερα.

Η παρατήρηση που κάνουμε έχει σημασία, διότι το εκπαιδευτικό σύστημα εξακολουθούσε να χαρακτηρίζεται από πολυδιάσπαση. Δεν υπήρχε ενιαίο σύστημα εκπαίδευσης των δασκάλων, δεν υπήρχε ενιαίο σώμα μαθημάτων και δεν υπήρχαν κοινά βιβλία. Η έκταση της σχολικής προσπάθειας εξαντλείτο στα όρια της δυνατότητας χρηματοδότησης των σχολείων από τις ίδιες τις κοινότητες. Όσα χρήματα και να διέθετε το Πατριαρχείο ή εύποροι ομογενείς, οι ανάγκες ενός συνεχώς διευρυνόμενου σχολικού δικτύου δεν μπορούσαν να καλυφθούν ικανοποιητικά και πολλές κοινότητες, ιδίως οι μικρές και με περιορισμένους πόρους, προσέφευγαν στον δανεισμό, για να εξασφαλίσουν την χρηματοδότηση των σχολείων τους. Το πρόβλημα της πολυδιάσπασης αυτής δεν ήταν καινούριο, απλά είχε αποκτήσει μεγαλύτερες διαστάσεις, παρ' όλη την βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Ήδη από την δεκαετία του 1880 ο Ηρόκλης Βασιάδης πρότεινε να ανταλλάσσονται αναμέσα στα εκπαιδευτήρια μελέτες των καθηγητών, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ένα κοινό σώμα διδακτικών βιβλίων¹³. Ο ΕΦΣΚ λοιπόν έρχεται να συμβάλει σε λύσεις διοργανώνοντας αυτές τις συνεδρίες με στόχο την ενίσχυση, όπου υπήρχε, και την διαμόρφωση, εκεί όπου δεν υπήρχε, μίας ενιαίας εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στα πλαίσια αυτά η αναζήτηση προτύτων που θα αντιστοιχούσαν στις επιθυμητές κατευθύνσεις ήταν τόσο φυσική όσο και η απόρριψη άλλων τα οποία θεωρήθηκαν ότι δεν είχαν αυτή την ιδιότητα.

III. Η συχνά αρνητική αναφορά στην ελλαδική εκπαιδευτική πραγματικότητα αντανακλά την διάθεση αυτονομίας της εκπαιδευτικής κοινότητας στην Πόλη. Ωστόσο ο ΕΦΣΚ αλλά και η εκπαιδευτική κοινότητα δεν αφίστανται των γενικών κατευθύνσεων στην συγκρότηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Πρόκειται για την αποδοχή της ιστορικής συνέχειας, της τρισχιλιετούς ιστορίας του ελληνικού έθνους και συνεπώς του έθνους ως «αιώνιας» ιστορικής κατηγορίας. Η αποδοχή αυτή προϋποθέτει την πεποίθηση ότι το ελληνικό φρόνημα διατηρήθηκε στους ορθόδοξους κατοίκους της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από γλωσσικές ή άλλες διαφοροποιήσεις. Με άλλα λόγια οι πληθυσμοί αυτοί διατήρησαν την εθνική τους συνείδηση παρά την απώλεια βασικών κοινηρίων του έθνους, όπως η γλώσσα. Με αυτό το δεδομένο η διατήρηση της εθνικής συνείδησης υπήρχε σε λανθάνουσα μορφή και για αυτό τον λόγο θα έπρεπε να αναδειχθεί εκ νέου μέσα από την κατάδειξη της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Εξ ου και η διάθεση προβολής αυτής της ιστορικής διάστασης στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αντό που θέλουμε να επισημάνουμε δεν είναι η πρωτοτυπία του ιστορικού αυτού σχήματος, που αντίστοιχα του εμφανίσθηκαν στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου και όχι μόνο. Η διάσταση αυτή είχε ήδη επικρατήσει και προβαλλόταν ίσως και με περισσότερο κατηγορηματικό τρόπο στο ελλαδικό εκπαιδευτικό σύστημα. Και σε πολλές κοινότητες της αυτοκρατορίας η διάσταση αυτή είχε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο γίνει αποδεκτή. Έτσι η προβολή της από τις συνεδρίες αλλά και από τον ίδιο τον ΕΦΣΚ από την στιγμή της ίδρυσής του δεν αποτελεί καινοτομία. Κατά την γνώμη μας το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση βρίσκεται στην αισθητή προβολή του «μεσαίου σταδίου», δηλαδή του βιζαντινού πολιτισμού, όχι μόνο ως του απαραίτητου κρίκου στην συνέχεια του ελληνικού έθνους αλλά και της αναπαράστασής του ως άμεσου βιώματος. Έτσι, ενώ για τον ελλαδικό επιστημονικό κόσμο το Βυζαντιο αποτελούσε απλά μέρος της ιστορικής συνέχειας, για την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης το Βυζαντιο σήμαινε πολύ περισσότερα πράγματα, καθώς η βίωση του βιζαντινού παρελθόντος ήταν πολύ πιο έντονη στις συλλογικές λόγιες και λαϊκές αναπαραστάσεις. Τούτο υπογρα-

μίζεται από την διοργάνωση ειδικής συνεδρίας για την εισαγωγή της βυζαντινής λογοτεχνίας στην μέση εκπαίδευση. Πόσο μάλλον που, όπως υποστηρίχθηκε, η αποκατάσταση του Βυζαντίου έχει ήδη επιτευχθεί στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία.

Θα λέγαμε ότι η σχετική εισήγηση αντανακλά αρκετά εύγλωττα το κλίμα που περιγράψαμε. Ο Ι. Παπαδόπουλος στην αρχή της εισήγησής του επισημαίνει ότι η εγγραφή του θέματος στις συνεδρίες αποτέλεσε ιερό καθήκον για τον ΕΦΣΚ, διότι «καθ' όν χρόνον οι ξένοι μελετώσιν ἀπλήστως πᾶν πρός τὸ Βυζάντιον σχετιζόμενον, ἔπειτεν ἡμεῖς προπάντων, ἡμεῖς οἵτινες εὑμεθα νίοι καὶ κληρονόμοι τῶν βυζαντινῶν, νὰ πρωταγωνιστῶμεν ἐν τῷ πρός τὰς σπουδὰς ταύτας ἐνδιαφέροντι. Σήμερον, δτε... τὰ σκότη διελύθησαν καὶ τὸ φῶς τῆς ἀληθείας ἀπλέτως πεσόν ἐπὶ τοῦ Βυζαντίου ἀπεκάλυψε θησαυροὺς δόλοκλήρους, ἡ προσοχὴ τοῦ... πολιτισμένου κόσμου ἐστράφη... πρός τὴν πόλιν... τῶν πατέρων μας»¹⁴. Ο ίδιος ο εισηγητής υπήρξε μαθητής του Max Nordau και η διατριβή του είχε θέμα την «ελληνική αυτοκρατορία».

Η προβολή της βυζαντινής λογοτεχνίας γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να καταδειχθεί η ιστορική συνέχεια της γλώσσας και συνεπώς του έθνους: «Ωστε τὴν γλωσσικὴν ἔξελιξην δὲν θὰ δυνηθῶμεν... παρὰ τοῖς ὀξιολόγοις... συγγραφεῖνοι νὰ ἀνεύρωμεν ὡς ἐκ τούτου ἐν τῇ ιστορίᾳ τῆς λογοτεχνίας, ἥτις θὰ διδαχθῇ εἰς τοὺς μαθητὰς, δέον νὰ γίνηται μνεία... τῶν δημοτικῶν λογοτεχνικῶν μνημείων»¹⁵. Η εισήγηση επισημαίνει ότι η εξέλιξη της γλώσσας καταδεικνύει την ιστορική συνέχεια και όχι η επιμονή των βυζαντινών στον απτικισμό. Στην αναγκαιότητα της διδασκαλίας της βυζαντινής λογοτεχνίας προστίθεται και η αντίστοιχη της βυζαντινής ιστορίας, καθώς «οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πιστῶς ἀκολουθοῦσι τὰς παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς ιστοριογραφίας, προβάλλοντες δὲ ὡς πρότυπα τὸν Θουκιδίδην, ἐνίστε δέ καὶ τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Ξενοφῶντα καὶ τὸν Πολύβιον». Ο ίδιος δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στην επίδραση του «βυζαντινού μυθιστορήματος στο σύγχρονο γαλλικό μυθιστόρημα» αλλά και στο «παγκόσμιο ενδιαφέρον» που παρουσίαζε η βυζαντινή ιστορία, αφού «ἄλλοι λαοὶ πάντως βάρβαροι κατὰ τὸν μέσον αἰῶνα, μόνον καὶ ἀποκλειστικῶς μόνον ἐκ τῆς ίδικῆς μας ιστορίας ἀρύνονται τὰς ἀναγκαίας γνώσεις περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν προγόνων τους»¹⁶.

Τα πορίσματα και οι προτάσεις του Ι. Παπαδόπουλου είναι αναμενόμενα. Ο Σύλλογος θα έπρεπε να εγκρίνει την χρηματοδότηση εγχειριδίου της βυζαντινής λογοτεχνίας, «τῆς κατ' ἔξοχὴν ἡμῶν φιλολογίας», να εκδώσει «Ιστορία της αυτοκρατορίας του Βυζαντίου», «Ανθολογία βυζαντινῆς λογοτεχνίας» και βέβαια να ενθαρρύνει την διδασκαλία του μαθήματος στην μέση εκπαίδευση.

Οι αντιδράσεις του ακροατηρίου είναι εξίσου ενδιαφέρουσες. Κατ' αρχήν ψηφίσθηκε ομοφώνως η πρόταση της διδασκαλίας του αντικειμένου, «ἐπειδὴ ἡ βυζαντινὴ φιλολογία εἶναι συνέχεια τῆς καθόλου ἔθνικῆς ἡμῶν φιλολογίας», όπως επίσης και οι άλλες προτάσεις του εισηγητή. Κατά την συζήτηση που ακολούθησε εκφράσθηκαν ορισμένες αντιρρήσεις που δεν άπτονταν της ουσίας αλλά άλλων θεμάτων, όπως το ότι δεν υπήρχαν τα κατάλληλα εγχειρίδια, ότι το νέο μάθημα θα επιβάρυνε ένα ήδη φροτωμένο πρόγραμμα και τέλος ότι το γνωστικό αυτό αντικείμενο δεν διδασκόταν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Η υποδοχή πάντως των βυζαντινών σπουδών στο εκπαιδευτικό σύστημα φαινόταν ωραίη υπόθεση, καθώς η αποκατάσταση του Βυζαντίου στην κοινότητα της Πόλης είχε επιτευχθεί πολύ νωρίτερα. Ήδη από την δεκαετία του 1860 οι λόγιοι και εκπαιδευτικοί-μέλη του ΕΦΣΚ δεν είχαν παύσει να δημοσιεύουν μελέτες γύρω από το Βυζάντιο και τον βυζαντινό πολιτισμό. Δεν χρειάζεται παρά να ανατρέξει κανείς στα δημοσιευμένα πρακτικά του ΕΦΣΚ, για να συναντήσει τις μελέτες των Α. και Μ. Παρανίκα, του Η. Βασιάδη, του Α. Πασπάτη, του Α. Βεργαρδάκη, του Στ. Αριστάρχη και άλλων σχετικά με ζητήματα βυζαντινής αρχαιολογίας και ιστορίας. Δεν θα έπρεπε εδώ να παραλείψουμε την έκδοση των ανέκδοτων πηγών που επιμελήθηκε ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς και χρηματοδότησε ο ΕΦΣΚ με κληροδότημα του Μ. Μαυρογένη.

Προκρίναμε την προβολή του βυζαντινού κρίκου, επειδή θεωρούμε ότι η αποδοχή της σημασίας του στην διάπλαση της ελληνικής εθνικής συνείδησης στην Κων/πολη ήταν πιο ορατή από οπουδήποτε άλλον. Η σημασία την οποία αποδίδουμε στην προβολή αυτή δεν θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι τα υπόλοιπα στάδια της ιστορικής συνέχειας δεν εξετάσθηκαν. Ωστόσο η αίσθηση που αποκομίζουμε από το υλικό των συνε-

δοιών είναι ότι το Βυζάντιο βιώνεται ως ίδιο και άμεσο παρελθόν, ενώ αρχαιότερα στάδια, όπως ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, αντιμετωπίζονται κάπως διαφορετικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι τις συνεδρίες δεν τις απασχόλησε η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, αλλά οι ελεύθερες που παρατηρούνταν στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στην μέση εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την εισήγηση του Χρ. Πανταζίδη «ό άναγεγραμμένος σκοπός της των αρχαίων ελληνικῶν διδασκαλίας είναι ή ίκανή και βαθεία γνώσις τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ βίου καθόλου τῶν αρχαίων Ἑλλήνων, ἦτις είναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθεῖ ἄνευ βαθείας κατανοήσεως τῶν ἀρχαίων ελλήνων συγγραφεῶν»¹⁷. Η εκτίμηση αυτή εντάσσει την διδασκαλία των αρχαίων στο ευρύτερο πλαίσιο της συνέχειας του ελληνικού θέμνους. Όπως μάλιστα ο ίδιος εισηγητής τόνιζε πιο πριν, «οὔτε είναι πραγματικῶς καὶ λογικῶς ὅρθὸν λέγοντες ἡμεῖς ἑθνικὸν βίον νὰ νοῶμεν τὸν νῦν τοιοῦτον ἀποκλείοντες τὸν ἀρχαῖον», κυρίως διότι, όπως υπογραμμίζεται, και οι Ευρωπαίοι, προκειμένου να κατανοήσουν τον σύνδεσμο του νεότερου με τον αρχαιότερο πολιτισμό, εσπούδαζαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Έχουμε ήδη σχολιάσει τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάσθηκε η ευρωπαϊκή εμπειρία και δεν πρόκειται να επανέλθουμε. Θέλουμε όμως να επισημάνουμε ότι η πρόσληψη της αρχαίας Ελλάδας και του πολιτισμού της δεν παρουσιάζεται στις συνεδρίες ως μία στενά ελληνική υπόθεση και δεν διεκδικείται κατ' αποκλειστικότητα. Αναμφίβολα η αρχαία Ελλάδα είναι μέρος της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού, αλλά τα διδάγματα του πολιτισμού της, όπως υποστηρίχθηκε, δεν του ανήκουν αποκλειστικά, καθώς μέσα από την μελέτη του και οι ξένοι μπορούν να κατανοήσουν τον δικό τους σύγχρονο πολιτισμό. Μπορούμε να κάνουμε μία κάπως αυθαίρετη σύγκριση με την αντίστοιχη θέση του Βυζαντίου στην περίπτωση του οποίου η δυτική επιστημοσύνη το ανακαλύπτει καθυστερημένα και του αποδίδει την θέση του στην ιστορία του «πολιτισμένου» κόσμου, χωρίς όμως να του χωριστά και πολλά πράγματα.

Στην διάρκεια της συζήτησης που ακολούθησε άλλοι σύνεδροι πρόσθεσαν την δική τους εκτίμηση για τα οφέλη που επιφέρει η εκμάθηση των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Ο Δ. Η. Οικονομί-

δης πρόσθεσε ότι η διδασκαλία αυτή δεν πρέπει μόνο να περιορίζεται «εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς προγονικῆς ἡμῶν γλώσσης... ἀλλὰ κινδύνως εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἥθους καὶ τοῦ ἔξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀτόμου, εἰς τὴν σφυρηλάτησιν χαρακτῆρος ἥθικοῦ...», ενώ ο Α. Ζαμαρίας υποστήριξε ότι «ἡ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων σημαίνει κάτι πλειότερον, τὴν διδασκαλίαν δηλαδὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ... πρέπει νὰ θεωρῶμεν ὡς πρότυπον παραστάσεως τοῦ καλοῦ εἰς δλα τὰ εἶδο καὶ τὰς ἐκφάνσεις»¹⁸. Με εξαίρεση ορισμένα σημεία της εισήγησης μόνο ο Μ. Αυθεντόπουλος έκανε μία σαφή αναφορά στην σχέση του αρχαίου με τον νεότερο ελληνισμό. Επισημαίνοντας την ανάγκη βελτίωσης της διδασκαλίας των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων υπογράμμισε την κατά την γνώμη του ακατάλληλη μέθοδο που χρησιμοποιείται, ώστε «οὐχὶ μόνον δὲν ἐπιτυγχάνεται ἡ κατανόησις τῶν παλαιῶν ἀριστουργημάτων, ἀλλ᾽ οὐδὲ ἐμπνέεται εἰς τοὺς μαθητὰς ἡ ἀγάπη ἐκείνη πρὸς τὴν πάτριον λογοτεχνίαν δι' ἣς καὶ μόνης... θὰ ἐπέστρεφον ποτὲ οὗτοι εἰς τὴν αὐθόρυμητον ἀνάγνωσιν τῶν παλαιῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν δοπίων... καὶ τὸν δλον ἐν γένει ἑθνικὸν πολιτισμὸν ἐπρεπε νὰ ἐφαρμόζεται ἡ διδασκαλία τοῦ ἑλληνικοῦ μαθήματος»¹⁹.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν ακυρώνουν βέβαια την υιοθέτηση της ιστορικής συνέχειας από τα μέλη του ΕΦΣΚ και γενικότερα τα εγγράμματα στρώματα των ελληνορθόδοξων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη του αρχαίου κόσμου είχε και αυτή την θέση της στην επιστημονική αναπαράσταση της ιστορικής συνέχειας στις συγνές συνεδριάσεις του ΕΦΣΚ. Οι μελέτες για την αρχαία ελληνική ιστορία και την αρχαιολογία που ανακοινώνονταν στις συνελεύσεις του ΕΦΣΚ είναι πολλές. Εξάλλου ο Σύλλογος είχε επιδιώξει μέσα από τον Καραπάνειο διαγωνισμό την συγγραφή κατάλληλου εγχειριδίου αρχαίας ιστορίας για την μέση εκπαίδευση. Επί πλέον, ανεξάρτητα από τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στην διδασκαλία των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, η εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών συνιστούσε μέρος του σχολικού προγράμματος. Όλα αυτά συντιγρούν στην υιοθέτηση της ιστορικής συνέχειας και της πλήρους ενσωμάτωσης της αρχαίας Ελλάδας σε αυτό το σχήμα. Ωστόσο η εκτίμηση αυτή δεν αλλάζει την ουσία των παρατηρήσεών μας. Το Βυζάντιο, σε αντί-

θεση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, βιωνόταν πολύ πιο έντονα και η σημασία του στην αναπαράσταση της επιβίωσης του ελληνικού έθνους προβαλλόταν πολύ περισσότερο, κάτι που τονίζεται από την συμβολική παρουσία του Πατριαρχείου καθώς και από την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη στην ορθόδοξη κωνσταντινουπολίτικη κοινωνία ότι αυτή αποτελούσε τους άμεσους απογόνους του Βυζαντίου και των κατοίκων της βασιλεύουσας. Σε αντιπαράθεση, ο αρχαίος κόσμος φάνταζε μια πολύ πιο μακρινή υπόθεση που βεβαίως αναγνωρίζοταν ως κρίκος της αλυσίδας, αλλά δεν είχε το συναισθηματικό και ιστορικό βάρος του Βυζαντίου.

IV. Ας περάσουμε τώρα στο ζήτημα του «παρόντος». Η ιστορική συνέχεια προβλήθηκε, για να καταδειχθεί η αναπαράσταση μίας συγκεκριμένης «ιστορικής πραγματικότητας», δηλαδή της επιβίωσης του ελληνικού έθνους. Πώς αντιμετωπίζουν όμως οι συνεδρίες το ζήτημα αυτό; Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το σύνολο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων έρχεται να υπογραφμίσει αυτή την διάσταση. Εδώ πάντως δεν θα θέλαμε να ασχοληθούμε παρά με ένα ζήτημα, κατά την γνώμη μας το πλέον σημαντικό, το ζήτημα της γλώσσας. Οι εκπαιδευτικές συνεδρίες τις οποίες διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ επιχείρησαν να εξετάσουν δύο πολύ σημαντικά γλωσσικά προβλήματα: το ζήτημα της εκμάθησης των ελληνικών σε αλλόφωνους Έλληνες καθώς και το ζήτημα της εισαγωγής ξένων γλωσσών στο ελληνορθόδοξο σχολείο. Στην πρώτη περίπτωση η ελληνική γλώσσα προβάλλεται σε ένα ξένο γλωσσικό περιβάλλον ως μέσο αποκατάστασης της εθνικής συνείδησης, αφού οι αλλόφωνοι θεωρούνταν ως μέρος του ελληνισμού το οποίο είχε απολέσει την γλώσσα του. Στην δεύτερη περίπτωση το ζήτημα αφορά τον χρόνο εισαγωγής των ξένων γλωσσών στα ελληνικά σχολεία, έτσι ώστε να μην διασαλευθεί η γλωσσική και συνεπώς, η εθνική ταυτότητα των μαθητών.

Αυτή η διπλή όψη, αποκατάσταση-απειλή, συνθέτει, πιστεύουμε, μια ουσιώδη πλευρά της αντίληψης του «παρόντος». Κατ' αρχήν αξίζει να υπογραφμισθεί ότι ο ΕΦΣΚ αισθάνθηκε την ανάγκη να διοργανώσει ειδική συνεδρία για την εκμάθηση της ελληνικής σε «αλλόφωνους Έλληνες». Αυτό πιστοποιεί την έκταση του προβλήματος που βέβαια δεν ήταν καινούριο. Όπως εί-

χαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, η μη γνώση της ελληνικής ανάμεσα σε πληθυσμούς που είχαν επιλέξει να παραμείνουν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου στην Μακεδονία και στην Θράκη, αλλά και σε πολλές κοινότητες της Μικράς Ασίας, ήταν ευρύτατη. Η επισήμανση του προβλήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1900 υπογραφμίζει ότι είτε η εκπαιδευτική διαδικασία στις περιοχές αυτές δεν ήταν επαρκής είτε η επέκταση του σχολικού συστήματος πρόσφατα μόλις είχε αποκτήσει προοβάσεις σε περιοχές που η ελληνική δεν ήταν διαδεδομένη. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε την ακριβή έκταση του προβλήματος, ωστόσο είναι βέβαιο ότι η νεότερη ελληνική εξακολουθούσε να αποτελεί για μεγάλα τμήματα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών μία άγνωστη γλώσσα. Από την άλλη πλευρά η μη γνώση της ελληνικής δεν εμπόδιζε τον ΕΦΣΚ να συμπεριλαμβάνει τους πληθυσμούς αυτούς στο σώμα των ελληνικών πληθυσμών. Αυτό που ήταν σημαντικό για τα μέλη του Συλλόγου ήταν το φρόνημα, δηλαδή μία πεποίθηση ένταξης που δεν περιορίζοταν από την γλώσσα. Το φρόνημα υπήρχε ούτως ή άλλως, απλά έπρεπε να ενισχυθεί και να γίνει κατανοητό και έκδηλο από όσους το έφεραν.

Οι υποθέσεις αυτές περιγράφουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ειδική συνεδρία με θέμα «Η διδασκαλία της ελληνικής εις τους ξενόγλωσσους Έλληνας». Ο Α. Ζαμαρίας, εισηγητής στο θέμα, ξεκαθάρισε το ζήτημα από την αρχή. Το «εθνικόν φρόνημα» των τελευταίων εθεωρείτο δεδομένο, «άρκείτω μόνον νά λεχθή ότι πρόκειται περὶ λαῶν δημαιμόνων ἡμῖν, περὶ λαῶν ἐκπαλαιών συμπονούντων καὶ συμβιούντων ἡμῖν, περὶ λαῶν τρεφομένων ἐν ταῖς αὐταῖς παραδόσεοι καὶ τοῖς αὐταῖς ἔθιμοις, περὶ λαῶν δημοθρήσκων καὶ ἐν τῇ πρώτῃ γραμμῇ συναθλησάντων ἐν τέ τοῖς γράμμασι καὶ τῇ ἀναπτύξει τοῦ καθόλου ἔθνικον ἡμῶν βίου, ἐν ἐνὶ λόγῳ περὶ ἀδελφῶν μας...»²⁰.

Συνεπώς η διδασκαλία της ελληνικής στους πληθυσμούς αυτούς ήταν πολιτικά και ηθικά νόμιμη, ακριβώς επειδή οι ίδιοι, όπως υποστηρίζοταν, θεωρούσαν εαυτούς Έλληνες. Σε ανύποπτο χρόνο ο Βαλσαμάκης, αναφερόμενος στην γλώσσα [πολλών] Μικρασιατών, είπε: «Αἱ πρῶται ἐντυπώσεις τῶν Μικρασιατῶν, π.χ., ἐλήφθησαν ἐν τῇ τουρκικῇ γλώσσῃ καὶ δῆμος ἐξηγάνισαν αὐτάς... καὶ ἡδη παρουσιάζονται διορθωταὶ τῆς [έλληνικῆς]

γλώσσης». Με αυτό το δεδομένο η διδασκαλία της ελληνικής απλώς θα ολοκλήρωνε την ταυτότητά τους, το εθνικό τους φρόνιμα, γιατί η γλώσσα «είναι ή συμβολική ἀποκρυστάλλωσις τοῦ τρόπου καὶ τῶν μεθόδων τῆς καθόλου πνευματικῆς αὐτοῦ κινήσεως». Ωστόσο τόσο η εισήγηση όσο και η συζήτηση που ακολούθησε ξέφυγαν αρχετά από το θέμα, καθώς δεν ασχολήθηκαν μόνο με την διδασκαλία της ελληνικής σε ξενόγλωσσους, αλλά και με το σύνολο των μέσων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την επιβολή της ελληνικής.

Η ίδια η εισήγηση κινήθηκε στα αναμενόμενα πλαίσια. Το κύριο βάρος του επιχειρήματος έπεσε στο γλωσσικό δργανό, δηλαδή στον τύπο της ελληνικής που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στην εκπαίδευση. Ο Α. Ζαμαρίας πρότεινε την χρήση της καθαρεύοντας όπως αυτή εκφράζόταν στην καθημερινή ομιλία των «μεμορφωμένων τάξεων». Η πρόταση αυτή, παρά την ασάφειά της, ερχόταν να αντιμετωπίσει, αλλά και να αποφύγει παράλληλα τον γνωστό σκόπελο. Τόσο ο εισηγητής όσο και το ακροατήριο του ήσαν ενήμεροι φυσικά του γλωσσικού ζητήματος που ταλάνιζε την ελλαδική κοινωνία της εποχής. Ο Ζαμαρίας ισχυρίσθηκε ότι η πρότασή του αυτή δεν είχε ως στόχο παρά την αποφυγή μίας άγονης συζήτησης. Χωρίς να αμφισβητούμε την ειλικρίνεια των προθέσεών του, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η επιλογή του γλωσσικού τύπου διακρίνεται κυρίως από την διάθεση να προσφέρει έναν ενιαίο τύπο γλώσσας στους ξενόγλωσσους Έλληνες, έτσι ώστε, όπως άλλωστε υπογραμμίζει και ο ίδιος, να συντελεσθεί η οριστική ενοποίηση του έθνους.

Το επιχειρήμα αυτό ενισχύθηκε με την απόρριψη της διδασκαλίας τοπικών ελληνικών ιδιωμάτων καθώς και την διαμόρφωση της διδασκαλίας, η οποία δεν θα στηρίζεται τόσο «εἰς τὴν σωρείαν τῶν γλωσσικῶν τύπων» αλλά στην καλλιέργεια του αισθήματος και του ψυχικού κόσμου, έτσι ώστε η ελληνική να αποτελέσει «τὸ μέσον τῆς φυσικῆς ἐκδηλώσεως τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πνεύματος». Στο σημείο αυτό φαίνεται πως η διδασκαλία της ελληνικής στο σχολείο συναντούσε τα όριά της. Γιατί, ό,τι και αν μάθαινε το παιδί στο σχολείο, η επίδραση ενός ξένου γλωσσικού περιβάλλοντος θα περιόριζε αποτελεσματικά την επίδραση της ελληνικής ως κύριου γλωσσικού οργάνου. Ο ίδιος ο Ζαμαρίας

υπογράμμιζε ότι «ἡ Ἑλληνικὴ δὲν πρέπει νὰ διδάσκεται ως γλώσσα καθ' ἑαυτὴν ἀξία παντὸς λόγου, ἡ ως ἀναγκαία και πολύτιμος διὰ τὴν θρησκευτικὴν ἀνάπτυξιν ἥ καὶ ως ἀπαραίτητος διὰ τὴν περαιτέρῳ σπουδὴν και κοινωνικὴν δρᾶσιν, [καθὼς] ἡ τοιαύτη ἀντίληψις οὐδέποτε θὰ ἔξηρε τὴν Ἑλληνικὴν γλώσσαν ἐν τῇ συνεδήσει τοῦ διδασκομένου εἰς περιωπὴν ἀνωτέραν ἐκείνης, ἐφ ἡς ἵστανται και ἄλλαι γλώσσαι χρήσιμαι μὲν ἐπίσης, πάντως δ' ὅμως ἔνειαι»²¹.

Από την διδασκαλία της γλώσσας λοιπόν περνάμε στην αντιμετώπιση των εμποδίων που πρόβαλλε το ξένο γλωσσικό περιβάλλον. Οι έμμεσες πληροφορίες οι οποίες παρέχονται είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες. Τόσο ο εισηγητής όσο και άλλοι σύνεδροι αναφέρθηκαν στην προσωπική τους εμπειρία. Ο Α. Ζαμαρίας αναφέρθηκε στην εμπειρία του ως πρώην διευθυντής στα Ζωγράφεια Εκπαιδευτήρια στο Κεστοράτιο της Ηπείρου, μιας αλβανόφωνης ορθόδοξης κοινότητας, και παρατήρησε ότι «παρὰ τὸν εἰκοσαετῆ καρποφόρον βίον τῶν εἰρημένων ἐκπαιδευτηρίων και παρὰ τὸ πλῆθος τῶν εἰς αὐτὰ φοιτούντων Ἑλληνοφώνων και μὴ μαθητῶν, ἡ Ἑλληνικὴ ως γλώσσα εἰς οὐδεμίᾳ, τῶν 50 τῆς κώμης οἰκογενειῶν ὡς μητρικὴ γλώσσα εἰσεχώρησεν, ἐνῶ τούναντίον μία μόνη γυνὴ ἔξι Ἑλληνοφώνου κώμης, ἐν μίᾳ τῶν οἰκογενειῶν τούτων ἀποκατασταθεῖσα ως οἰκοδέσποινα, ἥρκεσε νὰ ἔξελληνίσῃ τὴν οἰκογένειαν ἔξι δλοκλήρου»²². Το πρόβλημα λοιπόν που στην ουσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει το συνέδριο ήταν η μεταβολή του καθολικού γλωσσικού περιβάλλοντος. Στο ζήτημα αυτό μοιραία αναδείχθηκε η θέση της «μητρικῆς γλώσσας» και η επίδραση που θα είχε στην επιδιωκόμενη ανατροπή.

Η «μητρική» ως φυσική γλώσσα δεν αφορούσε τόσο την γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες που ήσαν υπεύθυνες για την αγωγή των παιδιών, ή τουλάχιστον δεν αφορούσε μόνο αυτήν, αλλά την γλώσσα του συνολικού κοινωνικού περιβάλλοντος, δηλαδή του οίκου, της αγοράς, της εκκλησίας και βεβαίως της εκπαίδευσης. Προφανώς, για να ενισχυθεί η ελληνική, και η εκπαίδευση των γυναικών θα έπρεπε να επεκταθεί και η εισαγωγή των μικτών σχολείων θα έπρεπε να επιδιωχθεί, κυρίως δε εκεί όπου η χρηματοδότηση από την κοινότητα ενός ξεχωριστού παρθεναγωγείου ήταν ανέφικτη²³. Ωστόσο, όπως τονίσθηκε και στα

συμπεράσματα της εισήγησης, πέραν της ενίσχυσης της «έκπαιδευσεως τῆς θήλεως νεότητος... δέον ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸν θεομόν τῶν σχολῶν νὰ ἐργάζηται καὶ ἡ ἐκκλησίᾳ διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ κλήρου καὶ ἡ ἄλλῃ κοινωνίᾳ διὰ τῆς ἀναπτύξεως ζωηροτέρας ἐπικοινωνίας ἐμπορικῆς πρὸς Ἑλληνόφωνα στοιχεῖα διὰ σχέσεων γάμου, διαλέξεων κλπ. Τὸ ἐν ταῖς ἔνεναις γλώσσαις γενόμενον κήρυγμα τοῦ θείου λόγου δέον κατὰ μικρὸν νὰ ὑποχωρήσει»²⁴.

Στο θέμα αυτό οι διαθέσεις του ακροατηρίου ξεπέρασαν κατά πολὺ τις προθέσεις του εισηγητή, ο οποίος επέμενε κυρίως στην κριτική του για τον περιορισμένο χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης καθώς και στην επιλογή της κατάλληλης διδακτικής μεθόδου, έτσι ώστε να εμπεδωθεί η ελληνική στους ξενόγλωσσους ως «μητρική» γλώσσα. Οι προτάσεις που ακούστηκαν από το ακροατήριο ήσαν αρκετές και κατά κανόνα ξέφευγαν από την διδακτική μέθοδο και επεκτείνονταν σε άλλα μέσα εμπέδωσης της ελληνικής. Ο Ι. Οικονομίδης ζήτησε την ίδρυση ειδικών διδασκαλίων στα οποία θα εκπαιδεύονταν οι δάσκαλοι που θα εργάζονταν στις περιοχές αυτές: ο Δ. Δαμασκηνός πρότεινε την αύξηση των μισθών των δασκάλων και την ίδρυση νηπιαγωγείων και κυρίως ορφανοτορφείων στις ίδιες περιοχές: ο Άγιος Παμφίλου Μελισσηνός, ένας από τους ελάχιστους κληρικούς που παρακολούθησε τις συνεδρίες του ΕΦΣΚ, επισήμανε την πλήρη απουσία ανάλογων ιδρυμάτων στις περιοχές όπου κατοικούσαν «ξενόγλωσσοι Ἐλληνες» και πρότεινε την ενίσχυση των επιγαμιών με ελληνόφωνες οικογένειες: ο Γ. Παχτίκης θεώρησε ότι ο ΕΦΣΚ θα έπρεπε να ακολουθήσει την μέθοδο του Συλλόγου Μικρασιατών της Αθήνας (του Συλλόγου «ἡ Ανατολή») και να δημιουργήσει σχολές νηπιαγωγών «εἰς τοὺς ξενογλώσσους τόπους πρὸς μόρφωσιν νηπιαγωγῶν ἐκ τῶν ιθαγενῶν». Ο Ν. Στρογγύλης πρότεινε την μετατροπή του Εθνικού Ορφανοτορφείου στην Πρίγκιπο σε χώρο υποδοχής κυρίως ξενόφωνων ορφανών, ενώ τέλος ο Α. Παπαναστασίου πρότεινε να αγοράσουν πλούσιοι ομιλογενεῖς γαίες στην Μακεδονία, προφανώς σε περιοχές όπου διέμεναν ξενόγλωσσοι ορθόδοξοι, να εγκατασταθούν εκεί και να διαδώσουν την γλώσσα²⁵. Οι προτάσεις αυτές απλά υπογραμμίζουν το μέγεθος του προβλήματος έτσι όπως το βίωναν οι ελλη-

νορθόδοξοι εκπαιδευτικοί. Ωστόσο επαναλαμβάνουμε ότι δεν υπήρχε η παραμικρή αμφιβολία σχετικά με το πραγματικό εθνικό φρόνημα των πληθυσμών αυτών.

Η συζήτηση επεκτάθηκε και στο ζήτημα της γλώσσας που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί στην διδασκαλία της ελληνικής. Η άποψη του Α. Ζαμαρία για την χρήση της «διμιλούμενης γλώσσης τῶν μορφωμένων τάξεων» αντιμετωπίσθηκε με σκεπτικισμό. Η γλώσσα αυτή όχι μόνο δεν ήταν ελαστική, όπως εύστοχα παρατήρησε ένας σύνεδρος, αλλά θεωρήθηκε και ως γλώσσα των λογίων και συνεπώς ακατάληπτη στους ξενόγλωσσους. Αντίθετα υποστηρίχθηκε από πολλούς συνέδρους η εισαγωγή της καθομιλουμένης δημοτικής καθώς και των τοπικών ελληνικών διαλέκτων. Ο Α. Παπαναστασίου υποστήριξε: «Ων ξενόγλωσσος Μακεδών καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη διδάξας ἐν Μακεδονίᾳ καὶ χρηματίσας καὶ ἐπιθεωρητὴς σχολῶν ἐπείσθην ὅτι... ἵνα ἐπιτύχῃ ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός, δέον νὰ διδάσκηται οὐχὶ ἡ γλώσσα τῶν λογίων ἀλλ' ἐκείνη ἦν ὁ μαθητῆς θὰ ἀκούσῃ ἀπὸ τὸν πρῶτον τυχόταν Ἑλληνόφωνον συμπατριώτην αὐτοῦ»²⁶. Η αντίθεση που εκδηλώθηκε σχετικά με την επιλογή της γλωσσικού τύπου αντανακλά τόσο την ανάγκη εισαγωγής μίας ενιαίας γλώσσας στην εκπαίδευση των ξενόγλωσσων όσο και τα πραγματικά προβλήματα που θα ανέκυπταν από την εισαγωγή μίας σχεδόν ακατάληπτης, σχεδόν ξένης γλώσσας όπως η καθαρεύουσα. Η εισήγηση πρόβαλλε την ανάγκη της ενιαίας γλώσσας ως μέσου εθνικής ενοποίησης που θα καταργούσε τις τοπικές διαλέκτους. Οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν αμφισβήτησαν την αποτελεσματικότητα της επιβολής ενός ξένου γλωσσικού τύπου, ο οποίος ωστόσο είχε το πλεονέκτημα ότι μπορούσε να αποτελέσει την βάση για την διδασκαλία μίας ενιαίας γλώσσας. Δίκαια επισημάνθηκε η γαλλική εμπειρία στο θέμα αυτό, όταν ο Ι. Παπαδόπουλος επισήμανε ότι εκεί «ἐπὶ 40 ἑκατομμυρίων μόνον τὰ 6 διμιλοῦσι τὰ γαλλικά. Ἐγένετο καὶ ἐκεὶ σύντονος ἐνέργεια τῆς κυβερνήσεως... διὰ τῶν σχολείων, ἀλλ' ἀπέτυχε, διότι οἱ Βρεττανοί, Βάσκοι κ.ά. ἀποκρούουσι τὴν γαλλικὴν γλώσσαν. Τὸ αὐτὸν ἐν μέρει συμβαίνει καὶ παρ' ἡμῖν εἰς τινὰ βουλγαρόφωνα χωρία τῆς Μακεδονίας»²⁷.

Τελικώς οι προτάσεις του εισηγητή έγιναν αποδεκτές μετά την διαμόρφωση μίας παράδοξης τουλάχιστον συνεννόησης στο

ζήτημα του γλωσσικού μέσου. Η συνεδρία κατέληξε σε μία συμβιβαστική πρόταση, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα της εκπαίδευσης θα ήταν «ή όμιλουμένη ἐν ταῖς πόλεσι μεταξὺ τῶν ὀπωσδήποτε μεμορφωμένων τάξεων». Η απόφαση αυτή υποτίθεται ότι ενσωμάτωνε τόσο το στοιχείο της ενιαίας γλώσσας, καθώς οι μορφωμένες τάξεις λίγο πολύ χρησιμοποιούσαν το ίδιο γλωσσικό τύπο, όσο και το στοιχείο της εντοπιότητας, καθώς σε κάθε περιοχή ο τύπος αυτός μπορεί να είχε ενσωματώσει στοιχεία της τοπικής ομιλουμένης δημοτικής. Κατά τα άλλα έμφαση δόθηκε στον ρόλο του σχολείου που θα έπρεπε να αντικαταστήσει τον ούκο στην γλωσσική διαμόρφωση των μαθητών, έτσι ώστε η ελληνική να καταστεί η φυσική τους γλώσσα*.

Το δεύτερο γλωσσικό ζήτημα που απασχόλησε τις συνεδρίες αφορούσε την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στην εκπαίδευση. Η ουσία του προβλήματος δεν συνίστατο σε αυτή καθ' εαυτή την ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών, αλλά σε ποία ακριβώς βαθμίδα της εκπαίδευσης θα έπρεπε να εισαχθούν. Η διάσταση του

* Τα συμπεράματα της συνεδρίας για την διδασκαλία των ξένων γλωσσών ήσαν τα ακόλουθα:

«1) Η διδασκαλία τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τοὺς ξενοφόνους δέον νὰ σκοπῇ εἰς δύο τινά:

α) Η Σχολὴ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν οἶκον διδάσκουσα τὸν μαθητὴν νὰ ὄμιλῃ τὴν γλώσσαν.

β) Ἀφ' οὖ ὁ μαθητὴς μάθῃ νὰ ὄμιλῃ, κατόπιν θέλει ἀρχίσῃ ἡ διδασκαλία τῆς ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς.

2) Η διδασκαλία τὸν προφορικὸν λόγου διαρκέσῃ τουλάχιστον τρία ἔτη, συμπεριλαμβανομένου ἐν ἀνάγκῃ καὶ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ἀστικῆς σχολῆς.

3) Διὰ τὴν διδασκαλίαν τὸν προφορικὸν λόγου οὐδὲμα χρῆσις βιβλίου ἐπιτρέπεται ἀλλὰ τῆς μητρικῆς μεθόδου. Γενήσεται δέ χρῆσις ἀποκλειστικῶς τῆς ὄμιλουμένης ἐν ταῖς πόλεσι μεταξὺ τῶν ὀπωσδήποτε μεμορφωμένων τάξεων γλώσσης.

4) Διὰ τὴν τοιαύτην διδασκαλίαν ἀνάγκη ὑπάρχει ἰδρύσεως νηπιαγωγείων εἰς τὰ ὅποια προσληφθούνται οἱ μαθηταὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἔτους.

5) Ἐκπόνησις εἰδικοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τῶν γλωσσικῶν διαλέξεων ἐν γένει τῶν νηπιαγωγείων παφὰ τοῖς ξενοφόνοις Ἑλλησιν, ὑποβολὴ τῷ Ἑλληνικῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ τῆς ἰδέας προκηρύξεως διαγωνίσματος.

6) Εἰδικὴ θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ προκατάρθησις τῶν διδασκάλων ἐν τοῖς διδασκαλίοις, σχετικὴ πρὸς τὴν ἔκτακτον ταῦτην ἀνάγκην τῶν ξενοφόνων Ἑλλήνων εἰναι ἐπείγουσα. (Βλ. ΕΣ-ΕΦΣΚ: «Α' Ειδικὴ Εκπαιδευτικὴ Συνεδρία», Δεκ. 1909, σ. 27-28).

«παρόντος» ως ιστορίας συγκρούσθηκε στην περίπτωση αυτή με την διάσταση του «παρόντος» ως πραγματικότητας. Πρέπει να σημειωθεί ότι η διδασκαλία των ξένων γλωσσών δεν αποτέλεσε γενικότερο πρόβλημα της ελληνορθόδοξης εκπαίδευσης, αλλά αφορούσε αποκλειστικά την εκπαίδευση στα αστικά κέντρα, ιδίως στην Κων/πολη. Εκεί οι αυξημένες επαγγελματικές και οι κονομικές σχέσεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας μέσα σε ένα κοσμοπολίτικο οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον ενίσχυαν την ανάγκη της γλωσσομάθειας. Όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε και ένας σύνεδρος «ἡ γλωσσομάθεια ἐπιβάλλεται ὑπὸ ἀδηρίτου ἀνάγκης εἰς τὰς πόλεις... ἐκεὶ δπου ἡ διεθνής ἐπιμεξία ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν παίδων τινὰ προσοικείωσιν πρὸς τὴν γλωσσομάθειαν»²⁸. Ζωντανή απόδειξη της ἔκτασης της ανάγκης αυτής αποτελεί ο μεγάλος αριθμός εγγραφών στα ξενόγλωσσα σχολεία της οιθωμανικής πρωτεύουσας²⁹. Το συγκεκριμένο λοιπόν πρόβλημα είχε μάλλον τοπικό χαρακτήρα. Ωστόσο η πραγματικότητα αυτή, δηλαδή η ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών από ένα συνεχώς αυξανόμενο κοινό, εκλαμβανόταν και με διαφορετικό τρόπο: η εκμάθηση ξένων γλωσσών, ιδίως σε νεαρή ηλικία, θα μπορούσε να διαστρέψει τις εθνικές παραστάσεις των μαθητών και να οδηγήσει στην απώλεια της εθνικής τους συνείδησης. Πόσο μάλλον που οι εγγραφές σε ξένα σχολεία αύξαναν και τον κίνδυνο προσπληυτισμού των μαθητών, καθώς τα περισσότερα από αυτά διοικούνταν από δυτικούς ιεραποστόλους.

Οι απόψεις αυτές συνθέτουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ειδική αυτή συνεδρία, η οποία υπήρξε και η πλέον θορυβώδης. Ο Κ. Δ. Καπετανάκης, ο εισηγητής στην συνεδρία αυτή, δεν ήταν τυχαίος στα εκπαιδευτικά πράγματα της Πόλης. Διευθυντής στην Ελληνική Εμπορική Σχολή της Χάλκης ήταν σαφώς ενήμερος για το μέγεθος του προβλήματος. Η σχολή που δήμηθυνε, ένα από τα γνωστότερα ελληνορθόδοξα εκπαιδευτήρια της μέσης εκπαίδευσης, δίδασκε συστηματικά ξένες γλώσσες, απαραίτητες εξάλλου για σταδιοδομία στον επιχειρηματικό τομέα. Ο ίδιος ο Καπετανάκης κινήθηκε με πνεύμα συμβιβασμού, καθώς δεν αρνήθηκε την διδασκαλία ξένων γλωσσών γενικά, αλλά την εισαγωγή της διδασκαλίας τους από τις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης. Αναγνώριζε ωστόσο την αναγκαιό-

τητα της εκμάθησης της τουρκικής και μίας ή και δύο ευρωπαϊκών γλωσσών και για το λόγο αυτό πρότεινε την συνολική αναδιάρθρωση της δημοτικής εκπαίδευσης, την επέκτασή της σε οκτώ έτη και την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στις δύο τελευταίες τάξεις³⁰.

Ωστόσο η αντίθεσή του στην εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης ήταν κατηγορηματική. Έτοις υποστήριξε: «Σκοπός παντός δημοτικού σχολείου πρέπει νά είναι κυρίως ή θρησκευτική, έθνική και ήθική μόρφωσις τῆς νεολαίας δι' ἀγωγῆς και διδασκαλίας και ή καθοδήγησις αὐτῆς εἰς τὰς διὰ τὸν μετὰ ταῦτα βίον ἀναγκαιότητας... Ἐν ἄλλαις λέξει πρέπει νά ἐπιδιώκῃ τοῦτο... ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν προαγωγὴν τῆς ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ ἀρξαμένης θρησκευτικῆς ἄμα καὶ ήθικῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας... ἀφ' ἑτέρου δὲ νά βοηθήσῃ αὐτήν νά ἀποκτήσῃ... ἐκείνας τὰς γενικάς γνώσεις και δεξιότητας, αἵτινες... ἀπαιτοῦνται πρὸς ἐπίτευξιν τῶν τοῦ βίου σκοπῶν και αἵτινες δοφείλουσι νά είναι γενικὸν κτῆμα πασῶν ἀνεξαιρέτως τῶν λαϊκῶν τάξεων... Καί παρ' ἡμῖν τοῖς ἔχουσιν έθνικὴν ὑπόστασιν ή δημοτικὴν ἐκπαίδευσις, ή παρέχουσα τὸν ἐπιούσιον πνευματικὸν ἄρτον εἰς τὰ τέκνα τοῦ πολλοῦ λαοῦ, πρέπει νά ἔχῃ κατ' ἔξοχὴν θρησκευτικόν, έθνικὸν και ήθικὸν χαρακτήρα... Πρέπει νά είναι αὐτοτελής και πλήρης, σύμφωνος πρὸς τὰς προγονικὰς παραδόσεις, τὰς πατροπαραδότους χριστιανικὰς ἀρετὰς και τὸν έθνικὸν ήμῶν χαρακτήρα, γενικὴ και κοινὴ εἰς ἀμφότερα τὰ φῦλα, ἐπιβαλλομένη παντὶ τοῦ λαοῦ ἀτόμῳ ἀνευ ἔξαιρέσεως»³¹.

Αυτή η εκπαιδευτική εικόνα που προβάλλεται στην εισήγηση προσδιορίζεται βέβαια από τις βασικές συντεταγμένες της εθνικής ταυτότητας: τον εθνικό χαρακτήρα και την θρησκευτική και ηθική συνείδηση που αποτελούσαν την βάση της εκπαίδευσης και αποσκοπούσαν στην καθολική εκπαίδευση του έθνους-λαού. Χαρακτηριστικά που ενδεχομένως θα απειλούσαν την συνοχή των στοιχείων αυτών θα έπρεπε να αποκλειστούν. Η λογική της μη διδασκαλίας ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης αντανακλούσε την πετοίθηση ότι η επιβολή της ελληνικής ως φυσικής γλώσσας θα είχε συντελεσθεί μέχρι τότε, οπότε δεν θα υπήρχε και ο κίνδυνος απώλειας του φρονήματος με την εκμάθηση μίας ξένης γλώσσας. Ωστόσο κατά τον εισηγητή

η εισαγωγή ξένων γλωσσών θα έπρεπε να εξυπηρετεί αποκλειστικά τις προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας των αρρένων γόνων και μόνο, ενώ η εκμάθησή τους στα κορίτσια θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο στην μέση εκπαίδευση*. «Ἄν και κατά τὴν γνώμην ἡμῶν ἡ κόρη τοῦ λαοῦ δὲν ἔχει οὐδεμίαν ἀνάγκην ἐκμάθησεως τῶν γαλλικῶν διὰ τὸν βίον αὐτῆς, διότι τὸ ἡμέτερον Γένος ώς ἔχει σήμερον δεῖται μητέρων μόνον χριστιανικῶν και Ἑλληνοπρεπῶν μεμορφωμένων, διὰ νὰ δυνηθῶσι νὰ ἀναθρέψωσι τὰ τέκνα αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὰς Ἱερὰς παραδόσεις τοῦ Γενούς και τῆς Ἐκκλησίας»³².

Συνεπώς η γλωσσική απειλή έγινε αντιληπτή είτε σε συνάρτηση με την απώλεια της ελληνικής είτε σε συνάρτηση με την εκμάθηση της ελληνικής ως μη φυσικής γλώσσας. Η γλωσσική συνείδηση αναγορεύεται σε κυρίαρχο στοιχείο της εκπαίδευσης, γιατί η ολοκλήρωσή της συνεπάγεται και την ολοκληρωμένη πρόσοληψη του εθνικού φρονήματος. Αυτές οι δύο διεργασίες είναι που κατά την γνώμη μας οδήγησαν στην αρνητική στάση απέναντι στην εισαγωγή ξένων γλωσσών στις πρώτες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης. «Διὰ τῶν ξένων γλωσσῶν – υποστήριξε ο Α. Ζαμαρίας – ἀναγκάζομεν τοὺς Ἑλληνόπαιδας νὰ σκέπτονται ἄλλως και οὐχὶ ώς Ἐλληνες και δὴ ἀπ' αὐτῆς τῆς τρυφερᾶς ἡλικίας», ενώ άλλος σύνεδρος δεν δίστασε να υποστηρίξει ότι «ἄν ή διδασκαλία τῆς μητρικῆς μας γλώσσης ἀρχίζῃ ταυτοχρόνως μὲ τὴν διδασκαλίαν ξένων γλωσσῶν, δὲν θὰ ημεθα ἡ ἐχθροὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας, πολέμοι τῆς φυλῆς μας»³³.

Κατά παράδοξο τρόπο και η ἀποψη που ευνοούσε την εισαγωγή των ξένων γλωσσών στην δημοτική εκπαίδευση πρόβαλλε την απειλή στην εθνική ταυτότητα αλλά από την ανάποδη. Ο Αυ-

* Η γλωσσομάθεια των κοριτσιών δεν ήταν εύκολο να περιορισθεί, καθώς ήδη είχε γίνει αποδεκτή ως στοιχείο της γυναικείας εκπαίδευσης κυρίως ανάμεσα στις οικογένειες με υψηλό εισοδηματικό και μορφωτικό επίπεδο. Από μία ἀποψη η γλωσσομάθεια των κοριτσιών αποτελούσε στοιχείο κοινωνικού status απαραίτητου για ἔναν καλό γάμο. Δεν είναι τυχαίο ἄλλωστε το γεγονός ότι πολλές ελληνοθόδοξες οικογένειες ἐστέλναν τα κορίτσια τους στα ευρωπαϊκά και τα ελληνικά ιδιωτικά σχολεία της Πόλης, ακριβώς επειδή αυτά προσέφεραν την εκμάθηση ξένων γλωσσών. Εξάλλου και τα περισσότερα ελληνοθόδοξα ιδρύματα μέσης εκπαίδευσης είχαν ήδη εισαγάγει την διδασκαλία ξένων γλωσσών.

θεντόπουλος αναφέρθηκε στους κινδύνους που υφίσταντο για τα παιδιά που φοιτούσαν σε ξένα σχολεία να χάσουν την ταυτότητά τους: «Μή λησμονῶμεν δὲ... δτι μία κορασίς, ήτοι μέλλουσα μήτηρ, ἐκφυλιζομένη παρὰ τοῖς ξένοις ἔξ ἀπαλῶν ὀνύχων φθείρει ὀλοκλήρους γενεάς... σπείρει σωροὺς στρεβλοτάτων ἰδεῶν...»³⁴, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στην διευρυμένη χρησιμοποίηση ξένων παιδαγωγών, χωρίως στις πλούσιες οικογένειες, που «διαστρεβλώνουν το γλωσσικό τους συναίσθημα»³⁵.

Δεν πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ η παιδαγωγική πλευρά του θέματος, το κατά πόσο δηλαδή η επιλογή της μίας ή της άλλης μεθόδου σχετικά με την διδασκαλία των ξένων γλωσσών, η εκμάθηση των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων ή η εισαγωγή της βιζαντινής λογοτεχνίας θα απέδιδαν ή όχι παιδαγωγικά. Χωρίς να υποτιμούμε αυτή την διάσταση, το θέμα που εξετάζουμε είναι άλλο. Μας ενδιαφέρει να συνθέσουμε μέσα από τα εκπαιδευτικά ζητήματα την προβολή της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πόλης. Κυρίως όμως ενδιαφέρει να δούμε την προβολή αυτή όχι στατικά αλλά δυναμικά, δηλαδή ως μία διαδικασία που επαναπροσδιορίζεται αν όχι καθολικά τουλάχιστον σε επί μέρους σημεία.

Τα γλωσσικά ζητήματα που απασχόλησαν τις συνεδρίες που διοργάνωσε ο ΕΦΣΚ εκφράζουν κατά την γνώμη μας, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, την διάθεση διαμόρφωσης των στοιχείων του εθνικού φρονήματος. Η προγραμματική διάσταση των ζητημάτων που συνδέονταν με την γλώσσα δεν επέτρεπαν την ρομαντική αποστασιοποίηση που εκδηλώθηκε στην αναπαράσταση του αρχαίου και βιζαντινού σταδίου στην εκπαίδευση. Η προσφυγή στους κρίκους της «τρισχιλιετούς ιστορίας του ελληνικού έθνους» υπήρξε σχετικά απροβλημάτιστη. Μπορεί η διάπλαση των σχέσεων του παρόντος με το παρελθόν να μην είχε ολοκληρωθεί, αλλά κανείς δεν αμφισβήτησε στους Έλληνες και στους εκπαιδευτικούς μας επί τω προκειμένω το δικαίωμα να την επικαλεσθούν αποκλειστικά. Η πρόθεση αυτή μπορούσε κάλλιστα να βρει την θέση της στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Αντίθετα με τα ζητήματα που αφορούσαν το παρελθόν, τα γλωσσικά θέματα που συμβόλιζαν την διάσταση του παρόντος προσέλαβαν άλλες διαστάσεις. Η ανάδειξη της ελληνικής ως

στοιχείου της εθνικής ταυτότητας εμφανίζεται να αποκτά νόημα όχι απλά στην περίπτωση που αυτή ήταν γνωστή, αλλά όταν υφίστατο ως φυσική γλώσσα. Στο θέμα αυτό οι αναζητήσεις που αναφέρονται στον τύπο της ελληνικής γλώσσας που θα έπρεπε να διδάσκεται, τον αποκλεισμό ή μη των τοπικών διαλέκτων, την παράλληλη διδασκαλία ξένων γλωσσών ή όχι κ.ά. δεν αποτελούν απλά παιδαγωγικά προβλήματα, αλλά άπτονται της διαδικασίας διάπλασης εθνικής συνείδησης σε ένα καθοριστικό πεδίο, το γλωσσικό, που η ιστορία έμελλε να το αναδείξει ως κυριαρχούσα συστατικό στην διαδικασία δημιουργίας εθνικής ταυτότητας. Η αυτόνομη διάσταση της γλώσσας αποτέλεσε μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα φυσικό επακόλουθο της κυριαρχίας της οικουμενικής ορθοδοξίας στην ταυτότητα και στην καθημερινή ζωή των χριστιανών, αλλά μετέπειτα υπήρξε απειλή για την εμβέλεια της αποδοχής εθνικού φρονήματος. Η κατάργηση της αυτόνομης αυτής διάστασης και της σύνδεσης της γλώσσας με την εθνική ταυτότητα προβλήθηκε εκ των υστέρων, αλλά δεν περιορίστηκε στους χρήστες της γλώσσας. Στην περίπτωση των «ξενόγλωσσων Ελλήνων» η σύσταση της σχέσης τους με την ελληνική εθνική κοινότητα και η φαντασιακή ανάδειξή τους ως μέρος της συνεπάγεται συχνά την εκ των υστέρων εκμάθηση της ελληνικής. Άλλα η διαδικασία αυτή ενέχει με τη σειρά της έναν άλλο κίνδυνο. Η ανάδειξη της σημασίας της ελληνικής ως φυσικής γλώσσας από όσους επιθυμούν την ενίσχυση της ταυτότητας του ελληνισμού στην οθωμανική αυτοκρατορία προβάλλεται συχνά σε ένα ξένο γλωσσικό περιβάλλον το οποίο θα πρέπει να ανατραπεί. Η αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας ως «εθνικής γλώσσας» απ' όσους δεν την μιλούσαν ήδη ισοδυναμεί με κριτήριο εθνικού φρονήματος δινάλογης σημασίας με αυτό της επιλογής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Ας μην ξεχνάμε επί πλέον ότι η επιλογή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ως ένδειξη φρονήματος αποκτά σημασία κατά το τέλος του 19ου αιώνα σε περιοχές όπου δεν ομιλείται η ελληνική. Σε αυτές τις περιπτώσεις η σχέση ανάμεσα στα δύο κριτήρια ήταν συμπληρωματική, χωρίς ωστόσο η αποδοχή του Πατριαρχείου ως εκκλησιαστικής ιεραρχίας να υποβαθμίζει την ανάγκη δραστηριοποίησης προς την κατεύθυνση της επιβολής της ελληνικής γλώσσας, καθώς η χρήση της αποδεδειγμένα

αποτελούσε περισσότερο καθοριστικό στοιχείο ένδειξης φρονήματος στην καθολική σύλληψη του «εθνικού» στην Ευρώπη. Δεν είναι τυχαίο ότι το ελληνικό επιχείρημα που έδινε έμφαση στην αφοσίωση στο Πατριαρχείο ως ένδειξη φρονήματος σπάνια γίνεται αποδεκτό από τους Ευρωπαίους που ειδικεύθηκαν στα θέματα του βαλκανικού εθνικισμού, οι οποίοι στην πλειονότητά τους έδιναν έμφαση στο γλωσσικό στοιχείο αγνοώντας τις ελληνικές θέσεις³⁶.

Για τον λόγο αυτό η επιβολή της ελληνικής όχι μόνο ως γνωστής αλλά ως φυσικής γλώσσας αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον εκπαιδευτικό κόσμο αλλά και για φορείς όπως ο ΕΦΣΚ. Στο περιβάλλον του γλωσσικού κατακερματισμού που γνώρισε η ελληνορθόδοξη κοινότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και των πολιτικών εξελίξεων των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας ο γλωσσοκεντρικός χαρακτήρας του ελληνικού εθνικισμού ενισχύθηκε σημαντικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΕΣ-ΕΦΣΚ, τ. Γ' 1908, 164, 168: *Εκπαιδευτικές Συνεδρίες του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου, αριθ. συνεδρ., έτος*.
2. 'Ο. π., σ. 169.
3. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1909, σ. 33.
4. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Γ', 1909, σ. 151.
5. D. Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, σ. 165-166.
6. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 87-88.
7. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 79.
8. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ε', 1909, σ. 115.
9. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 85.
10. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ε', 1909, σ. 104.
11. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Β', 1908, σ. 90-91.
12. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 89.
13. ΠΕΦΣΚ, *Εικοσιπενταετηρίς 1861-1886*, «Λόγος Ηροκλέους Βασιάδου», σ. 19-20.
14. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1909, σ. 79-80.
15. 'Ο. π., σ. 82.
16. 'Ο. π., σ. 85.

17. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1908, σ. 90.
18. 'Ο. π., σ. 110.
19. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Δ', 1908, σ. 112.
20. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Α', 1909, σ. 7.
21. 'Ο. π., σ. 7.
22. 'Ο. π., σ. 11.
23. 'Ο. π., σ. 12.
24. 'Ο. π., σ. 25.
25. 'Ο. π., σελ. 22
26. 'Ο. π., σ. 8.
27. 'Ο. π., σ. 19. Για την γαλλική περίπτωση βλ. E. Weber *Peasants into Frenchmen: The modernization of rural France 1870-1914*, σ. 67-94.
28. ΕΣ-ΕΦΣΚ, τ. ΣΤ', 1908, σ. 180.
29. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νοοτροπίας η αντίδραση του μετέπειτα μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανού Καραβαγγέλη απέναντι στο Καθολικό Σχολείο στην ενορία του Πέραν, όπου iερονυγόύσε. Βλ. Αρχείο Μακεδονικού Αγώνος Πηνελόπης Δέλτας, ΜΧΑ, 1969, Γερμανού Καραβαγγέλη: *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, σ. 4-6, 1969.
30. ΕΣ-ΕΦΣΚ, ΣΤ', 1908, σ. 157-159.
31. 'Ο. π., σ. 152-153.
32. 'Ο. π., 161-162.
33. ΕΣ-ΕΦΣΚ, Ζ', 1908, σ. 181.
34. 'Ο. π., σ. 193.
35. 'Ο. π., σ. 189.
36. W. Wilkinson, *Maps and Politics: A review of the ethnographic cartography of Macedonia*. Liverpool 1951, σ. 27-92.

Επίλογος

Η συγκρότηση μίας εγγράμματης κοινότητας.

Στις σελίδες που προηγήθηκαν επιχειρήσαμε να πραγματεύθουμε ορισμένες πλευρές της ιστορίας του σημαντικότερου συλλόγου της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου. Η μελέτη αυτή δεν φιλοδοξούσε να αφηγηθεί την καθολική ιστορία του ΕΦΣΚ και η αρχική μας πρόθεση ήταν η εξέταση των κοινωνικών παραμέτρων που προσδιόρισαν την ζωή και την λειτουργία του Συλλόγου. Ανεξάρτητα από το πόσο επιτυχής μπορεί να θεωρηθεί η ανάλυση του πρώτου μέρους, θεωρήσαμε ότι σε καμία περίπτωση δεν ήταν επαρκής. Όπως ήδη σημειώσαμε, η προβολή του κοινωνικού περιβάλλοντος και των κοινωνικών δεδομένων του Συλλόγου στην ανάλυση της λειτουργίας ενός φιλολογικού συλλόγου δεν αρκεί χωρίς την εξέταση πλευρών της δραστηριότητάς του, που σαφώς δεν εγγράφονται στο πλαίσιο αυτό. Σε τελευταία ανάλυση ο ΕΦΣΚ δεν εξέφρασε κοινωνικές ή επαγγελματικές ομάδες αλλά μία εγγράμματη κοινότητα. Συνεπώς ήταν απαραίτητο να ασχοληθούμε με ζητήματα που η ίδια η κοινότητα θεωρούσε σημαντικά και επιλέξαμε τις τρεις ενότητες που παρουσιάσαμε, δηλαδή τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τις εκθέσεις της φιλολογικής επιτροπής και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες. Οι κοινωνικές αναφορές που προηγήθηκαν επιτρέπουν την τοποθέτηση των δραστηριοτήτων του ΕΦΣΚ σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον, χωρίς όμως να περιορίζουν την αυτονομία του Συλλόγου απέναντί τους.

Θα επιθυμούσαμε στις σελίδες που απομένουν να προχωρήσουμε σε μία απόπειρα σύνθεσης όσων αναλύσαμε προηγουμένως με σημείο αναφοράς αλλά και κατάληξης την εγγράμματη κοινότητα – Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως.

Όπως ήδη δείξαμε, η σύνθεση της κοινότητας αυτής γνώρισε διακυμάνσεις, ιδίως ως προς την εμβέλειά της στις αναδύομενες μεσαίες τάξεις της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης. Ο

αριθμός των εμπόρων-μελών του Συλλόγου μειώθηκε δραστικά με ταυτόχρονη αύξηση των μελών που προέρχονταν από τα ελεύθερα επαγγέλματα και τον εκπαιδευτικό χώρο. Ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις αυτές τα μέλη του Συλλόγου εξακολουθούσαν να προσδιορίζονται κοινωνικά με την έννοια της προσωπικής, οικογενειακής ή επαγγελματικής σχέσης τους με συγκεκριμένες ομάδες της μεσαίας τάξης στην οθωμανική πρωτεύουσα. Ωστόσο η κοινωνική αυτή διάσταση εγγράφεται έμμεσα και σε καμία περίπτωση δεν δηλώνει πρόθεση επιβολής της κοινωνικής ταυτότητας της μίας ή της άλλης ομάδας στην φυσιογνωμία του Συλλόγου. Επαναλαμβάνουμε ότι το σύστημα αξιών που χαρακτήριζε τον ΕΦΣΚ αποτέλεσε κοινό τόπο των μεσαίων τάξεων, ενώ τυχόν διαφωνίες που εμφανίσθηκαν στο μεγάλο διάστημα της λειτουργίας του δεν προκλήθηκαν από αντιθέσεις ανάμεσα στις ομάδες αυτές.

Ακόμη και αν αποδεχθούμε ότι η εισδοχή στον Σύλλογο προϋπόθετε την κοινωνική αναγνώριση του υποψηφίου, η κοινωνική διάσταση εξακολουθούσε να είναι δευτερεύουσας σημασίας, διότι αυτό που τελικά μετρούσε ήταν η δραστηριοποίηση και η συμμετοχή του μέλους στην ζωή του Συλλόγου. Οι όροι της συμμετοχής αυτής δε δεν προσδιορίσθηκαν από την σχέση των μελών με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες – εξάλλου τα μέλη γίνονταν δεκτά ως άτομα και όχι ως μέλη ομάδων – αλλά από την σχέση τους με τα συγκεκριμένα γνωστικά πεδία που ενδιέφεραν τον Σύλλογο καθώς και τους ευρύτερους σκοπούς που αυτός προωθούσε. Συνεπώς αυτό που αθιούσε συγκεκριμένα άτομα να συμμετάσχουν στις δραστηριότητες του Συλλόγου δεν ήταν η κοινωνική τους θέση αλλά τα ενδιαφέροντά τους για την φιλολογία και άλλες επισήμες καθώς και η προώθηση της εκπαίδευσης. Χωρίς να κάνουμε λοιπόν αφαίρεση του κοινωνικού περιβάλλοντος, θεωρούμε την συμμετοχή στον Σύλλογο ως προσωπική επιλογή που απέρριπτε από ειδικά προσωπικά ενδιαφέροντα, τα οποία σε δευτερογενές επίπεδο συνιστούσαν την εγγράμματη κοινότητα που ονομάσθηκε Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κων/πόλεως.

Αν ήταν δυνατό να συνδέσουμε με πιο γόνιμο τρόπο την ατομική δραστηρότητα των μελών στα πλαίσια του ΕΦΣΚ με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονταν, θα λέ-

γαμε ότι η στάση τους εγγράφεται σε μία ευρύτερη προσπάθεια κατανόησης μιας πολύπλοκης πραγματικότητας που προκύπτει από τις ισχυρές ιδεολογικές πολιτικές και οικονομικές πιέσεις και επιδράσεις του 19ου αιώνα για τις οποίες τα ίδια ήσαν ενήμερα. Στον βαθμό δηλαδή που τα μέλη του Συλλόγου προέρχονται από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον και συνδέονται κοινωνικά ή επαγγελματικά με συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, οι προσωπικές αναζητήσεις των μελών μεταγράφονται στην ταυτότητα των ομάδων αυτών και συμβάλλουν στην διαδικασία της αυτογνωσίας τους αλλά και της συλλογικής συμπεριφοράς τους. Αν αποδεχθούμε αυτή την υπόθεση, τότε μπορούμε να την επεκτείνουμε θεωρώντας ότι η δημόσια ταυτότητα των ομάδων αυτών προέκυψε κυρίως μέσα από πολιτισμικούς και όχι κοινωνικούς όρους, οπότε και ο τρόπος που τα μέλη των ομάδων αυτών αναγνώριζαν τον εαυτό τους ήταν ανάλογος. Δεν είναι πάντως στις προθέσεις μας να προχωρήσουμε στο θέμα αυτό, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η δημόσια ταυτότητα των κοινωνικών ομάδων της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης, διότι θα μας απομάκρυνε πολύ από το θέμα μας.

Μέχρι στιγμής υποστηρίζαμε την σχετική αυτονόμηση του ΕΦΣΚ από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δρούσε υπογραμμίζοντας την προσωπική επιλογή και τα ειδικά ενδιαφέροντα των μελών ως βάση για την δημιουργία και λειτουργία του. Ωστόσο το άθροισμα των προσωπικών επιλογών δεν συνιστά την εγγράμματη κοινότητα που υπαινιχθήκαμε αλλά μόνο τις προϋποθέσεις για την συγκρότησή της. Η συγκρότηση αυτή δεν εξαντλείται στην ίδια σημείου του Συλλόγου, αλλά συνδέεται με την καθολική δραστηριότητά του σε όλο το διάστημα λειτουργίας του. Αν και η μελέτη αυτή δεν παρουσίασε την καθολική αυτή δραστηριότητα αλλά τρεις μόνο πλευρές της, θεωρούμε ότι αυτές επαρκούν, προκειμένου να επιχειρήσουμε την ανάλυση που ακολουθεί.

Στο σύνολό τους οι δραστηριότητες που εξετάσαμε συνδέονται κατ' αρχήν με την εκφραστική ενός εθνικού Λόγου και την διαμόρφωση μίας εθνικής ταυτότητας με βάση τα οποία προσπάθησαν να καταστήσουν κατανοητή μία πραγματικότητα και κατά δεύτερο με την προώθηση της συγκρότησης ενός ελληνόφωνου

σχολικού δικτύου το οποίο θα συνέβαλλε στην ενίσχυση αυτής της ταυτότητας. Όπως είδαμε, τα δεδομένα αυτού του εθνικού Λόγου λίγο πολύ ακολούθησαν τους κοινούς τόπους του ελληνικού εθνισμού που προέβαλαν την τρισχιλιετή ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Ωστόσο είναι δύσκολο να περιορισθεί κανείς σε αυτή μόνο την διαπίστωση που απλά υπογραμμίζει τον εθνικό χαρακτήρα του Σύλλογου θεωρώντας ότι τα στοιχεία αυτά λίγο πολύ προϋπήρχαν στη σύλλογική συνείδηση της κοινότητας και ότι ο ΕΦΣΚ απλώς τα εξέφρασε πιο συστηματικά. Η αποδοχή αυτής της πρότασης σημαίνει ότι τα άτομα τα οποία δημιουργήσαν τον Σύλλογο αναγνώριζαν μέσα από εθνικούς όρους και τον εαυτό τους και την πραγματικότητα, την οποία και ήσαν σε θέση να εμηνεύσουν ανάλογα.

Η δική μας αντίληψη είναι κάπως διαφορετική, καθώς θεωρεί ότι η συνείδηση της πραγματικότητας δεν είναι ανεξάρτητη και δεν προηγείται της γλωσσικής εκφοράς της. Κατ' αρχήν δεν αμφιβάλλουμε ότι πολλά μέλη του Σύλλογου ήσαν ενήμερα για την έννοια του έθνους και την πραγματικότητα που προκύπτει από αυτή. Μία απλή ανάγνωση ακόμη και των πρώτων τευχών των πρακτικών του Σύλλογου μάς πείθει ότι, π.χ., η σημασία της γλώσσας στην σύσταση της εθνικής κοινότητας ήταν ήδη γνωστή και αποδεκτή. Παρ' όλα αυτά δεν πιστεύουμε ότι ο εθνικός προσανατολισμός του Σύλλογου ήταν δεδομένος από την ίδρυσή του. Δημιουργεί, για παράδειγμα, ερωτηματικά το γεγονός ότι η αρχική αντίληψη του ΕΦΣΚ για την εκπαίδευση και την παιδεία έδινε έμφαση στην επέκτασή τους γενικά στην Ανατολή. Η ανάγκη δημιουργίας ενός σχολικού δικτύου που θα απευθύνοταν ειδικά στους Έλληνες καθώς και η τελική μορφή των διαγωνισμών μετά το 1870 δεν υπήρχαν στις αρχικές προθέσεις του Σύλλογου. Γιατί λοιπόν, αν υποθέσουμε ότι η κοινότητα του ΕΦΣΚ (αυτό) αναγνωρίζοταν με εθνικούς όρους, δεν υπήρχε εξαρχής η έμφαση στο εθνικό που παρατηρείται αργότερα; Γιατί επί πλέον, εάν υφίστατο η ανάγκη δημιουργίας ενός ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αυτό δεν διατυπώθηκε ωητό από την αρχή; Και τέλος πώς προέκυψε ο εθνικός προσανατολισμός του Σύλλογου;

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατό να δοθεί, χωρίς να θεωρήσει κανείς ότι, πριν οδηγηθεί ο Σύλλογος στον

εθνικό προσανατολισμό του, η αντίληψη της πραγματικότητας καθώς και οι προτεραιότητες που απέρρεαν από αυτή δεν έδιναν περισσότερο βάρος στο εθνικό επίπεδο απ' ό,τι στην σημασία της παιδείας υπό γενικότερη έννοια. Ας θυμηθούμε, για παράδειγμα, την έμφαση που έδιναν οι εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, ακόμη και στην δεκαετία του 1870, στην καταπολέμηση της αμάθειας. Εάν πράγματι ισχύει η σκέψη αυτή, τότε η δημόσια ταυτότητα που αρχικά προβάλλει ο Σύλλογος όσο και αυτή που διαμορφώνεται αργότερα δεν μπορεί παρά να είναι προϊόντα μίας διαδικασίας. Αν όμως η δημόσια ταυτότητα του Σύλλογου είναι προϊόν διαδικασίας, τότε και η ίδια η εγγράμματη κοινότητα-ΕΦΣΚ, στον βαθμό που δεν υφίσταται ανεξάρτητη από την ταυτότητα αυτή, είναι προϊόν διαδικασίας η οποία ισοδυναμεί με την συγχρότηση της δικής της φυσιογνωμίας. Με την σειρά της η διαδικασία διαμόρφωσης της δημόσιας ταυτότητας του Σύλλογου δεν υφίσταται εκ των προτέρων και αυτόνομα αλλά σε συνάρτηση με άλλες καταστάσεις και επιδράσεις που συνδέονται και με την δραστηριότητά του καθώς και με εξωγενείς παραγόντες. Συνεπώς τόσο η ίδια η εγγράμματη κοινότητα αλλά και όσοι την αποτελούσαν διαμόρφωναν συνεχώς αντιλήψεις κάτω από την πίεση ανάγνωσης της πραγματικότητας.

Θα ήταν εξαιρετικά παράδοξο, για παράδειγμα, να πιστέψουμε ότι η αντίληψη που τα μέλη του Σύλλογου και εν τέλει ο ίδιος ο Σύλλογος είχαν για την ελληνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν επηρεάσθηκε από τις εκθέσεις των επιτροπών του Σύλλογου. Από το γεγονός δηλαδή ότι οι εκθέσεις αυτές προβάλλουν συχνά όχι την εθνική ομοιογένεια αλλά τον γλωσσικό και πολιτισμικό κατακερματισμό των πληθυσμών που θεωρούνταν ελληνικοί. Ας θυμηθούμε επί πλέον ότι την διαπίστωση αυτή, δηλαδή τον πολιτισμικό και γλωσσικό κατακερματισμό υπογράμμιζε έστω και με θετικό τρόπο ο Ζωγράφειος διαγωνισμός, ενώ ο Καραπάνειος διαγωνισμός παρουσίαζε τις δυσκολίες επιβολής ενιαίων συγγραμμάτων για την εκπαίδευση και οι εκπαιδευτικές συνεδρίες εμφάνισαν την εικόνα της συντήρησης μάλλον παρά της υπέρβασης των προβλημάτων που είχαν διαπιστωθεί δύο δεκαετίες νωρίτερα.

Αυτές οι διεργασίες δίνουν το στίγμα της διαδικασίας στην

οποία αναφερθήκαμε, διότι οδηγούσαν στην μεταβολή του προσμάτος ανάγνωσης της πραγματικότητας. Τα μέλη του Συλλόγου αναγκάζονται να προσδιορίσουν και την θέση τους και την στάση τους με βάση αυτή την νέα ανάγνωση. Άραγε αυτή η κατάσταση δεν αναπροσαρμόζει την ταυτότητα του Συλλόγου και στον τρόπο σύλληψης της πραγματικότητας αλλά και στον τρόπο δράσης του και δεν επιδρά αποφασιστικά στην διαμόρφωση της δημόσιας ταυτότητάς του;

Ισχυρισθήκαμε, για παράδειγμα, ότι η εγγράμματη κοινότητα του Συλλόγου από ένα σημείο και μετά ενισχύει την εθνικό της προσανατολισμό προβάλλοντας τις δραστηριότητές της ως εθνικό καθήκον. Ωστόσο η ενίσχυση αυτή του εθνικού προσανατολισμού δεν προέκυψε παρά μόνο μετά από την συνειδητοποίηση μίας συγκεκριμένης εικόνας για την κατάσταση της ελληνικής εθνικής κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία απειχε πολύ από τις επιθυμίες των μελών του Συλλόγου. Θα λέγαμε λοιπόν ότι ο εθνικός προσανατολισμός του Συλλόγου και η σημασία του αναγνωρίζεται μάλλον εκ των υστέρων και μέσα από τις αντιλήψεις που διαμορφώνονται σχετικά με το τι απειλεί την εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία. Διότι αυτό που έγινε κατ' αρχήν αντιληπτό στο περιβάλλον του Συλλόγου, αλλά και ευρύτερα, ήταν οι απειλές απέναντι στην κοινότητα αυτή, απειλές τις οποίες συνιστούσαν τόσο ο γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός των ελληνορθόδοξων πληθυσμών όσο και οι εξελίξεις στο πολιτικό και θρησκευτικό επίπεδο – το εκκλησιαστικό σχίσμα, η ιεραποστολική προτεσταντική διείσδυση, η μεγάλη ανατολική κρίση και η δημιουργία της Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου κ.ά. – για τις οποίες τα μέλη του ΕΦΣΚ δεν μπορεί παρά να ήσαν ενήμερα. Οι πιέσεις που προέκυπταν από τις απειλές αυτές δημιουργούσαν σημαντικά προβλήματα στην σύσταση της κοινότητας των ελληνικών πληθυσμών στην οποία ο Σύλλογος επιθυμούσε να συμβάλλει. Η εθνική πλευρά της φυσιογνωμίας του ΕΦΣΚ, τουλάχιστον όπως αυτή προσδιορίσθηκε μετά τα 1870, προέκυψε μέσα από την συνειδητοποίηση αυτών ακριβώς των απειλών και μόνο τότε πήρε την τελική μορφή της. Με άλλα λόγια η πλευρά αυτή δεν προέκυψε με φυσικό τρόπο ούτε ήταν συνέπεια της κοινωνικής σύν-

θεσης του Συλλόγου, αλλά αποτέλεσε προϊόν μίας διαδικασίας η οποία (ανα)διέτασσε την εμπειρία της εγγράμματης κοινότητας του Συλλόγου μέσα από συγκεκριμένους πολιτισμικούς και πολιτικούς όρους. Συνεπώς είναι δύσκολο να υποθέσουμε ότι ο εθνικός προσανατολισμός του ΕΦΣΚ, σημαντικό όπως είπαμε στοιχείο της δημόσιας ταυτότητάς του, ήταν απλά δεδομένος από την αρχή και έξω από τις ιστορικές και πολιτισμικές διεργασίες της περιόδου. Αντίθετα προέκυψε μέσα από συγκεκριμένες διεργασίες που δεν είχαν ως βάση τους την σαφή αντίληψη σχετικά με το τι όντως συνιστά την ελληνική εθνική κοινότητα αλλά την πολιτισμική και γλωσσική πολυδιάσπαση της καθώς και τις αντιλήψεις για τις απειλές που δέχονταν οι πληθυσμιακές ομάδες που φαντασιακά θα έπρεπε να την συνιστούν.

Το ίδιο μπορεί να ισχυρισθεί κανείς σχετικά με άλλες πλευρές της δημόσιας ταυτότητας του ΕΦΣΚ. Ας πάρουμε για παράδειγμα την ενοποιητική λειτουργία που χαρακτηρίζει τις δραστηριότητες του Συλλόγου, δηλαδή την αναζήτηση και διαμόρφωση των όρων και των σταθερών μέσα από τις οποίες μία πληθυσμιακή ομάδα θα αναγνωρίζει τον εαυτό της. Η αναζήτηση αυτή είχε μία συγκεκριμένη αφετηρία: τη συνειδητοποίηση του πολιτιστικού και γλωσσικού κατακερματισμού της πληθυσμιακής ομάδας στην οποία επιθυμούσε να απευθυνθεί ο ΕΦΣΚ. Η αναζήτηση των ενοποιητικών όρων δεν υφίστατο εκ των προτέρων και πριν την συνειδητοποίηση αυτή, αλλά αναδύθηκε ως αναγκαιότητα, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις συνέπειές της. Πάντως ούτε η συνειδητοποίηση της πολυδιάσπασης ούτε η αναζήτηση των ενοποιητικών όρων προέκυψαν απλά και φυσικά. Ο γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός ως υπαρκτή πραγματικότητα λειτουργούσε αρνητικά στην διάπλαση της κατηγορίας «ελληνική εθνική κοινότητα» και μέσα από αυτή την αντιπαράθεση προήλθε η ανάγκη αναζήτησης ενοποιητικών μηχανισμών. Όταν η εικόνα της πραγματικότητας που προσλαμβάνει ο Σύλλογος δεν αρμόζει στην εικόνα της εθνικής κοινότητας που ο ίδιος θεωρούσε ως δεδομένη, δηλαδή μίας ενιαίας κοινότητας που αυτοαναγνωρίζεται ενιαία με τους ίδιους όρους, τότε προέκυψε η ανάγκη επέμβασης. Χαρακτηριστική θέση στην διαδικασία αυτή έχει

η έννοια της «εθνικής αναγέννησης» που συχνά χρησιμοποιείται και που σηματοδοτεί αυτήν ακριβώς την επίγνωση.

Επί πλέον η αναζήτηση αυτή δεν εξαντλήθηκε στην διατύπωση θετικών προτάσεων, όπως ενιαία διδακτικά εγχειρίδια εκπαιδευτικής δασκάλων, επέκταση του σχολικού δικτύου, συλλογές «Ζώντων Μνημείων» κλπ., αλλά και στην αναδιάταξη των όρων που συγχροτούν την ελληνική εθνική κοινότητα. Έτσι, ενώ η γλώσσα εμφανίζεται συχνά ως κριτήριο εθνικότητας, η αντίληψη ότι μεγάλο μέρος των πληθυσμών που θεωρούνται ελληνικοί δεν ομιλούν την ελληνική, ή κάποια μορφή της, δεν οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι πληθυσμοί αυτοί δεν είναι ελληνικοί. Αντίθετα, τονίζεται, το εθνικό τους φρόνημα προκύπτει από την στάση τους απέναντι στο Πατριαρχείο και από το γεγονός ότι το αποδέχονται ως πνευματικό τους κέντρο. Χωρίς να παραγνωρίζεται η ανάγκη επέκτασης της χρήσης της ελληνικής, το αντίθετο μάλιστα, προβάλλεται η άποψη ότι το φρόνημα λοιπόν των πληθυσμών αυτών προκύπτει από την θρησκευτική τους αφοσίωση και όχι από την γλώσσα που μιλούν. Άλλα ποια θα ήταν η θέση της αφοσίωσης στο Πατριαρχείο ως κριτήριο ελληνικού φρονήματος στην οθωμανική αυτοκρατορία, αν δεν είχε προκύψει το εκκλησιαστικό σχίσμα; Είναι γνωστό ότι κατά την δεκαετία του 1850 η αντίθεση ανάμεσα στους λαϊκούς ελληνορθόδοξους και στην εκκλησιαστική ιεραρχία είχε πάρει διαστάσεις. Δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι την περίοδο εκείνη η αφοσίωση στο εκκλησιαστικό κέντρο αποτελούσε στοιχείο της εθνικής ταυτότητας. Η εθνοσυνέλευση του 1858-60 από την οποία προέκυψαν οι εθνικοί κανονισμοί γνώρισε συχνά τέτοιες αντιταραφέσεις¹. Ωστόσο είκοσι χρόνια αργότερα η αφοσίωση στο Πατριαρχείο εμφανίζεται ως κριτήριο φρονήματος και μάλιστα συχνά ισχυρότερο από την γλώσσα. Η εξέλιξη όμως αυτή προέκυψε εκ των υστέρων, μετά την επισημοποίηση του σχίσματος από την Ορθόδοξη Εκκλησία και τον χαρακτηρισμό της εξαρχίας ως σχισματικής. Το κριτήριο αυτό είχε ενσωματωθεί θετικά στην συγχρότηση της εθνικής ταυ-

1. Αρχιεπισκόπου Χρύσανθου, *Oι Γενικοί Κανονισμοί του Οικουμενικού Πατριαρχείου*: επί τη βάσει του Κώδικος ΤΕ' του Πατριαρχικού Αρχειοφύλακιον (πρακτικά Εθνοσυνελέυσεως) Αθήνα 1945.

τότητας μόνο σε συνάρτηση με τον γλωσσικό και πολιτισμικό κατακερματισμό και την απειλή που αυτός συνιστούσε στην ιδέα του ενιαίου έθνους. Χωρίς τον κατακερματισμό αυτό η αφοσίωση στο Πατριαρχείο θα ήταν ίσως αδιάφορη. Σταδιακά η επιδείνωση της σύγκρουσης στην Μακεδονία και στην Θράκη απλά ενίσχυσε την βαρούτητα του κριτηρίου αυτού καθιστώντας το σχεδόν φυσικό. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε για μία άλλη περίπτωση, αυτή των πληθυσμών της Μ. Ασίας που είτε εμφανίζονται να απειλούνται με γλωσσικό αφανισμό είτε, πολύ περισσότερο, κινδύνευναν από τις δυτικές ιεραποστολές. Η ενσωμάτωση αυτών των πληθυσμών στο ελληνικό έθνος από τον Σύλλογο δεν είναι δυνατή παρά μόνο με την χρήση του κριτηρίου αφοσίωση στο Πατριαρχείο. Τελικά στα πλαίσια του ΕΦΣΚ όλα αυτά τα δεδομένα συνιστούν μία εικόνα του έθνους που δεν ήταν ανεξάρτητη από τις αντιλήψεις που διαμορφώθηκαν σχετικά με τις πιέσεις και τις απειλές τις οποίες αυτό δέχεται. Η «εθνική κοινότητα» δεν υφίσταται έως από αυτό το πλαίσιο, αλλά η εικόνα της πλάθεται με βάση τις αντιλήψεις αυτές και σε αντιπαράθεση με άλλες κοινότητες.

Αλλά και οι αντιλήψεις για την ελληνική γλώσσα γνώρισαν διακυμάνσεις. Ενώ η γλώσσα ήταν εξαρχής αποδεκτή ως ουσιώδες κριτήριο εθνικότητας, μεγάλο μέρος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών που ο ΕΦΣΚ συμπεριελάμβανε στην κοινότητα του ελληνικού έθνους δεν την γνώριζε. Αν ο Σύλλογος επέμενε στο στοιχείο της γλώσσας ως κριτηρίου εθνικότητας, τότε οι πληθυσμοί αυτοί μοιραία αποσυνδέονταν από την κοινότητα του ελληνικού έθνους. Το πρόβλημα καθίστατο δυσχερέστερο από το γεγονός ότι η μη γνώση και χρήση της ελληνικής δεν αφορούσε μόνο πληθυσμούς στην Μακεδονία και στην Θράκη, δηλαδή σε χώρους διεκδικούμενους από αντίπαλες εθνικές κινήσεις, αλλά και στην Μ. Ασία, όπου ανάλογες κινήσεις δεν υφίσταντο. Ο Σύλλογος από την πλευρά του ουδέποτε αμφέβαλλε για την εθνικότητα των πληθυσμών αυτών, αλλά το πρόβλημα παρέμενε. Η επέκταση του ελληνορθόδοξου σχολικού δικτύου έδινε μεν μία διέξοδο αλλά σε σχετικά μακρύ χρονικό διάστημα και με αβέβαια αποτελέσματα. Στο ενδιάμεσο διάστημα και υπό την προϋπόθεση ότι η ίδρυση και λειτουργία των εκπαιδευτηρίων θα ήταν επιτυχής το

αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον λαμβανόταν υπόψη μόνο σε συνάρτηση με άλλα κριτήρια, όπως αυτό που ήδη αναφέραμε, δηλαδή την αφοσίωση στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

Επί πλέον ανέκυψε και το ερώτημα σχετικά με την μορφή της γνώσης της γλώσσας. Η αρχική αντίληψη θεωρούσε ότι η απλή γνώση δημάδους ελληνικής γλώσσας αρκούσε, προκειμένου να διαπιστωθεί η εθνικότητα μίας πληθυσμιακής ομάδας. Αργότερα εκτιμήθηκε ότι η απλή γνώση δεν αποτελούσε επαρκές κριτήριο, εάν η ελληνική δεν αποτελούσε και μητρική γλώσσα. Άλλα, ενώ η διαπίστωση αυτή φαίνεται πως ενισχύει το γλωσσικό κριτήριο εθνικότητας με μία πιο αυστηρή μορφή, στην πραγματικότητα το καθιστά περισσότερο περιοριστικό, καθώς την γνώση της ελληνικής γλώσσας γενικά υποκαθιστά η γνώση της ως φυσικής γλώσσας. Κατά παράδοξο τρόπο αυτό προϋπέθετε ότι η επιβολή της ελληνικής θα είχε ήδη μεταβάλει το αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον, όπου υπήρχε ανάγκη, κάτι που μάλλον δεν ίσχυε, τουλάχιστον σε ικανοποιητικό βαθμό.

Ισχυριζόμαστε τελικά ότι η αναζήτηση των όρων του «εθνικού», δηλαδή όσων προσδιόριζαν την εθνική κοινότητα, ακολουθεί την διαπίστωση της γλωσσικής και πολιτισμικής ανομοιογένειας. Συνεπώς οι όροι αυτοί δεν υφίστανται εξαρχής με θετική μορφή ούτε ήσαν αναγνωρίσμοι με φυσικό τρόπο από την «φαντασιακή» κοινότητα στην οποία απευθυνόταν ο Σύλλογος. Αντίθετα υπήρχαν μόνο ως πολιτισμικά και πολιτικά παράγωγα μίας διαδικασίας που είχε ως αφετηρία την αδυναμία σαφούς προσδιορισμού της εθνικής κοινότητας σε ένα περιβάλλον εθνοθρησκευτικής ρευστότητας που από μόνο του ήταν αρκετό, για να προκαλέσει ανησυχίες. Βέβαια οι διεργασίες αυτές δεν αφορούν μόνο τον ΕΦΣΚ και τους άλλους ελληνικούς συλλόγους, αλλά αποτελούν βασικό δεδομένο του εθνικιστικού φαινομένου, κάτι που υπογραμμίζεται και από την ρευστότητα που γενικά χαρακτηρίζει τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας μέχρι τις μέρες μας.

Οι διεργασίες που αναφέραμε δεν είναι μηχανιστικές ούτε μπορούν να υλοποιηθούν χωρίς τις απαραίτητες εννοιολογικές και γλωσσικές αναδιατάξεις που με την σειρά τους προϋποθέτουν την ύπαρξη φορέων, δηλαδή εγγράμματων κοινοτήτων,

όπως ο ΕΦΣΚ, που ήσαν σε θέση και είχαν την διάθεση να τις οργανώσουν. Ωστόσο οι αναδιατάξεις αυτές δεν είναι δυνατό να γίνουν χωρίς την χρήση μίας συγκεκριμένης γλώσσας, ενός συγκεκριμένου γλωσσικού πεδίου αναφοράς. Στην περίπτωση μας η γλώσσα αυτή είναι ο εθνικός Λόγος, δηλαδή το γλωσσικό πεδίο που χρησιμοποιεί έννοιες-λέξεις και σύμβολα όπως το έθνος, το εθνικό φρόνημα, το εθνικό καθήκον, η εθνική γλώσσα κ.ά., μέσα από την διάταξη των οποίων διατάσσει και αναδιατάσσει την πραγματικότητα που θέλει να εκφράσει ο Σύλλογος. Η γλωσσική διάταξη της διαδικασίας αυτής μέσα από τους διαγωνισμούς, τις εκθέσεις, τις δημόσιες συζητήσεις κ.ά. είναι εξαιρετικά σημαντική, καθώς δεν εκφράζει απλώς την πραγματικότητα, αλλά επεμβαίνει συστηματικά στην πρόσληψή της. Έχω από το γλωσσικό αυτό πεδίο δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν σημαντικές πλευρές της δημόσιας ταυτότητας του ΕΦΣΚ. Το γλωσσικό αυτό πεδίο δεν προϋπάρχει, αλλά αναδιατάσσεται με την σειρά του, προκειμένου να εκφράσει την δημόσια ταυτότητα του Συλλόγου μέσα από την πραγματικότητα που αυτός αισθάνεται ότι βιώνει καθώς και από την ανάγκη αναπροσαρμογής της. Η διαχείρηση του εθνικού Λόγου από τον ΕΦΣΚ δεν προϋποθέτει παρά την εικόνα του έθνους ως άμορφου πλάσματος, οι όροι αναγνώρισης του οποίου δεν είναι εκ προτέρων δεδομένοι, αλλά διαμορφώνονται μέσα από συγκεκριμένη γλώσσικη διάταξη της εμπειρίας.

Η διαδικασία συγκρότησης της εγγράμματης κοινότητας του ΕΦΣΚ συνδέεται άμεσα και με την επανασημασιοδότηση των όρων του εθνικού και με την διαχείριση ενός εθνικού Λόγου, αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Η ταυτότητα της κοινότητας αυτής συνδέεται εξίσου και με το δημόσιο προσανατολισμό των δραστηριοτήτων της. Οι διεργασίες που περιγράφαμε είχαν νόημα, όχι μόνο διότι επέτρεπαν τη διαμόρφωση συλλογικών απόψεων της εγγράμματης κοινότητας, αλλά και διότι διευκόλυναν τις δραστηριότητές της. Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στις ενοποιητικές λειτουργίες του ΕΦΣΚ δηλαδή στην αναζήτηση των μηχανισμών που θα διαμόρφωναν ενιαίες αντιλήψεις και στάσεις των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, όπως η εκπαίδευση.

Κατά παράδοξο τρόπο στο επίπεδο αυτό οι δραστηριότητες του Συλλόγου συνάντησαν και τους μεγαλύτερους περιορισμούς

που δεν απέρρεαν μόνο από το συχνά αρνητικό γλωσσικό περιβάλλον αλλά και από άλλες παραμέτρους. Ας μην λησμονούμε ότι ο ΕΦΣΚ δεν εκπροσωπούσε μία κρατική εξουσία αλλά μία εγγράμματη κοινότητα η οποία υιοθέτησε εθνικό προσανατολισμό. Συνεπώς οι δραστηριότητές του στο χώρο της εκπαίδευσης όχι μόνο απευθύνονταν σε μέρος των χριστιανικών πληθυσμών, αλλά επί πλέον δεν συνοδεύονταν από άλλους καταναγκασμούς που συνήθως παρατηρήθηκαν σε αντίστοιχες διεργασίες εθνικής ενοποίησης τις οποίες οργάνωσε κρατική εξουσία, όπως η επιβολή ενιαίου νομικού πλαισίου, η υποχρεωτική στράτευση κ.ά. Πιστεύουμε ότι η απουσία πολιτικού ελέγχου υπό την ευρύτερη έννοια περιορίζει ανάλογες δραστηριότητες τόσο, όσο και ο ευρύτερος γλωσσικός και πολιτισμικός κατακερματισμός των πληθυσμών στους οποίους απευθύνονταν ο Σύλλογος.

Επί πλέον δεν θα έπρεπε να παραγνωρίσει κανείς τις αντιστάσεις που προέβαλλε ο χώρος της υπαίθρου ακόμη και στις περιοχές που παρέμεναν πιστές στο Πατριαρχείο. Το ζήτημα αυτό δεν έχει απασχολήσει ακόμη την ελληνική ιστοριογραφία, αλλά μας είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι πληθυσμοί της υπαίθρου αισθάνονταν την ανάγκη της εκπαίδευσης, για παράδειγμα, ή αντιλαμβάνονταν την χρησιμότητα της αποφοίτησης. Ακόμη και αν ίσχυε κάτι τέτοιο, δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι η πλημμελής εκπαίδευση που παρείχε το ελληνορθόδοξο εκπαιδευτικό σχολείο στην ύπαιθρο εξασφάλιζε επαγγελματική αποκατάσταση ιδίως στον χώρο του οθωμανικού δημοσίου, για την οποία η φοίτηση σε κρατικό οθωμανικό ίδρυμα ήταν επιβεβλημένη.

Αξίζει εδώ να υπενθυμίσουμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα που επιθυμούσε να προωθήσει ο ΕΦΣΚ δεν περιορίζόταν στην διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των μαθητών, αλλά μοιραία διέχει και νέα συστήματα αξιών που συνήθως ήσαν ξένα στις νοοτροπίες της υπαίθρου και στις αξίες της. Το σύστημα των αξιών αυτών προερχόταν από ένα αστικό περιβάλλον και προέβαλλε στοιχεία όπως η πειθαρχία, η προσωπική υγιεινή, η προσωπική επιτυχία, η καλή συμπεριφορά, η ιδέα της προόδου κ.ά. Είναι πολύ δύσκολο να εκτιμήσει κανείς την υποδοχή ανάλογων αξιών στον χώρο της υπαίθρου, χωρίς να γνωρίζει τι σήμαιναν αυτές για τους ίδιους τους κατοίκους της υπαίθρου που αποφά-

σιζαν να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο. Μας είναι όμως δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι αξίες αυτές έγιναν απλά και φυσικά αποδεκτές χωρίς ευρύτερες επεμβάσεις, που δεν μπορεί παρά να ακολουθησαν την οριστική ενσωμάτωση των πληθυσμών αυτών σε σύγχρονα εθνικά κράτη.

Πάντως, ανεξάρτητα από την υποδοχή των αξιών αυτών στην ύπαιθρο, είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι η προβολή τους από τον Σύλλογο, αλλά και άλλους ανάλογους φορείς, λειτουργούντες εξίσου ενοποιητικά με το σύστημα εθνικών αξιών της εκπαίδευσης, καθώς το συνολικό πλέγμα αξιών που προωθούσε το σχολικό σύστημα οδηγούντες στην επιβολή μίας ευρύτερης κουλτούρας, η οποία δεν απευθύνονταν στον μικρόκοσμο της υπαίθρου, αλλά άνοιγε ευρύτερους ορίζοντες. Το καθολικό αυτό πλέγμα αξιών προσανατόλιζε τον κόσμο της υπαίθρου, με τους περιορισμούς που υπαινιχθήκαμε, προς ευρύτερες παραστάσεις που ξέφευγαν από την τοπική διάσταση και ανταποκρίνονταν όλο και περισσότερο στην εικόνα του έθνους.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Για την μελέτη αυτή βασισθήκαμε στην εξέταση των πρακτικών του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ΠΕΦΣΚ) τα οποία δημοσίευε η διοίκηση του Συλλόγου. Το σύνολο των δημοσιευμένων πρακτικών φθάνει τους τριάντα τέσσερεις τόμους και καλύπτει την περίοδο 1861-1912 (Α' έως ΛΔ'). Το μεγαλύτερο μέρος των πρακτικών που συμβούλευθήκαμε βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας. Η συλλογή αυτή ωστόσο δεν είναι ολοκληρωμένη και συμπληρώσαμε την έρευνά μας για όσα τεύχη δεν υπήρχαν εκεί στην Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης καθώς και σε ιδιωτική βιβλιοθήκη. Με την ευκαιρία θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε το προσωπικό των δημόσιων αυτών βιβλιοθηκών για την βοήθεια που μας παρέσχε.

Βιβλιογραφία*

Αγγελόπουλος Α., *Βόρειος Ελληνισμός, ο Ελληνισμός της Στρώμνιτσας*, Θεσ/νίκη, ΙΜΧΑ, 1980.

Αλεξανδρής Α., «Ελληνες στην υπηρεσία της οθωμανικής αυτοκρατορίας (1850-1922)», ΔΙΕΕΕ, (23) 1980.

Alexandris A., *The Greek minority of Istanbul and the Greek-Turkish relations, 1918-1974*, 1985.

Αναγνωστάκης Η., Μπαλτά Ε., *Η Καππαδοκία των Ζώντων Μνημείων*, 1990.

Anderson B., *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, 1983.

Arnakis G., «The role of religion in the development of balkan nationalism», στο B and J Jelavich (eds): *The Balkans in transition*, Ham-den, 1963.

Armstrong J.A., *Nations before nationalism*, 1982.

Αρώνη-Τούχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα, 1833-1881*, 1989.

Augustinos G., «“Enlightened” christians and the oriental churches: protestant missions to the Greeks in Asia Minor», *JMGS*, (2) 1986.

Βακαλόπουλος Κ., «Το πολιτικό καθεστώς της Εκκλησίας στη Μακεδονία», στα δημοσιευμένα πρακτικά του Συμποσίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας», Θεσ/νίκη, 1987.
: *Η ιστορία του Βορείου Ελληνισμού: Μακεδονία*, Θεσ/νίκη 1990.
: *Η ιστορία του Βορείου Ελληνισμού: Θράκη*, Θεσ/νίκη, 1990.

Baker M.K., *Inventing the French Revolution: essays on French political culture in the eighteenth century*, Cambridge, 1989.

Banac I., *The national question in Yugoslavia*, Cornell Uni. Press, 1985.

Βαρουζάκης Γ., «Φαντασιακές κοινότητες και Μεγάλη Ιδέα», *Μνήμων*, (13) 1991.

Βελουδής Γ., *O Jacob Phillip Falmerayer και η γέννεση του ελληνικού ιστορισμού*, 1982.

Blinkhorn M. Veremis Th., *Modern Greece: nationalism and nationality*, Αονδίνο, 1990.

Βούρη Σ., *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια: η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας 1878-1914*, 1992.

* Τόποι έκδοσης των ελληνικών και αγγλικών τίτλων που δεν δηλώνονται φητά είναι η Αθήνα και το Αονδίνο αντίστοιχα.

Bourdieu P., *Sport and social class*, στο Mukerji Ch., Schundson M. (eds): *Rethinking popular culture*, Univ. of California Press, 1991.

Braude B., Lewis B. (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the function of a plural society*, II vol., Νέα Υόρκη, 1985.

Γεδεών Μ., *Η πνευματική κίνησης του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα, επανέκδοση πρωτοτύπου*, 1970.

Γιαννακόπουλος Γ., «Η βιβλιοθήκη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κων/πόλεως (1863-1922)», Δελτίο ΚΜΣ, (6) 1986-87.

Chartier R., *Cultural History*, Cambridge, 1993.

Clogg R., «The Greek millet in the ottoman empire» στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians nad Jews in the ottoman empire*, vol. I.

Diamandouras P., «Cultural tradition and national building in the nineteenth century, Greece» ΔΙΕΕΕ (29), 1981.

Δημιαράς Κ.Θ., *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, 1989.
, *Νεοελληνικός ρωμανισμός*, 1985.

Εξερτζόγλου Χ., «Το προνομακό Σήτημα», *Τα Ιστορικά* (16), 1992.

Foucault M., *Οι λέξεις και τα Πρόγαματα*, 1986.

Foucault M., *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, 1987.

Furet F., *Interpreting the French Revolution*, Cambridge, 1981.

Gellner E., *Έθνος και εθνικισμός*, 1992.

Gunn S., «The “failure” of the Victorian middle class: a critique» στο J. Wolf, J. Seed (eds): *The Culture of capital*, Manchester, 1988.

Ηλιού Φ., *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον εικοστό αιώνα*, 1991.

Herzfeld M., *Ours once More: folklore and ideology in Modern Greece*, 1982.

Hobsbawm E., *The age of Capital: 1848-1875*, 1980..
, *The age of Empire: 1875-1914*, 1987.
, «Mass produced traditions in Europe, 1870-1914» στο E. Hobsbawm, T. Ranger (eds): *The invention of Tradition*, Cambridge, 1983.
, *Nations and Nationalism since 1780: programme myth and reality*, CUP, 1990.

Hourani A., «Ottoman reform and the politics of notables» στο R.W. Polk, L.R. Chambers (eds), *Beginnings of modernization in the Middle East*, University of Chicago Press, 1966.

Hroch M., *Social preconditions of National revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*, CUP, 1985.

Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, *Πρακτικά Συνεδρίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*, Θεσ/νίκη, 1989.

Ίδρυμα μελετών Χερσονήσου του Αίμου, *O Μακεδονικός αγώνας: Απομνημονεύματα*, Θεσ/νίκη, 1987.

Jones Ch., *International business in the nineteenth century: the rise and fall of a cosmopolitan bourgeoisie*, 1987.

Kamenka E., *Nationalism: the nature and evolution of an idea*, 1973.

Karpat K., «Millets and nationality: the roots of incogruity of nation and state in the post ottoman era» στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians and Jews in the Ottoman empire*, vol. I.

, «The social and economic transformation of Istanbul in the nineteenth century» στο K. Karpat: *Ottoman population 1830-1919: demographic and social characteristics*, University of Wisconsin Press, 1985.

Καραθανάσης Α., Σαντραζάμης Α., *Πρακτικά του Φιλεκπαιδευτικού Σύλλογου της Εδεσσας*, 1872-1874, Θεσ/νίκη, 1991.

Kasaba R., «Was there a comprador bourgeoisie in the mid 19th century western Anatolia? *Review XI* (2), 1988.

Καταρτζής Δ., *Δοκίμια*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά.

Kedourie E., *Nationalism*, 1960.

Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία των Κοινωνιμού στη Μακεδονία»*, Θεσ/νίκη, 1991.

Keyder G., «Bureaucracy and bourgeoisie: reform and revolution in the age of Imperialism», *Review*, XI (2), 1988.

, *State and class in Turkey*, 1990.

Κιτρομηλίδη M., «Οι Έλληνες της Βιθυνίας και το εθνικό κέντρο», *Δελτίο ΚΜΣ*, (8), 1990-91.

Κιτρομηλίδης Π., «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης: μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ιωνα Δραγούμη», στον τόμο «Αμητός» που εξεδόθη στην μνήμη του Φ. Αποστολόπουλου, 1984.

Kitromilides P., Alexandris A., «Ethnic survival, nationalism and forced migration: the historical demography of the Greek community at the close of the ottoman era», *Δελτίο ΚΜΣ* (3), 1984-85.

, «Imagined communities and the national question in the Balkans» στο M. Blinkhorn Th. Veremis (eds): *Modern Greece: Nationalism and nationality*.

Κλεάνθης Σκαλιέρης Γ., *Λαοί και Φυλαί της Μικράς Ασίας*, επανέν.

1992.

Κολιόπουλος Ι., «Η Μακεδονία του Ιωνος Δραγούμη: σκέψεις από το προσωπικό του ημερολόγιο», στα *Πρακτικά του Συνεδρίου «Ο Μακεδονικός Αγώνας»*.

Kofos E., «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the irredentist policy of the Greek state», *JMGS* (2), 1986.

«Attempts at mending the greek bulgarian ecclesiastic schism, 1875-1902», *Balkan Studies* (25), 1984.

«National heritage and national identity in nineteenth and twentieth century Macedonia» στο M. Blinkhorn, Th. Veremis (eds), *Modern Greece: nationalism and nationality*.

Κουρουπού M., «Η Φύλεργος Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης 1866-1876», *Δελτίο ΚΜΣ* (5) 1984-85.

Κρέστοβης, *Οι Μουσούροι*, 1976.

Kushner D., *The rise of Turkish nationalism*, 1977.

Κωνσταντακοπούλου Α., *Η Ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850): Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσκοπολίτη*, Ιωάννινα, 1988.

Κωστής Κ., «Κοινότητες και μιλλέτ στις «ελληνικές» περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας», *Μνήμων* (13), 1991.

Λιάκος Α., «Η δόμηση του εθνικού χρόνου στην ελληνική ιστοριογραφία», *Πολίτης* (129) 1993.

Λέκκας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε προύποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, 1992.

Lewis B., *The emergence of Modern Turkey*, Οξφόρδη, 1968.

Lieven D., *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, 1992.

Λυριτζής Π., *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, 1992.

Malchow H.L., *Gentlemen capitalists: the social and political world of the victorian businessmen*, 1991.

Μαμάνη Κ., «Les associations pour la propagation de l'instruction grecque à Con/ple», *Balkan studies* 16(1), 1975.

, «Από την δράσιν των συλλόγων Ραιδεστού Θράκης, 1871-1922», *Μνημοσύνη* (2), 1968/69.

, «Αγώνες του οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιονάριων», *Μνημοσύνη* (8), 1980-81.

, «Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας, 1878-1885», στα πρακτικά του διεθνούς Ιστορικού Σωματείου *Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1885)*, Βόλος 1981.

, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Α'», *ΔΙΕΕΕ* (26), 1983.

, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Β': Σύλλογοι της Ιωνίας», *ΔΙΕΕΕ* (28), 1985.

, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στην Μικρά Ασία Γ': Σύλλογοι Καπαδοκίας, Πόντου», *Δελτίο ΚΜΣ* (6) 1986-87.

Mayer A., *The persistence of the old regime*, 1981

Meininger Th.A., *The formation of nationalist bulgarian intelligentsia, 1835-1878*, 1985.

Monas S., «The twilit middle class of nineteenth century Russia», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds), *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.

Μοσκώφ Κ., «Οι πολιτισμικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης», στα πρακτικά του Συμποσίου: «Η διαχρονική πορεία του κοινωνισμού στη Μακεδονία».

Mosse L.G., *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the napoleonic wars through the third Reich*, 1975.

Μουτάφης Γ., «Η δημογεροντία στο κοινωνικό της πλαισίου», στα πρακτικά του Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινωνισμού στη Μακεδονία».

Μπέλλια Ε., «Ελληνικά σχολεία της Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας, στα πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συμποσίου, Η τελευταία φάση της Ανατολικής κρίσεως και ο ελληνισμός (1878-1885)», Βόλος, 1981.

Owen Th., «The impediments to a bourgeois consciousness in Russia, 1880-1905», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.

Παπακώστας Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας: η αλληλογραφία*, ΕΛΙΑ, 1990.

Παπαστάθης Χ., *Οι κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διαισποράς*, Θεσσαλονίκη, 1984.

, «Η Εκκλησία στον μακεδονικό αγώνα», στα πρακτικά του Συμποσίου *Ο Μακεδονικός Αγώνας*.

, «Ο κοινωνισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των εθνικών κανονισμών», στα πρακτικά του Συμποσίου «Η διαχρονική πορεία του κοινωνισμού στην Μακεδονία».

Payne P., *British entrepreneurship in the nineteenth century*, 1988.

Petrovich M.B., *The emergence of Russian Panslavism, 1856-870*, 1958, Columbia.

Picchio R., Goldblatt H. (eds): *Aspects of the slavic language question*, vol. I, (church slavonic, south slavic, west slavic). Yale, New Haven 1984.

Pilbeam P., *The middle classes in Europe, 1789-1914*, 1990.

Sadat D.R., *Urban notables in the ottoman empire: the Ayan*, Ph.D. Thesis Rutgers University, 1970.

Seni N., «Reseaux familiaux chez les levantines d'Istanbul», *Annales du Levant* (3), 1988.

Skendi S., «The millet system and its contribution to the blurring of the orthodox national identity in the Balkans», στο B. Braude, B. Lewis: *Christians and Jews in the ottoman empire*, vol. I.

Σκοπετέα Ε., *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, 1988.

, *Η Δύση της Ανατολής*, 1992.

Smith A.P., *Theories of nationalism*, 1971.

, *The ethnic origins of nations*, 1986.

Σολδάτος Χ.Α., *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, 1800-1922*, 3 τόμοι, 1989-1992.

Σταύρου Τ., *Ο εν Κων/πόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: το υπουργείο Παιδείας του αλόγου του ελληνισμού*, 1967.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. (επι), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα, Αθήνα 1976*.

Stedman Jones G., *Languages of class: studies in the english working class history, 1832-1932*, CUP, 1985.

Sturdza M., *Grandes famillies de Grece: d' Albanie et de Constantinople, Παρίσι, 1983*.

Ταχιάδος Α., *Η εθνική αφύπνιση των Βουλγάρων και η εμφάνιση εθνικής κινήσεως εν Μακεδονία, Θεσ/νίκη, 1972*.

Thomson E.P., *The making of the english working class*, εκδ. 1980.

Thomson F.L., *The rise of respectable society: a social history of Victorian Britain, 1820-1960*, 1988

Teich M., Porter R. (eds), *The national question in Europe in historical context*, CUP, 1993.

Tivey L., *The Nation state*, 1981.

Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1850-1922)*, 1977.

Turgay U., *Trade and merchants in the nineteenth century Trabzon*, στο B. Braude, B. Lewis (eds): *Christians and Jews in the ottoman empire*, vol. I.

Vatikiotis P.J., *Islam and the state*, 1987.

Veremis Th., «From the national state to the stateless nation, 1821-1910», στο M. Blinkhorn, Th. Veremis (eds): *Modern Greece: nationalism and nationality*.

Wagner W., «Ideology Identity and the emergence of a middle class», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.

Weber E., *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France, 1870-1914*, Stanford University Press, 1975.

West J., «The Riabushinsky circle», στο E. Clones, S. Kassow, J. West (eds): *Between Tsar and people: educated society and the quest for public identity in late imperial Russia*, 1991.

Wiener J.M., *English culture and the decline of the industrial spirit*, 1987.

Wilkinson W.E., *Maps and politics: a review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Λίβερπούλ, 1951.

Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσ/νίκη, 1988.

Χρύσανθου Αρχιεπισκόπου, *Οι γενικοί κανονισμοί του οικουμενικού πατριαρχείου: επί τη βάσει του Κάδικος ΤΕ' του Πατριαρχικού αρχειοφυλακίου (πρακτικά Εθνοσυνελεύσεως, 1858-1860)*, 1945.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΚΑΡΑΠΑΝΕΙΟΣ ΑΓΩΝ
ΠΕΡΙ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΜΕΘΟΔΙΚΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
Πρός χρήσιν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων

ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ο ἐν Κωνσταντινούπολει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος διηνεκὲς αὐτοῦ μέλημα ἔχων τὴν διάδοσιν τῆς ὑγιοῦς μὲν παιδεύσεως ἐν γένει, μάλιστα δὲ τῆς δημοτικῆς, καὶ θεωρῶν ὅτι ἡ ἔκδοσις μεθοδικῶν βιβλίων συντελεῖ πρός ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ καὶ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν εἰσαγωγῆς ὄμοιοι μόρφου διδασκαλίας, ἀγωνιθετοῦντος τοῦ κ. Κ. Καραπάνου, ἀγγέλλει.

Α'. "Οτι ἐπὶ ἔξαετίας δοῖται ἀνὰ τρία ἢ τέσσαρα βραβεῖα κατ' ἔτος εἰς τὰ συντεταγμένα κατὰ τὰ ἐν τῇ παρούσῃ ἐκθέσει εἰρημένα περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως δοκιμώτερα συγγράμματα πρός χρήσιν τῶν δημοτικῶν σχολείων.

Β'. Τὰ βραβεῖα ἀπονεμηθήσονται κατὰ τὸν ἔξης τρόπον. – Πρῶτον ἔτος. (Ἐβραβεύθησαν ἥδη τὰ συγγράμματα τοῦ ἔτους τούτου). – Δευτέρου ἔτος. (Ἐκ τῶν τοῦ ἔτους τούτου ἐβραβεύθησαν καὶ ἔξεδόθησαν ἡ Ἱερὰ Ἰστορία καὶ ἡ Ἀριθμητική, ἡ δ' Ἑλληνικὴ Ἰστορία παρετάθη). – Τρίτου ἔτος φρ. 2,250. Πρὸς σύνταξιν Χρηστομαθείας τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς δύο τόμους φρ. 750, Γραμματικῆς 500 φρ. καὶ Νέου Όδηγοῦ τῆς δημοτικῆς παιδεύσεως ἀμφοτέρων τῶν φύλων 1.000 φράγμα.

Γ'. Πρὸς βράβευσιν ἀποστέλλονται χειρόγραφα καλῶς γεγραμμένα καὶ εὐνάγνωστα καὶ ἐκδεδομένα συγγράμματα.

Δ'. Εἰς συγγραφὴν καλοῦνται μάλιστα μὲν οἱ διδάσκαλοι, ἀλλὰ καὶ πᾶς ἐν γένει λόγιος Ἐλλην εἴτε ἐν τῇ ὁδωματικῇ αὐτοκρατορίᾳ εἴτε ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διαμένων.

Ε'. Κατ' ἔτος ἐκδιδομένου τοῦ ἀναγκαίου προγράμματος ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ἐκλέγονται τῇ προτάσει τῆς ἐκπαιδευτικῆς αὐτοῦ ἐπιτροπῆς τρεῖς, εἰδικάς ἔχοντες σπουδάς, πρὸς κρίσιν τῶν ἀποστελλομένων βιβλίων, οἵτινες καὶ ὑποβάλλουσιν ἐκθεσιν τῷ Συλλόγῳ. Τὰ δέ βραβεῖα ἀπονέμονται τοῖς βραβευομένοις κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ Συλλόγου ἑορτήν, τὸ δέ χρηματικόν ἀθλον δοθήσεται, ὅταν ὁ Σύλλογος βεβαιωθῇ ὅτι τὸ βραβευθέν σύγγραμμα τυπωθήσεται πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀγῶνος.

Ϛ'. Ἐκ τῶν βραβευομένων τούτων βιβλίων ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος,

ο Ἡπειρωτικὸς καὶ ο Θρακικὸς θέλουσι κατ' ἔτος ἀγοράζει ἀντίτυπα κατὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν πρός διανομήν εἰς τὰ ἄπορα σχολεῖα.

Γενικαὶ ὁδηγίαι.

1. Κατὰ τὰς ἐν τῇ ἐκθέσει γενικὰς ἀρχὰς περὶ τῶν διδαχθησομένων μαθημάτων ἐκδίδοται κατ' ἔτος πρόγραμμα ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου περιλαμβάνον γενικὰς ὁδηγίας περὶ τῆς συντάξεως τῶν προκηρυγτομένων βιβλίων.

2. Ἀν δικαῖος ὁ βιουλόμενος κατελθεῖν εἰς τὸν ἀγῶνα πρός σύνταξιν οἰουδήποτε βιβλίου νομίζῃ ἄλλην μέθοδον καὶ διάταξιν προσφορωτέονταν ἢ τὴν ἐκθέσει, δύναται νά ποιήσῃ τοῦτο, ἀλλ' ὀφείλει νά εἶπῃ τοὺς λόγους, δι' οὓς οὕτω συνέταξε τὸ βιβλίον.

3. Ἡ γλῶσσα πρέπει νά ἡ δοσον τὸ δυνατόν ἀπλῆ, καθαρὰ καὶ σαφῆς, τὸ δὲ ὑφος τοῦ λόγου ἀνάλογον τῇ ἡλικίᾳ, δι' ἣν τὸ βιβλίον γράφεται.

4. Αἱ συγγραφαὶ, φέρουσαι ἐκάστη τὸ δόνομα τοῦ συγγραφέως, ἀποτέλλονται κατ' ἔτος, μέχρι τέλους Δεκεμβρίου, τῷ γενικῷ τοῦ Συλλόγου γραμματεῖ, ἄλλως δέν γίνονται δεκταὶ ὡς ἐκπρόθεσμοι.

5. Τὰ χειρόγραφα τηροῦνται ἐν τῷ τοῦ Συλλόγου γραφείῳ, διότιν μόνον ὁ συγγραφεὺς δύναται νά λάβῃ ἀντίγραφον.

6. Ἀν κατὰ τι ἔτος μὴ ἀπονεμιθῶσι τὰ βραβεῖα ἐν ἐλλείψει τῶν ἀρμοδίων καὶ προσφόρων βιβλίων, ὁ Σύλλογος παρατείνει τὸν ἀγῶνα διὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενον ἔτος, γνωστοποιῶν τοῦτο διὰ τῶν ἐφημερίδων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'

ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ Γ' ΕΤΟΥΣ

Πρὸς σύνταξιν Χρηστομαθείας τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης.
Βραβευθησομένης τῇ πρώτῃ Κυριακῇ Μαΐου 1882 κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ Συλλόγου ἑορτήν, ἀναγνωσθὲν ἐν τῇ ΧΙΔ' συνεδριάσει τῆς 22 Οκτωβρίου 1880 ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς κ. Ξανθοπούλου.

Βραβείον φράγκα 750.

1) Ἀφοῦ μετὰ μακρὰν αἰώνων ἀμφισβήτησιν καὶ ἐργασίαν ἐπικρατήσασα ἡ καθομιλημένη κατέστη ἡ γλῶσσα λογίᾳ, ἐπιμελῶς ὁνθμιζομένη, μάλιστα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνος τούτου καὶ πλούτιζομένη, βεβαίως ἀναγκαῖα ἀπέβη καὶ ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις ὡς πρώτη γλωσσικὴ μάθησις τοῦ παιδός κατὰ τὰς ἀπανταχοῦ τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου ἀνεγνωρισμένας παιδαγωγικάς ἀρχάς· οὕτω λαμβάνει ὁ παῖς αὐτοσυνειδησιν τῆς τέως ἀνευ συνειδήσεως ἐνεργούμενης καὶ τελουμένης αὐτοῦ μητρικῆς γλώσσης.

2) Ἀλλὰ τιθεμένης τῆς ἀρχῆς ταύτης εἰς πρᾶξιν, ἀνάγκη εὐθὺς Χρηστομαθείας, ἵτοι κείμενον ἀρμοδίου τῆς νεωτέρας ταύτης μορφῆς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, καὶ Γραμματικῆς. Ἀλλὰ τὴν μὲν Γραμματικὴν δύναται αὐτὸς ὁ διδάσκαλος καὶ ἀνευ τοιαύτης ἐν ταῖς χεροῖς τῶν παίδων νά διδάσκῃ ἴκανῶς, ὡς ὑπάρχουσαν ἐν τῷ διδασκομένῳ καὶ δεί ζῶσαν καὶ ἐπαναλαμβανομένην ἐν τῷ ἀναγνιγνωσκομένῳ καὶ τῷ προφορικῷ λόγῳ, τὸ δὲ προσῆκον κείμενον τῆς ἀναγνώσεως, τὸ δι' οὐ διαθέσιν οὐ μόνον τὴν γραμματικὴν τοῦ λόγου πλοκὴν καὶ κατασκευὴν καὶ τὴν δρθὴν ἀπαγγελίαν θὰ διδάσκηται καὶ τὰ διάφορα αὐτοῦ εἶδη θὰ γνωρίσῃ σταθεῶς, ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα σπουδαίως τρεφόμενον θ' αὐξάνῃ καὶ εἰς τὸ κάλλος τοῦ λόγου ἐποπτικῆς θὰ συνειθίσῃ νά ὑψωθῇ, τὸ τοιούτον κείμενον βεβαίως δέν δύναται νά ὑπάρχῃ ἀνευ ἐπὶ τούτῳ συλλογῆς.

3) Τὴν τοιαύτην Χρηστομάθειαν, τὴν ὅπωσοῦν πλήρη καὶ προσήκουσαν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν παίδων ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις, περιλαμβάνονταν κατ' ἐκλογὴν πάντα τὰ εἶδη τοῦ τε πεζοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἐκ τῶν νῦν δοκιμωτέρων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, εἴτε καὶ ἄλλοθεν, διότι ἀνάγκη, σκοπίμως δὲ συντεταγμένην, δέν ἔχομεν ἔως σήμερον, καὶ διὰ τοῦτο μεταχειρίζομεθα διάφορα ἀναγνωστικά, τὰ μέν ἐκ τῶν ἔνεντων γλωσσῶν μετατεφρασμένα, διλίγα δὲ καὶ πρωτότυπα ἀνευ μεθόδου καὶ ἀνευ μέτρου, ὡς ἐκάστω δοκεῖ.

Τούτου ἔνεκα προεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλ. Συλλόγου τὸ

παρόν διαγώνισμα, ἐφ' ὃ προβάλλονται νῦν αἱ ἐπόμεναι ὁδηγίαι τῷ μέλλοντι νὰ ἀποδυθῇ εἰς τὴν σύνταξιν τῆς ζητουμένης ταύτης Χρηστομαθείας.

Πρῶτον μὲν πρέπον οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου δοκιμώτερον συγγράφαντες καὶ ποιήσαντες νὰ τεθῶσιν ὡς βάσις τῆς Χρηστομαθείας ταύτης· δοῖζεται δὲ ἡ ἐποχὴ αὕτη ὡς τὸ κύριον χρονικὸν σημεῖον, δπως ὑποβληθῇ τὸ μᾶλλον συντετελεσμένον καὶ μεμορφωμένον τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης. 'Αλλ' ἐντεῦθεν δὲν ἀποκλείεται βεβαιῶς εἴ τι καὶ ἔξ ἀρχαιοτέρων ἐποχῶν τυγχάνει λόγου ἄξιον καὶ καλῶς γεγραμμένον.

Δεύτερον ἡ συνταχθησομένη ὥλη διαιρετέα εἰς δύο τόμους, ὃν ἑκάτερος αὐθις εἰς δύο βιβλία, κατὰ τὰ ἔξης βαθμιαῖα κεφάλαια.

Τρίτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Α'. Διηγήματα βραχέα. Μῆθοι καὶ παραμύθια. Παροιμίαι καὶ αἰνίγματα, προσευχαί, ὕμνοι.

Β'. Περιγραφαὶ μικραὶ τῶν συνήθως τῆς φύσεως φαινομένων, καταγίδος, βροντῆς, νεφελῶν, βροχῆς, ὡρῶν τοῦ ἔτους, τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου, εἰκόνες φυσικῶν φαινομένων.

Γ'. Τὰ σπουδαιότερα τῆς ἑθνικῆς γεωγραφίας καὶ χωρογραφίας. Τὰ σπουδαιότερα τοῦ ἑθνικοῦ ἡμῶν βίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἐν τοῖς βίοις ἀνδρῶν ἔξόχων ἢ ἐν τῷ βίῳ τοῦ λαοῦ, π.χ. ἄσματα λυρικὰ διάφορα τοῦ κάλλους τῆς φύσεως καὶ τοῦ κάλλους τῆς καρδίας τῆς αἰσθανομένης εὐγενῆ αἰσθήματα.

Δ'. Ἡθικὰ διηγήματα. Παραβολαὶ καὶ παραδείγματα.

Τέταρτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Οἱ αὐτὸς κύκλος εὐρύτερος παραλειπομένων τῶν μύθων, παραμύθων καὶ παροιμῶν, προσλαμβανομένων δὲ περιγραφῶν τοῦ βίου ζώων τινῶν καὶ φυτῶν τινων καὶ ἀνθέων καὶ μάλιστα ἐν ἐμμέτῳ λόγῳ.

Πέμπτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Α'. Φυσιογραφικά. Φυσικῆς ἴστορίας τὰ καλλιλογώτερον γεγραμμένα, Βοτανικῆς, Ζωολογίας, Ορυκτολογίας τινά, κρυσταλλώσεων περιγραφαὶ, σταλακτικῶν κτλ.

Β'. Ἰστορικὰ καὶ γεωγραφικὰ καὶ ὁδοιπορικὰ καὶ ἐκ τῆς γενικῆς ἴστορίας τὰ σπουδαιότατα.

Γ'. Ἡθικὰ καὶ θρησκευτικά.

Δ'. Δημοτικά, προτρεπτικά, ἀποτρεπτικά, συμβουλευτικά.

Ε'. Λυρικῆς ποιήσεως διάφορα εἶδη ἀριμόδια.

ΣΤ'. Χαρακτῆρες ἡθικοὶ ἐκ τραγῳδιῶν εἰλημμένοι.

Ἐκτον ἔτος τοῦ δημοτικοῦ σχολείου.

Οἱ αὐτὸς κύκλος εὐρύτερος καὶ ποιήματα εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν, ὃν ποιητής αὐτὸς ὁ λαός.

Ἡ οὗτος ἐπιμελῶς συναχθεῖσα ὥλη δέον, ὡς ὑπεδείχθη ἡδη, νὰ καταταχθῇ εἰς τέσσαρα βιβλία ἐν δυσὶ τόμοις, περιέχοντα πλέον τὸν ποιητικὸν λόγον ἢ τὸν πεζόν, καθ' ὃσον ὁ ἔρρυθμος λόγος προσφορώτερος τῷ παιδὶ.

Ἐάν τι τῶν ἄνω δηλωθέντων κεφαλαίων μὴ εὑρεθῇ παρὰ τοῖς ἡμετέροις ποιηταῖς καὶ λογογράφοις πρωτοτύπως, δέον νὰ ληφθῇ κατὰ παράφρασιν δόκιμον ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων ἢ ἐκ τῶν ἔξινων ἐσπεριδῶν γλωσσῶν, κατὰ μετάφρασιν ὁμοίως δόκιμον.

Τελευταῖον, τὸ περιεχόμενον τῶν ἐκλεχθησομένων τεμαχίων πλὴν τῆς καλλιεπείας καὶ δρθοεπείας νὰ ἦναι ἀγνόν, εὐγενές, ἡθικόν, νὰ ἔχῃ φυσικότητα καὶ δρθότητα λογική, νὰ ὑψοῖ τὴν φαντασίαν εἰς τὸ ἰδεῶδες καλόν, νὰ εὐρύνῃ τὴν νόησιν καὶ ἔξευγενίζῃ τὴν καρδίαν, ἔχον ἀντικείμενον τὸν Θεόν, τὴν φύσιν, τὸν ἀνθρωπόν, τὴν πατρίδα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πρὸς συγγραφὴν ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, μέσης καὶ νεωτέρας, πρὸς
χρῆσιν τῶν τριῶν ἀνωτέρων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ σχολείου
ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Ἐν τῇ βιογραφικῶς συγγεγραμμένῃ ἐκάστου ἔθνους ἴστορίᾳ ἔξιστο-
ροῦνται γεγονότα πραχθέντα ἐν ἐποχῇ, ἐν ἥ ἔξῃ ὁ βιογραφούμενος ἀνὴρ
ἢ γυνὴ. Τῶν γεγονότων τούτων κύριον δρᾶν πρόσωπον παρίσταται αὐτὸ-
τὸ βιογραφούμενον, περὶ διηγεντοῦνται πᾶσαι αἱ πράξεις καὶ ἄπας
ὅ ἐθνικὸς βίος τῆς ἐποχῆς ἔκεινης. Ὁθεν ὁ βιογράφος ὀφείλει νὰ
ἐκλέξῃ ἔκεινους τοὺς ἄνδρας καὶ ἔκεινας τὰς πράξεις αὐτῶν, δσαι συ-
ντελοῦνται εἰς ἀπεικόνιστον τοῦ ἐθνικοῦ βίου, δστις ἐν τῇ τελείᾳ αὐτοῦ
ἀναπτύξει ἑστίν εἰκὼν αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Ἐν τισι τῶν ἐθνῶν, ὡς ἐν τῷ ἑβραϊκῷ φέρ' εἰπεῖν, ἡ ὑπαρξία αὐτῶν,
τὸ μεγαλεῖον καὶ ὁ χαρακτὴρ ὀφείλονται εἰς τοὺς μεγάλους αὐτῶν
ἄνδρας, ὡς τὸν Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰωσήφ, Μωϋσῆν, τοὺς κριτάς
Γεδεών καὶ Σαμψών, τοὺς βασιλεῖς καὶ προφήτας Σαούλ, Δαβὶδ, Σο-
λομῶντα, Ἡλίαν, Ἡσαΐαν, κλπ. Ἐν τισι δέ, ὡς ἐν τῷ ἐλληνικῷ, οἱ με-
γάλοι αὐτοῦ ἄνδρες οὐκ εἰσὶ μετέωρα φαινόμενα ἀνεξήγητα, ἀλλὰ φυ-
σικὸν προϊόντον αὐτοῦ τοῦ ἔθνους, συντελεσαντές τινες μὲν εἰς δόξαν καὶ
ἀνύψωσιν αὐτοῦ, δσον ἔκεινο εἰς τὴν ὑπαρξίαν αὐτῶν, τινὲς δὲ παρα-
σκευασαντες τὸ μεγαλεῖον τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, ὡς ὁ Λιυκοῦνδρος ἐν
Σπάρτῃ, ὁ Σύλων καὶ Θεμιστοκλῆς ἐν Ἀθήναις, τινές δέ συγκεφαλαιώ-
σαντες, ἐν έαυτοῖς, διτι μέγιστον καὶ ὑψιστὸν ἐδημιουργησεν ἡ ἐλληνικὴ
μεγαλοφυῖα ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ, ἐν τῷ φιλολογικῷ, ἐν τῷ ἐπιστημο-
νικῷ, παρίστανται οὐ μόνον εἰκόνες τοῦ ἐθνικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς
αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ φάροι φαεινοί, διδάσκαλοι πάσις γενεᾶς δητες, ὡς ὁ
Ὀμηρος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Περικλῆς, ὁ Φειδίας,
ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Μέγας Ἀλέ-
ξανδρος. Ὁθεν οἱ βίοι τῶν μεγάλων τούτων ἀνδρῶν εὐκρινῶς ἀπεικο-
νίζουσι τὸν ἐθνικὸν βίον, δσ ἐστὶ θρησκευτικός, πολιτικός, ἐμπορικός,
στρατιωτικός, φιλολογικός, καλλιτεχνικός, ἐπιστημονικός· διὸ ὁ βιο-
γράφος γινώσκων πάντα ταῦτα ὀφείλει νὰ ἐκλέξῃ τὴν βιογραφίαν τῶν
ἀνδρῶν ἔκεινων, δσοι ἀντιρροσωπεύουσιν ἔναν οἰονδήποτε κλάδον τοῦ
ἐθνικοῦ βίου ἐκάστης ἐποχῆς. Ἐν πάσαις δὲ ταῖς βιογραφίαις ταῦταις
ἀείποτε τὸ μὲν ἔθνος προεξαρχέτω ὡς ἡ γενέτειρα αὐτῶν, οἱ δέ μεγάλοι
αὐτοῦ ἄνδρες ἐπέσθωσαν ὡς ζῶσαι καὶ πισταὶ εἰκόνες μιᾶς τινος δψεως
τοῦ βίου αὐτῶν.

Τὰ ἀνωτέρω προεισαγωγικῶς ἐκθέμενοι, ἀπερ δέον ἔχειν ὑπ' ὅψιν
τὸν βιογράφον, δρίσωμεν παρακατιόντες, πρὸς πλείω καὶ σαφεστέραν
αὐτοῦ δόηγίαν, δποίους ἄνδρας ἐν ἐκάστῳ τμήματι δέον αὐτὸν βιο-
γραφῆσαι, δπως, ὡς εἰς κάτοπτρον ἀποβλέπων, ποιήσῃ τὸ ἔργον αὐτοῦ
ὡς οἶλον τε τελειότερον, ἐπαγωγότερον τοῖς παισὶ καὶ κατὰ συνέπειαν
ἀνυστιμώτερον.

Ἡ ἐλληνικὴ ἴστορία ἀρχαία, μέση καὶ νωτέρα εἰς τρία διηρήσθω τμή-
ματα. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον περιλαμβανέτω τούς βίους τοῦ Λιυκούργου,
τοῦ Σόλωνος, τοῦ Πεισιστράτου, τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ
Θεμιστοκλέους, τοῦ Παυσανίου, τοῦ Κίμωνος, τοῦ Περικλέους, τοῦ Λυ-
σάνδρου, τοῦ Θρασυβούλου, τοῦ Ἀγησιλάου, τοῦ Ἐπαμεινώνδου, τοῦ
Πελοπίδα, τοῦ Φιλίππου, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου,
τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, Ρήγα τοῦ
Φεραίου, Ἀδαμαντίνου τοῦ Κοραῆ, Ζωσμαδῶν καὶ Καπλάνη. Ἐν δέ
τῷ δευτέρῳ τμήματι συμπεριλαμβανέσθωσαν πρὸς τοῖς ἄνω μνησθεῖσιν,
εὐρύτερον διδασκομένοις κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, οἱ βίοι τοῦ Ὁμήρου, τοῦ
Τυρταίου, τοῦ Ἀριστοδήμου, τοῦ Ἀριστομένους, τοῦ Κλεισθένους, τοῦ
Σωκράτους, τοῦ Ἀλκιβιάδου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ
Πύρρου, τοῦ Φιλοποίμενος, τοῦ Ίουστιανιανοῦ, τοῦ Ἡρακλείου, τοῦ
Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, Θεοδώρου τοῦ Λα-
σιάρεως, Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου, Παναγιώτου τοῦ Νικούση, Ἀλε-
ξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων κλπ. Ἐν τῷ τμήματι
τούτῳ ὀφείλει ὁ βιογράφος ἐν ἀρχῇ ἐκάστης βιογραφίας ἔχειν συνηψέ-
να διὰ βραχυτάτων τὰ κενὰ χρονικά διαστήματα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ
βιογραφηθέντος μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ βιογραφουμένου, πρὸς δέ διαλαμ-
βάνειν καὶ περὶ τοῦ χρόνου καὶ τόπου, ἐν ὧ ἐγεννήθη καὶ διεβίω ὁ βιο-
γραφούμενος, προτάττων, εὶ δυνατόν, καὶ τὴν προτομήν ἐκάστου αὐτῶν,
καὶ ιδίᾳ τῶν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἴστορίᾳ ἀναφερομένων, ἐν ταῖς δψεσιν τῶν
δποίων νὰ διαφαίνηται ἐναργῶς ἡ μεγαλοφυία καὶ τὸ μεγαλεπήβολον
τῶν ἐπαξίως μεγάλων ἀνδρῶν κληθέντων καὶ καλουμένων ὑπὸ τε τῶν
ἀρχαιοτέρων καὶ τῶν νεωτέρων.

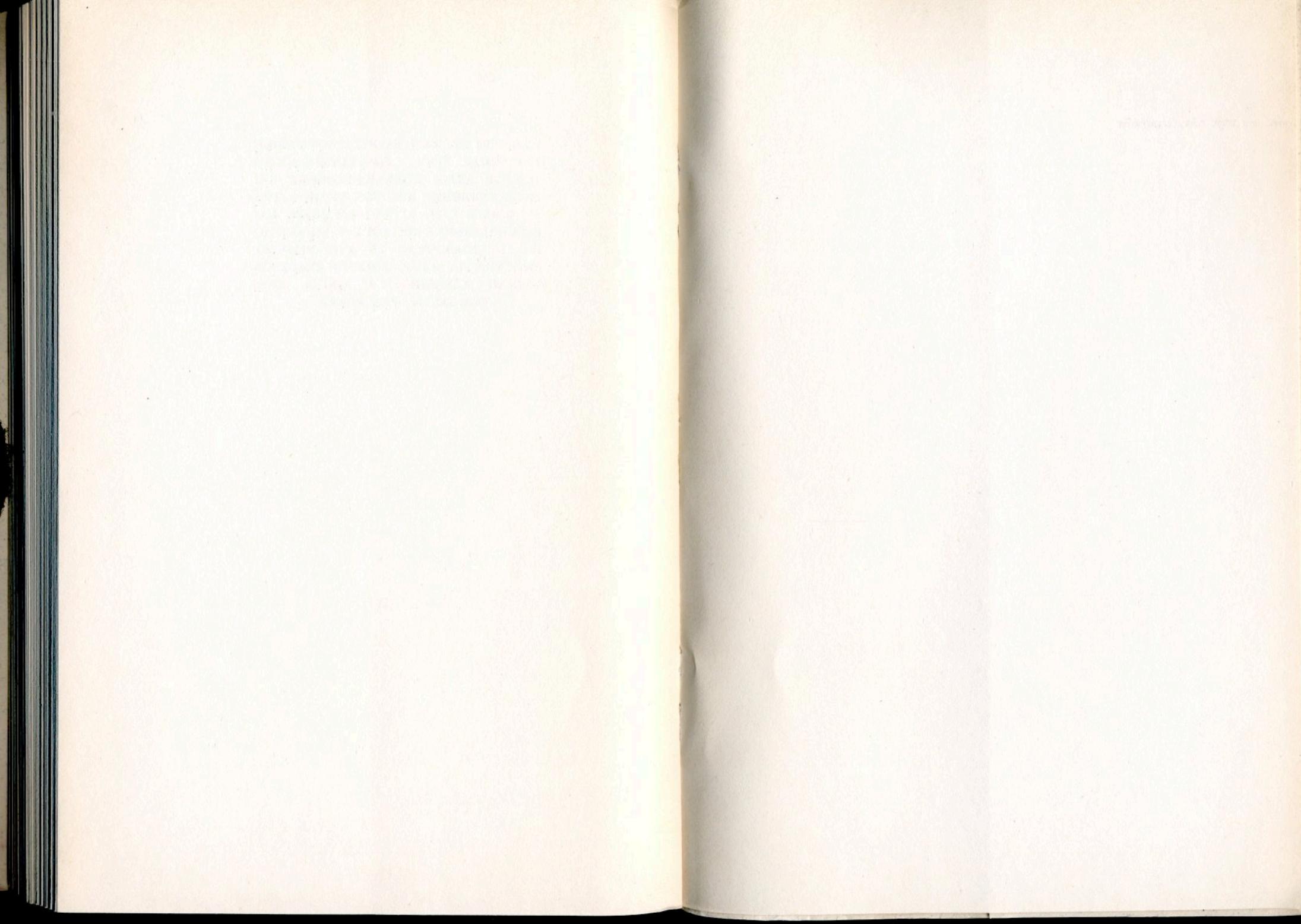
Ἐν δὲ τῷ τρίτῳ τμήματι προταχήτω ἐπίτομωτάτη γεωγραφία δια-
λαμβάνουσα περὶ τῶν χωρῶν, τῶν πόλεων καὶ τῶν τόπων, ἐν οἷς τὰ ἐν
τῇ ἴστορίᾳ ἀναφερόμενα γεγονότα ἐτελέσθησαν. Ταύτη ἐπέσθω ἴστορία
ἐπίτομος κατὰ συνέχειαν καὶ κατὰ χρονολογικήν τάξιν συντεταγμένη
καὶ κατὰ περιόδους διηρημένη. Ἐν ταύτῃ διαλαμβανέσθωσαν τὰ περὶ
τῆς πελασγικῆς ἐποχῆς ἐν συντόμῳ, τὰ περὶ τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς, τὰ πε-
ρὶ τῆς ἐποικήσεως τῆς δωρικῆς φυλῆς ἐν Πελοποννήσῳ, τὰ περὶ τῶν
τριῶν κυριωτέρων ἀποικιῶν καὶ τῶν μετὰ ταῦτας ἐν Μικρᾷ Ασίᾳ, Προ-
ποντίδι, Εὐξείνῳ Πόντῳ ὡς καὶ ταῖς νήσοις καὶ παραλίοις τῆς Μεσο-

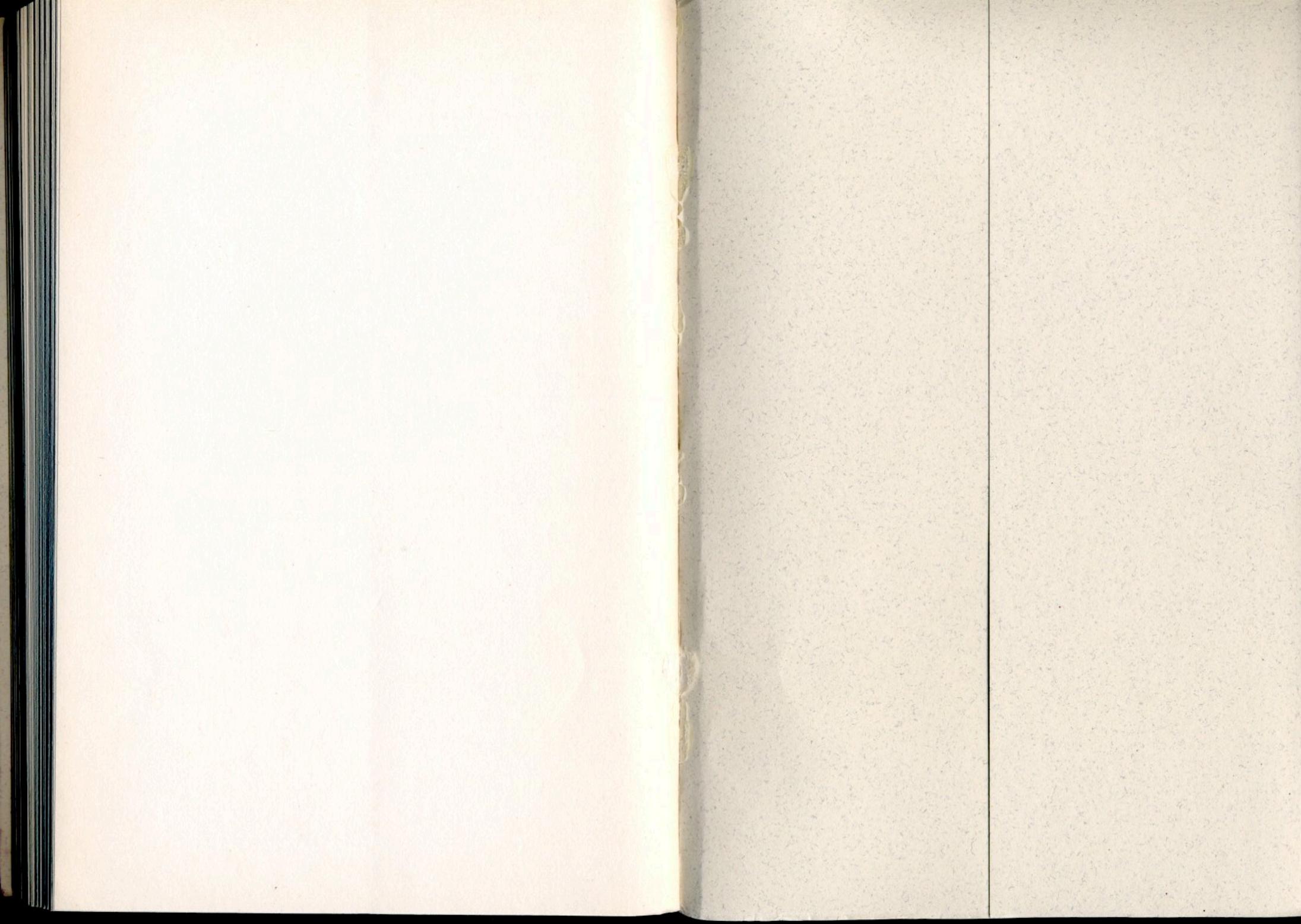
γείου θαλάσσης, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς καὶ γενέσεως τῆς Ἰωνικῆς ποιήσεως, τὰ περὶ τῆς νομοθεσίας τοῦ Λικούργου καὶ Σόλωνος, τὰ περὶ τῶν Μεσηνιακῶν πολέμων, τὰ ἐπὶ τῶν Πεισιστρατιδῶν, τὰ περὶ τῶν Περσικῶν ἢ Μηδικῶν πολέμων, τὰ περὶ τῆς ἡγεμονίας τῶν Ἀθηνῶν, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, τὰ κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰώνα ἐπιτελεσθέντα κυριώτερα δημόσια καλλιτεχνικά ἔργα, τὰ περὶ τοῦ Πελοποννησιακού πολέμου, τὰ κατὰ τὴν ἀνάβασιν τῶν μυρίων, τὰ περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς Σπάρτης, τῶν Θηβῶν καὶ Μακεδονίας, τὰ κατ' Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν, τὰ περὶ τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων, τῶν Σελευκιδῶν καὶ τοῦ Περγαμηνοῦ, τὰ τῆς Ἀχαικῆς καὶ Αἰτωλικῆς συμμαχίας, τὰ τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μέχρι τῆς καταλύσεως αὐτοῦ, τὰ περὶ τῶν ἀρματωλῶν καὶ κλεπτῶν καὶ τὰ περὶ τῶν κυριωτέρων σχολῶν.

Ἡ γλῶσσα ἐν γένει ἔστω εὐληπτος, ἀνάλογος δὲ ταῖς διανοητικαῖς τοῦ παιδός δυνάμεσι καὶ μακράν ἔενισμῶν. Τελευτῶντες συνιστῶμεν τῷ συγγραφεῖ, ἵνα καὶ τόδε κατὰ τὴν συγγραφήν ἔχῃ ἐν νῷ, ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔθνος, καίπερ πολλάκις ἐν κοινωνίᾳ τάταις καὶ ταλαιπωρατάταις εὑρεθὲν περιστάσεσι, πολυειδῶς καὶ ἀπό βορρᾶ, καὶ ἀπό νότου, καὶ ἀπ' ἀνατολῶν, καὶ ἀπὸ δυσμῶν πολεμούμενον καὶ κατατρυχόμενον, οὐδέποτε ἀπέκαμεν, οὐδέποτε ἀπέβαλε τὴν γενναιοψυχίαν καὶ ἐλπίδα αὐτοῦ περὶ τῆς παλιγγενεσίας, ἀλλὰ μικρὸν πρὸς μεγάλους διαπολεμοῦν ἐπέτυχε τέλος δι, τι ἔθνος τοιούτον καὶ τηλικούτον ἔχον παρελθόν καὶ φύσει ἐλεύθερον εἶναι δίκαιον ν' ἀπολαύῃ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΧΑΡΗ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ ΕΘΝΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΤΙΜΗ ΚΑΡΡΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΚΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ
ΚΑΙ Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΣΕ ΔΥΟ ΧΙΛΙΑΔΕΣ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΝΕΦΕΛΗ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6 ΑΘΗΝΑ 106 80

ΤΗΛ. 3607744 – FAX 3623093

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

*EΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 19^ο ΑΙ.*

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
1861-1912

ΝΕΦΕΛΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ

Hμελέτη «Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη του 19^ο αι.» έχει ως αντικείμενο τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), έναν από τους πλέον γνωστούς και μακροβιώτερους πολιτισμικούς φορείς της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η μελέτη ασχολείται τόσο με την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου και τα ζητήματα που απορρέουν από αυτήν όσο και με την ιδεολογική ψυσιογνωμία του. Εξετάζοντας συγκεκριμένες δραστηριότητες όπως τις εκθέσεις της εκπαιδευτικής επιτροπής, τους διαγωνισμούς και τις εκπαιδευτικές συνεδρίες, η μελέτη επιχειρεί να ερμηνεύσει τον λόγο του Συλλόγου και κυρίως να ανασυγκροτήσει τις μεταπλάσεις των αναπαραστάσεων σχετικά με την ελληνική εθνική κοινότητα στην οθωμανική αυτοκρατορία που ο ΕΦΣΚ προέβαλε.

ISBN: 960-211-265-4